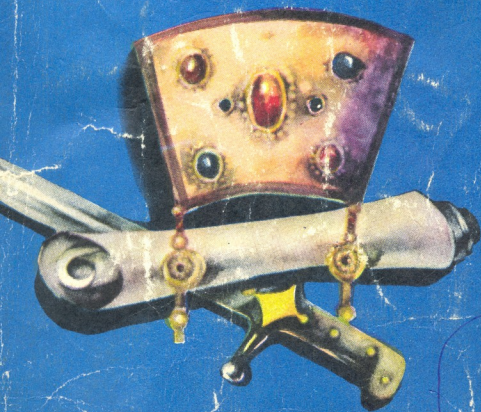

K 212 770
3

საქართველო
ბიბლიოთეკა

ილია ანთუღავა
ღვინთისა და
თავარის
სახელმწიფო

ილია ანთოდავა

ბერძნული
ბიბლიოთეკა

დავითისა და
თამარის
სახელმწიფო

თბილისი

საგარეო-კულტურის
შემოქმედების

წიგნში აღწერილია დავით IV აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქის საქართველოს სახელმწიფო წყობილება. წარმოჩენილია საქართველოს მეფის პრეროგატივები, სასახლის მმართველობა და სტრუქტურა, მმართველობის ადგილობრივი აპარატი.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის.

0503020906

ა _____

M 607 (06) - 91

© ი. ანთელავა, 1991

ISBN 5-520-00728-4

საქართველოს
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

შ ე ს ა ვ ა დ ი

2 [საქართველოს სახელმწიფოებრიობის თიქმის სამიათასწოვან ისტორიაში. განსაკუთრებული ადგილი უკავია ერთიანი ფეოდალური მონარქიის პერიოდს. XI-XIII საუკუნეების ეპოქამ განსხვავებული სიძლიერით შეკრა სისხლისმიერად და კულტურულად ადრევე ერთიანი ქართველური სამყარო და მძლავრი იმპერული მისცა ამ ერთიანობას ღრევიანდღამდე.]

წინამდებარე წიგნს პირობითად ეწოდება "ღავითისა და თამარის სახელმწიფო". [არსებითად, ამ სახელმწიფოს აშენებდნენ ზევრად უფრო ადრე-აიეტი, ფარნავაზი, ვახტანგ გორგასალი, აფხაზთა (დასავლეთ საქართველოს) და ქართველთა (ჭაო-ქვარჯეთი) მეფეები, სხვა ჩვენი დიდი მოღვაწენი. საქართველოს მყარ პოლიტიკურ ერთიანობას საფუძველი დაუდო ზაგრატი III-მ, მისმა მემკვიდრეებმა - გიორგი I-მა, ზაგრატი IV-მ, გიორგი II-მ.]

3 [ღავით IV აღმაშენებელი და თამარი მაინც გამორჩეული სახელებია დიდი და ერთიანი საქართველოსათვის მებრძოლთა ნუსხაში.]

[ღავით IV-მ ძღვეამოსიდად დაასრულა საქართველოს სამეფოს მშენებლობა, დიდმა თამარმა შეინარჩუნა და გააღრცელა ეს სახელმწიფო. სწორედ ამიტომ, ამ ორ პიროვნებას საგანგებო ადგილი ეკუთვნის შუასაუკუნეების ქართული სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში.]

[როგორც არ უნდა შევაფასოთ ცადკეულ დიდ პიროვნებათა გამორჩეული როლი, ერთი რამ აშკარაა - მხოლოდ საამისოდ მომწიფებულ საზოგადოებას ძადუძს შექმნას ისტორიული ღირებულებანი. ღავითი და თამარი ერთიანობისათვის, პრგრესისათვის მზადმყოფ საქართველოს ეყრდნობდნენ თავიანთ მოღვაწეობაში. სწორედ ამან განაპირობა, ბუნებრივ დიდ ნიჭიერებასთან ერთად, მათი პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი წარმატებანი.]

[ქართველიმა ერმა ხანგრძლივი გზა განვლო და ღღეს დედამიწაზე მცხოვრებ ხადხთა შორის ერთ-ერთმა პირველიმა შექმნა სახელმწიფოებრივი გაერთიანებენი, შემდეგ კი ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო.]

[XI-XIII საუკუნეები ქართული სახელმწიფოებრიობის აღმავლობის, წინსვლის პერიოდი იყო. თვადსაჩინოა ამ ხანის კულტურული, მონაპოვრები. ქართველი ერის სულიერი და მატერიადური კულტურის ძეგლებთან ერთად, მისი კულტურის შინაარსია სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტებიც.]

წინამდებარე წიგნში მკითხველი ვერ შეხვდება დიდ მეფეთა და მათ თანამებრძოლთა ბიოგრაფიებს, საქართველოსათვის თავგანწირული

212.770

ზრძოდეზის პერიპეტიებს. მასში აღწერილია ქართული სახეობების
 მმართველობა, მეფის ხელისუფლება და მისი პრეროგატივები, სამეფო
 და სათანადო ცერემონიადი, სასახლის სტრუქტურა, სამოხედო აპარატი.

ყოველივე ეს, შეძლებისდაგვარად პოპულარულად გადმოცემული,
 ვფიქრობთ საინტერესო იქნება ათონისა და პეტრიწონის, გელათისა და
 იყალთოს კულტურული კერების შემქმნელი საზოგადოების უფრო ახლოს
 გასაცნობად და დასახასიათებლად.

პ ი რ ვ ე დ ი თ ა ვ ი

ს ა ქ ა რ თ ვ ე დ ი თ ს მ ე ჟ ე

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს სამეფო ხელისუფლების პრობლემა მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საკითხთან.

ერთიანი საქართველოს მეფის ხელისუფლება დაკავშირებულია "აფხაზთა მეფეების" (დასავლეთ საქართველო) ხელისუფლებასთან, რომელთა ეგიდითაც განხორციელდა ქვეყნის გაერთიანება. "აფხაზთა მეფეების" მიერ ქვეყნის გაერთიანებას თავისი საფუძვლები და სპეციფიკური მიზნები გააჩნდა, არსებითი მოვლენებით იყო შეპირობებული. ამ სპეციფიკურ მიზნებს, ჩვენი აზრით, სამართლიანად ხელაძეგნ დასავლეთ საქართველოში სოციალურად ნაკლებდრეწინსწარმული ძალების სიჭარბეში, რაც ამ პოლიტიკური ერთეულის მონოლითურობასა და ძაღას განაპირობებდა. "აფხაზთა სამეფოს" პოლიტიკური ჰეგემონია, ტაო-კლარჯეთის, ანუ "ქართველთა სამეფოს" კულტურულ ჰეგემონიასთან ერთად საფუძვლად დაედო ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას.

ერთიანი საქართველოს მეფეების სტატუსი ერთგვარი არ ყოფიღა. იგი იცვლებოღა ქვეყნის გაერთიანების პროცესის განვითარების კვადლობაზე და სათანადო ცვლილებები აისახებოღა მათ ტიტულატურაში. ნიშანღობღიღა, რომ ერთიანი საქართველოს პირველი მეფეები, ზაგრატი III, გიორგი I, ზაგრატი IV და გიორგი II ზიზანტიის საიმპერატორო კარის ტიტულებსაც ატარებღენენ (კურაპაღატი, ნოვეღისიმოსი, სეღვასტოსი, კესაროსი). ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე, რომელიც ატარებღა ზიზანტიურ ტიტულებს, დავით IV აღმაშენებელი იყო, რომელიც 1085 წიღს მოიხსენიღბღა სეღვასტოსად, ხოლო შემდეგ პანიპერსეღვასტოსად. ქვეყნის გაერთიანების დასრულებისა და ძღიერი სამეფო ხელისუფლების ჩამოყალიბების შემდეგ, დავით IV აღმაშენებელიღა ხელი აიღო ზიზანტიურ საკარისკაცო ტიტულებზე. ეს აქტი მოასწავებღა უცხო სახელმწიფოს თუნღაც ფორმადური დამოკიდებულებიღან გამოსღვღას და ისეთი სამეფო ხელისუფლების ჩამოყალიბებას, რომელიც მხოლოდ "ღმრთის ნებღს" ემორჩილებოღა. სხვა სიჭყვებით რომ ვთქვათ, დავით IV აღმაშენებელიღა იურიდიულად გაუთანასწოღა თავი ზიზანტიის იმპერატორს. საქართველოს მეფე ფორმადურად დამოკიდებული მონარქიღან გაღაიქღა "თვით მღღობელი",

"თვით მპყრობედ" მონარქად, "კეისარობა" და "დაუმონებელი თავისუფლება" მოიპოვა, რაც ფაქტობრივად საქართველოს მეფის "ლეთისწორ იმპერატორად" გამოცხადებას ნიშნავდა. ნიშანდობლივად რომ ზაგრატიონთა ლეტიური წარმომავლის დეგენდა ქვეყნის გაერთიანებამდეც იყო ცნობილი, მაგრამ ოფიციალურ დოკუმენტებში ეს ვერსია თავს იჩენს დავით IV აღმაშენებლის შემდეგ, განსაკუთრებით თამარის დროს. ერთიანი მონარქიის ზრდისა და მონარქის ხელისუფლებაზე გარკვეული დოქტრინის ჩამოყალიბებასთან ერთად ყალიბდებოდა საქართველოს მეფის ტიტული. დავით აღმაშენებელი იყო: "მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა". შემდგომში ქართველ მეფეთა ტიტულატურას ემატება "შარვანშასა" და "შაჰანშას" ტიტულები.

აუცილებლად მიგვაჩინია შვეტიცხვეთ ერთიანი საქართველოს მეფეების "თვითმპყრობედ" წოდებაზე, ვინაიდან ეს "თვითმპყრობედი" ზოგჯერ "აბსოლუტიზმის" მნიშვნელობით არის გაგებული. ზოგჯერ მიაჩნიათ, რომ "თვითმპყრობელობის" (აბსოლუტიზმის) იდეები ჩნდება დიტირაქტურაში X საუკუნის დასასრულსა და XI საუკუნის დასაწყისისათვის. "აბსოლუტიზმად" არის გაგებული დავითის ისტორიკოსის შემდეგი ცნობა: "ესრეთ რა თვითმპყრობელობით დაიპყრნა პერეთი და კახეთი, და ნებიერად აღიხუნა ციხენი და სიმაგრენი მათნი, მშებერ მოჰყინა წყაღობა ყოველთა ზედა მკვდრთა ქვეყნისათა". ასევე რუს-ურზნისის საეკლესიო კრების "ძეგლისწერის" ადგილი: "დავით ლეთისმსახურისა და ღმრთივ დაცულისა მეფისა ჩვენისა აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა თვითმპყრობელისა მრავალმცა არიან წედნი". ჩვენი აზრით, ქართული ტერმინი "თვითმპყრობედი" შინაარსობრივად სავსებით უდრის ზიზანტიურ "ავტოკრატორს" და ქართულ სინამდვილეში იგი უნდა უკავშირდებოდეს ბრძოლას "დაუმონებელი თავისუფლებისათვის", დამოკიდებულების ყოველგვარი ნიშნების მოსპობისათვის, რის შედეგადაც სწორედ დავითის დროს ქართველი მეფე, ზიზანტიის იმპერატორის მსგავსად, "ლეთისწორად" და "თვითმპყრობედ" იქცა.

ის ფაქტი, რომ ქართველი მეფე "თვითმპყრობელია" და ფორმალურად შეუზღუდველი, მას მიემართება "ლეთისწორის" ეპითეტი, არ იძლევა საფუძველს ჩავთვალთ იგი აბსოლუტურ მონარქად, "აბსოლუტიზმის" იმ გაგებით, რომელიც დასავლეთ ევროპის მიმართაა ჩამოყალიბებული. მითუმეტეს ეს ითქმის "განათლებულ აბსოლუტიზმზე", რაც წმინდა დასავლეთეუროპული მოვლენაა XVII-XVIII საუკუნეებში.

ერთიანი ხანის ქართველ მეფეთა უფლებების დახასიათებისა და ასევე მონარქიის პოლიტიკური წყობის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხის სწორად გაგებისათვის არსებობს მნიშვნელოვანი აქვს ე.წ. "ერთნებობისა და თანადგომის" და "მეფობის თანაზიარობის" საკითხებს. "ერთნებობა-თანადგომისა" და "თანაზიარობის" თითქოს თამარის მეფობის დასაწყისში შემოღებას დიდი მნიშვნელობის, გარკვეული გარდატეხის მანიშნებელ ფაქტად მიიჩნევენ. "ერთნებობისა და თანადგომის" გარკვეული ადგილი

უჭირავს ი. ჭავჭავაძის კონცეფციაში ყუთღუ-არსღანის შესახებ. მისი აზრით, ხსენებული ფორმულა დამკვიდრდა ყუთღუ-არსღანის დასის დამარცხების შემდეგ და იგი ერთგვარ კომპრომის წარმოადგენდა. "ერთნებობასა და თანადგომას" დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ნ. ბერძენიშვიდი და ეს ფორმულა მასაც თამარის დროს შემოღებულად და დიდგვარიანთა მიერ სამეფო ხელისუფლების შეზღუდვად მიაჩნდა. ამავდროულად დაუკავშირდა ე.წ. "თანაზიარობის" საკითხი, რომელიც გაგებულ იქნა, როგორც "ერთნებობისა და თანადგომის" შედეგად დიდებულთა მეფის ხელისუფლების "თანაზიარად" აღიარება.

თავის ნაშრომში თამარის ხანის საქართველოს სამოხელეო წყობის შესახებ, შ. მესხიამ საგანგებოდ შეისწავლა "ერთნებობა-თანადგომისა" და "თანაზიარობის" საკითხი და სათანადო მასალაზე დაფუძნებით დაადგინა, რომ თამარის მეფობაში "ერთნებობა-თანადგომის" პრინციპი არ შემოულიათ. არსებობდა, წინამავად მკვლევართა მოსაზრებანი "ერთნებობა-თანადგომის" შესახებ დაემყარა თამარის პირველი ისტორიკოსის ცნობას, სადაც აღნიშნულია: "თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი". ეს ცნობა უშუალოდ მოსდევს ყუთღუ-არსღანის დასის გამოსვლას და ამიტომაც მიიჩნევენ, რომ ეს ფორმულა ახალშემოღებული იყო. მეორე საბუთს "ერთნებობისა და თანადგომის" თითქოს თამარის დროს შემოღების დამადასტურებელს, წარმოადგენდა გუნია-ყადის წარწერა. შ. მესხიამ აღნიშნა, რომ გუნია-ყადის წარწერა არ გამოდგება "ერთნებობა-თანადგომის" თამარის დროის ინსტიტუტად მისაჩნევად, რადგან მსგავსი ფორმულა მოიპოვება 1184 წლის აღარწინის წარწერაში, რომელშიც გიორგი III მოიხსენიება. შ. მესხიამ მიუთითა, რომ "ერთნებობა-თანადგომის" ფორმულას, რომელიც თითქოს თამარის დროს შემოიღეს, საერთოდ არ იცნობს თამარის მეორე ისტორიკოსი, ხოლო პირველი ისტორიკოსის ეს ფორმულა ნახშირი აქვს ორჯერ, ამასთან ერთხელ ანტონ გლონისთავისძის ვაზირად დანიშვნის დროს და ერთხელაც გიორგი III-ის მეფობის აღწერისას. კერძოდ, "ისტორიანში და აზმანში" აღნიშნულია: "განრჩევითა და გამორჩევითა, განგებითა და გაგონებითა ზენისა, მის ხუედრისა შარავანდედთა მნებებელისათა მეფე ყო თამარ, თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმერთა და ამიერთა...". აშკარაა, რომ გიორგი III-ის მიერ "თანადგომით" თამარის მეფედ (თანამოსაყდრედ) დასმა არ შეიძლება ჩაითვალოს მეფის ხელისუფლების შეზღუდვად. ამასთან, ციტირებული ცნობის "თანადგომისა" და თამარის გამეფების შემდეგ ნახსენებ "ერთნებობასა და თანადგომას" შორის არავითარი განსხვავება არ არის. ხსენებული საკითხის შესწავლამ შ. მესხია მიიყვანა დასაბუთებულ დასკვნამდე, რომ არავითარი ახალი პრინციპის შემოღება თამარის მმართველობის პირველ წელს არ მომხდარა. მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა "თანაზიარობის" საკითხზეც, როგორც აღნიშნა, "ერთნებობასა და თანად-

გომასთან" ერთად, "თანაზიარობაც" მიჩნეული იყო თამარის დროს შემოღობულად და ავრცელებდნენ მას საერთოდ დიდებულებზე, სამეფოს დიდებულებზე. ყურადღება გამახვილდა იმ ფაქტზე, რომ "თანაზიარობა" ეხება არა საერთოდ დიდებულებს, არამედ კონკრეტულ პირებს: ვარდან დადიანს, გუზან ტაოელს, ზოცო სამცხის სპასალარს. შ. მესხიამ მიიჩნია, რომ მათ "თანაზიარად" მოხსენებით "ისტორიათა და აზმათა" ავტორს სურდა ხაზი გაესვა ხსენებული პირების მაღალი მდგომარეობისათვის. ჩვენი მხრით გვინდა დავუმატოთ, რომ თამარის ისტორიკოსს პქონდა საფუძველი ხსენებული პირები მიეჩნია "მეფობის თანაზიარად". მოვიტანოთ ცნობა: "პირველად მიერთო (აჭანყებას, ი. ა.) გუზან, პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა, რომელი ძუელთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა ადგილსა ზედა შეეწყადა პატრონსა. აქით ზოცო, სამცხისა სპასალარი და სისრულისაყა აღმატებით შეეწყალებული... ვარდან დადიანი, მსახურთუხუცესი, დიხთაქით პატრონი ორბეთის და კაენისა, დიხთაქით ნიკოფსამდის უყიდობდა ქონებისა". სწორედ ამ პირებს შეეხება იგივე ისტორიკოსის ცნობა: "რომდენი თანაზიარ მეფობისა მათისა და უხუად და უბუღლავსედ წყალობითა იყვნეს, მათყა ქნეს საქმე ყოველთა ძუელთა გინა ახადთაგან უბოროტესი". ცხადია, რომ დასახელებული პირების ჩათვლა ჩვეულებრივ დიდებულებად და ამ საფუძველზე "თანაზიარობის" საერთოდ დიდებულებზე გავრცელება არ შეიძლება. საქმე ეხება ტაოელ მეფეთა ადგილებზე მტკომ გუზანს, დასავლეთ საქართველოს "პატრონს" ვარდანს და "სისრულისაყა აღმატებით შეეწყალებულ" ზოცო სამცხის სპასალარს. დასახელებული პირები, როგორც მეფეთა ადგილებზე მსხდომნი (გუზანი და ვარდანი მაინც), შეიძლება ცხადია, ჩათვლილიყვნენ "თანაზიარ მეფობისა".

შევეხოთ წყაროთა ზოგიერთ ცნობას, რომელიც მიჩნეულია "ერთნებობისა და თანადგომის" პრინციპების არაპირდაპირ მოწმობად. ი. ჭავჭავაძის ანუ ანუ მიიჩნდა "ისტორიათა და აზმათა" ცნობა, სადაც საუბარია შამქორის ომის შესახებ: "შეკრებს თამარის წინაშე ყოველნი ვაზირნი და სპანი და თუთ შარვანშა, . დამასკუნელთა მიმართებისათა უყოვნედ ყვეს დღენი"... ვფიქრობთ, რომ აქ რაიმე ახალი არ შეიძლება ვიგულისხმოთ. ის ფაქტი, რომ თამარმა დიდებულებთან ერთად ითათბირა და დაშრობა "დაასკვნეს", საეჭვოა გამოდგეს საკუთრივ თამარის ხანის ცვლილებების დასახასიათებლად. ამგვარი თათბირები, თამარზე გაცვილებით ადრე იყო ცნობილი. გიორგი II-ის მეფობის აღწერისას დავითის ისტორიკოსი აღნიშნავს: "მაშინ ჰყო (გიორგი II, ი. ა.) განზრახვა დიდებულთა თვსთა თანა, და დაამტკიცეს წასდვა მაღალსა სუღანსა მადიქშას წინაშე". ცხადია, რომ როგორც გიორგი II, ისე თამარი დიდებულებს ეთათბირებინ და რაიმე უჩვეულო, მხოლოდ თამარის მეფობისათვის დამახასიათებელი აქ არაფერი არ არის. იგივე შეიძლება ითქვას თამარის მეორე ისტორიკოსის შემდეგ ცნობაზე: "ძმანო ჩემო და შვილიო! მე ესერა მივიწოდები მსაჭულისაგან საშინელისა... თქვენ ყოველნი თუთ მოწამე ხართ, რამეთუ თავისი ჩემისა თანა მატუნდა

სიყუარული თქუენი, და სარგებელსა და სათნოსა თქვენსა არა დააკლდეს თითოეულისაებრ არძანგისა". თამარის მეორე ისტორიკოსს მოჰყავდა მომავლადვი თამარის მიმართვა თავისი წარჩინებულებისადმი. 6. ზერძენიშვიდი აღნიშნულ ცნობას შემდეგ ინტერპრეტაციას აძლევს: "სწორედ ამაში ჩანს ერთნებობა-თანადგომის და თანაზიარობის ვითარება: მეფე მოვადეა არა დააკლეს დიდებულთა და წარჩინებულთა "სარგებელსა და სათნოსა "თითოეულისაებრ არძანგისა". მხოლოდ ასეთი პირობით, იგულისხმება, შეუძლია მეფეს იმედი ჰქონდეს დიდებულთა ერთგულებისა". ცნობაში არაფერი ჩანს ისეთი, რაც მოულოდნელი იქნებოდა თამარის მეფობამდე. ის ფაქტი, რომ მეფე მოვადეა არა დააკლეს დიდებულთა "სარგებელს", არ გამოდგება საკუთრივ თამარის ხანის დასახასიათებლად, რადგან ეს მეფის ერთ-ერთი ფუნქციაა, მისი ბუნებრივი მოვალეობაა, როგორც სამეფოს წარჩინებულთა მეთაურისა. ცნობიდან არ ჩანს, რომ ამგვარი "ერთნებობა-თანადგომა" და "თანაზიარობა" თამარის ხანაში იყო შექმნილი და რამე უცნაურობას წარმოადგენდეს წინა ხანასთან შედარებით. ნიშანდობლივია, რომ თვით დავით IV აღმაშენებლის ისტორიკოსს მეფის ფუნქციად, მის მოვალეობად "მსახურებულთა ნიჭ-მრავლობა" მიაჩნია. თავის 1125 წლის ანდერძშიც დავით აღმაშენებელი გულისნაღებს "უზრძანებს და მოახსენებს" სამეფოს მაგნატებს: "გიზრძანებს და მოგახსენებს მეფეთა-მეფე დავით, დღეთა შინა სიკუდილისა და სოფლით განსვლისა მისისათა, ჩემ მიერ-უნდოსა და უღირსისა მღოყვებისა მათისა ბერისა პირითა, ჟქუენ, ყოველთა დიდებულთა და წარჩინებულთა სამეფოსა მისისათა: კათოლიკოსთა, ეპისკოპოსთა, ერისთავთა და ყოველთა შეწყადებულთა".

"ერთნებობა და თანადგომა", როგორც ჩანს, საერთო წესი იყო სახელმწიფოს მართვისა, ხოლო "მეფობის თანაზიარობა" სავსებით კონკრეტულ პიროვნებებს მიემართება. სხვათა შორის, "ერთნებობა და თანადგომა" სრულებით არ არის მხოლოდ საქართველოსათვის (მითუმეტეს თამარის ხანისათვის) დამახასიათებელი მოვლენა. დასავლეთ ევროპაშიც სამეფო ხელისუფლება დადგენილებებს იღებდა სამეფოს მაგნატებთან თათბირის შემდეგ.

თამარის მეფობის დასაწყისში "ერთნებობისა და თანადგომის" და "მეფობის თანაზიარობის" შემოღებას უკავშირებენ ასევე მეფის კურთხევის საკითხსაც, რომელმაც თითქოს თამარის მეფობის დასაწყისში რაღაც ცვლილება განიცადა. ი. ჭავჭავაძის მიუთითებდა, რომ ქართველ მეფეებს თავიანთი მემკვიდრეები იმისათვის აჰყავდათ "თანამოსაყდრის" პატივიში, რომ აეცილებინათ მათთვის ხელისუფლების გადაცემა დიდგვარიან აზნაურთაგან. ამ თეზისმა შემდგომ ფართო გავრცელება მოიპოვა და შორსმომავალი დასკვნების საფუძველი გახდა. მიუთითებენ, რომ გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ, "1184 წელსვე თამარი დიდი ზემოთ საქართველოს მეფედ დასვეს, მაგრამ მეფის კურთხევის ცერემონია ისეთი წესით შეასრულეს, რომ ძველი დიდგვაროვანი სახლების განსაკუთრებული

მნიშვნელობა ტახტის მემკვიდრის სამეფო უფლებით აღჭურვის საკმარისად
 საგანგებოდ იყო ხაზგასმული" (საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 196). ამგვარ აზრს ვაწყდებით თითქმის ყველა ნაშრომში, რომელიც კი
 თამარის ხელმეორედ მეფედ კურთხევას ეძღვნება. წყაროს ტექსტიდან არ
 ჩანს, რომ თამარის მეორედ კურთხევა რაიმე არაჩვეულებრივი წესით
 შესრულდა და დიდგვარიანებმა ამ აქტში ისეთი როლი შეასრულეს, რაც ადრე
 არ ვქონდათ. "ისტორიანი და აზმანი" აღნიშნავს: "ამყვანედთა საყდართა
 და საჭეობთა მამაპაპედთა აღსუეს (დიდებულებმა თამარი, ი. ა.) მზე
 იგი მზეთა და ნათელი ნათელთა... მოიღეს გვრგვინი... ვინაითგან
 დიხითმერეთითგან იყო წესი დადგამდ გვრგვინისა თავსა სამეფოსა, აწვეს
 მონაზონი ღირსი და მადღშემოსიდი, მთავარეპისკოპოსი ქუთათელი ანტონი
 საღირის-ძე, მიღებად გვრგვინისა და ცადისკერძისა კახაბერი, ერისთავი
 რაჭისა და თაკურისა, და სრუდყვეს მოქვედთა სვანთა და დიდებულთა
 ვარდანის-ძეთა, საღირის-ძეთა, და ამანელის-ძეთა მოღება და დადება
 კრძლისა". როგორც ჩანს, "თანამოსაყდრის" შემდეგ ხელახალი კურთხევა
 წესად უნდა ყოფილიყო. ბიზანტიაში, მაგალითად, იმპერატორის
 (ზასიდევისის) თანამოსაყდრედ კურთხეული, მართალია, ატარებდა
 "ზასიდევისის" ტიტულს, მაგრამ არ ითვლებოდა ავტოკრატორად.
 იმპერატორის გარდაცვალების შემდეგ თანამოსაყდრე ხელმეორედ
 ეკურთხებოდა და ავტოკრატორი ხდებოდა. ასეთივე წესი ჩანს
 საქართველოშიც. ამიტომაც, თამარის ხელმეორედ კურთხევაში არ შეიძლება
 დიდაზნაურთა როლის ხაზგასმა დავინახოთ. გიორგი III-ის სიცოცხლეში
 თამარი თანამოსაყდრე იყო და არა სრულუფლებიანი მეფეთა მეფე. მამის
 გარდაცვალების შემდეგ კი იგი, ჩვეულებისამებრ, ხელმეორედ აკურთხეს,
 როგორც "თუით მპყრობელი". ეს რომ ასეა, კარგად ჩანს დატარის
 მაცხვარიშის ეკლესიის ფრესკიდან და მისი წარწერიდან. ფრესკა
 წარმოადგენს დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენას. წარწერაში
 აღნიშნულია: "დემეტრე მეფესა კრძალსა აზმენ დავითისას ერისთავნი".
 დემეტრე I, რომელიც დავით IV აღმაშენებელმა სიცოცხლეშივე დასვა
 მოსაყდრედ, მამის გარდაცვალების შემდეგ ხელმეორედ კურთხეულა და
 მისთვის ხმალი ერისთავებს შეუბამთ. ასე, რომ თამარის კურთხევა არ
 უნდა ყოფილიყო რაღაც გამონაკლისი.

ამასთან, ხაზგასმით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ თამარის არც
 პირველი და არც მეორე ისტორიკოსი არაფერს ამბობენ თამარის მეორედ
 კურთხევისას დიდებულთა რაიმე უჩვეულ მოთხოვნების შესახებ, რაც
 არსებული წესის დარღვევასთან იქნებოდა დაკავშირებული. პირიქით,
 "ისტორიათა და აზმათა"-ს ცნობით, დიდებულები აღნიშნავდნენ, რომ
 თამარს მამის მიერ ვქონდა რწმუნებული "საყდარი დავითისა" და "ბეტედი
 სოღომონისა". მეორე ისტორიკოსის ცნობით კი დიდებულებმა "აწვეს
 თამარს კრძალი მამული თანა საყდრითურთ მამისა მინიჭებული".

"თანამოსაყდრობა", როგორც ჩანს, იყო სპეციფიკური წესი.
 შემოღებული ტახტის მემკვიდრეობის იმ არსებული პრაქტიკის

საწინააღმდეგოდ, რომელიც ტრადიციით დაკავშირებული იყო "საქართველოს" სამეფოსთან და კიდევ უფრო ადრე, ეგრისის სამეფოსთან. სწორედ ამ წესის მიხედვით მოხდა თამარის მეორე კურთხევა.

"ერთნებობისა და თანადგომის" პრინციპების შესახებ შემუშავებული მოსაზრების დარღვევამ და მასთან დაკავშირებული სხვა საკითხების გამოკვლევამ ბუნებრივად გამოიწვია ე.წ. "სახელმწიფო დარბაზისა" და ყუთღუ-არსღანის დასის შესახებ არსებულ კონცეფციათა გადასინჯვა.

რა ეკონომიკური და სოციალური ბაზისი ჰქონდა ერთიანი საქართველოს მეფეთა სიძლიერეს, რა ძალებს ეყრდნობოდა სამეფო ხელისუფლება?

ერთიანი საქართველოს მეფეთა სიძლიერის ეკონომიკურ საფუძველს შეადგენდა სამეფო სახლის მამულები (ღომენი), სახელმწიფო მიწები (საერისთავო) და მათგან შემოსული გადასახადები. ასევე ზაფხუბი და რეგადიები, საგარეო ალაფის მეხუთედი ("ფანჯიაქი") და სხვ.

სახელმწიფო მიწა, რომელსაც ერისთავები მართავდნენ, იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს და იურიდიულად სამეფო ხელისუფლებასვე იყო დამოკიდებული.

სახელმწიფო მიწებს მეფე განაგებდა სახელმწიფო უზენაესობის უფლებით და ჰქონდა ამ მიწების კერძო პირებისათვის ზოძების უფლება, რაც პრაქტიკაში მოასწავებდა მასზე მცხოვრები მოსახლეობის კერძო იურისდიქციაში გადასვლას. სახელმწიფო მიწების ფართო მასშტაბი კარგად ჩანს, როგორც ერთიანი სამეფოს მეფეთა ეკონომიკური და სამხედრო სიძლიერედან, ისე საერისთავოების არსებობიდან.

სამეფო ხელისუფლების სიძლიერე ემყარებოდა ასევე სამეფო სახლის ღომენს. ღომენი სამეფო სახლის მამულები იყო. იგი თავისი შინაარსით მოგვაგონებს ფეოდალური "სახლების" მამულებს. მსგავსება შეინიშნება სტრუქტურაშიც. ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის, სამეფო ღომენში საგულისხმებელია პირადად მეფის კუთვნილი ღომენის გარდა "საუფლისწულო". მოგვიანო ხანის ანალოგიით თუ ვიმსჯელებთ, მოსალოდნელია, სამეფო ღომენში "სადელოფლოც" ყოფილიყო. მასაღების უკიდურესი სიძვირე არ იძლევა საშუალებას უფრო დაწვრილებით გაიჩვენეს ეს მეტისმეტად საინტერესო საკითხი. მაგრამ შემორჩენილი წყაროები გვაფიქრებინებენ, რომ სამეფო ღომენი სამეფო სახლის საერთო მფლობელობას წარმოადგენდა ისევე, როგორც ფეოდალური "სახლების" მამულები.

ეკონომიკურ დასაყრდენთან ერთად, სახელმწიფო მიწების იურიდიულად თავისუფალი მოსახლეობა სამეფო ხელისუფლების სოციალური და სამხედრო დასაყრდენი იყო. ქვეყნის ფეოდალიზაციის მზარდმა ტემპმა, სახელმწიფო მიწების გადასვლამ ფეოდალთა ხელში, ერთი მხრივ მოშადა სამეფო ხელისუფლების ეკონომიკური სიძლიერე და მეორე მხრივ დაასუსტა იგი სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით. სახელმწიფო მიწის

გადასვდამ ფეოდალის ხელში და მის მიერ იმუნიტეტის მოპოვებად გამოიწვია სამეფო ხაზინის შემოსავლის შემცირება, "საპატრონოდ" გაყვამული ტერიტორიიდან გადასახადებს ფეოდალი იღებდა. ამ პროცესის გაღრმავება ზუნებრივად იწვევდა სამეფო ხელისუფლების როდის შესუსტებას. სახელმწიფო გადასახადების რენტად გარდაქმნა სამეფო ხაზინას შემოსავლის მნიშვნელოვან ნაწილს აყვლიდა. ასე, რომ, სამეფო ხელისუფლების ეკონომიკური დასუსტება არ შეიძლება ცადმხრივად მიეწეროს მხოლოდ საგარეო აგრესორებს. სახელმწიფო წყობილების ფეოდალიზაცია, პოლიტიკური ძაღუფლების კონცენტრაცია სენიორებში და იმუნიტეტის განვითარება იწვევდა იმას, რომ მრავადრიცხოვანი გადასახადები და ვადღებულებანი ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის კონტროლის სფეროდან გამოდიოდა.

სახელმწიფო მიწების ფონდის შემცირება, მისი გადასვლა ფეოდალთა ხელში, რაც მოასწავებდა ქვეყნის სრულ ფეოდალიზაციას, ზუნებრივად იწვევდა სამეფო დომენის როდის ზრდას სამეფო ხელისუფლებისათვის. ამით აიხსნება მეფის სახასო მამულების გამგებლის, მოურავის ინსტიტუტის წინ წამოწევა, სახელთუხუცესის ხელისუფლების შემოღება. სენიორების ფართო გავრცელებისა და საერისთავოს გაქრობის შემდეგ სახელმწიფო საკუთრება ძირითადად სახასოს იდენტურია.

ერთიანობის ხანის სამეფო ხელისუფლების ხასიათზე მკაფიო წარმოდგენას ქმნის ადგილობრივი საქმეების განგების ის წესი, რომდღმდეაყ ხშირად საუბრობენ ეპოქის წყაროები. მეფე გადადიოდა ერთი ადგილიდან მეორეზე, ადგილობრივ განაგებდა "მანდაურ საქმეებს". ამასთან, მეფის შენახვის ხარჯი ნატურალური სახით უნდა გაეღო ადგილობრივ მოსახლეობას. ამგვარი მოგზაურობა მეფის და მისი ამადისა, თავისთავად მიგვანიშნებს "ჩადგომის", "შედგომის", "ჩიგ დგომის" ინსტიტუტზე. "ჩადგომა" გულისხმობს "სამასპინდელსაყ".

მეფე იდგა მთელი ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში, იყო უმაღლესი მთავარსარდალი, ნორმალურ ვითარებაში ნიშნავდა და გადააყენებდა ცენტრალური და ადგილობრივი აპარატის მოხელეებს; როგორც სახელმწიფო ხელისუფლების განმამხორციელებელი, ხელმძღვანელობდა სახელმწიფოებრივი მმართველობის ორგანოებს-სასახელს (ცენტრალურ მმართველობას) და ადგილობრივ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებს, საერისთავოებს; სამართლის კერძო საწყისის საფუძველზე ფლობდა და განაგებდა სამეფო სახლის დომენს; უმაღლესი სუვერენიტეტის და სახელმწიფო უზენაესობის უფლებებით ხელი მიუწვეგებოდა სხვადასხვა იურიდიული რეჟიმის მიწა-მამულებზე.

მეფეს, როგორც სახელმწიფოს მეთაურს, შეეძლო მოეთხოვა და დაევალებინა მოსახლეობისათვის გზების, ხიდების, საყიხო სამუშაოები შრომის აუნაზღაურებლად. მას ეკუთვნოდა ძღვენის, გადასახადებისა და სამსახურების სამეფო პრივილეგიები, რომლებიც თავისი ზუნებით ახლო დგანან სათანადო დასავლეთევროპულ პრივილეგიებთან.

უაღრესად საინტერესოა იმდროინდელი თვალსაზრისი სამეფო ხელისუფლების პეროგატივებისა და უფქციების შესახებ, რაც ყველაზე სრულად დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს აქვს ჩამოყალიბებული. იგი აღნიშნავს: "ვინ აღრაცხნეს როდენი საქმენი ეთხოვებიან მეფობასა, როდენნი მართებანი და განსაგებენი, კიდეთა პყრობანი, ნაპირთა ჭირვანი, განხეთქილებათა კრძადვანი, სამეფოსა წყნარებისა ღონენი, დაშქობათა მეცადინობანი, მთავართა ზაკვისა ცნობანი, მკედართა განწესებანი, საერონი შიშნი, საკეღოთა და საბჭოთა სტანი, საჭურჭდეთა შემოსავადნი, მოყქელთა შემთხუვეანი და პასუხნი, მძღუნეთა ჭეროვანნი მისაგებენი, შემყოფეთა წყაღობითნი წურთანი, მსახურებულთა ნიჭმრავლობანი, მოჩვიართა მართლნი გამძძიებანი". ისტორიკოსი სამეფო განსაგებელს ამოუწურავ "უფსკრულად" მიიჩნევდა.

საქართველოს მეფე ოფიციალური დოქტრინით "ღვთისსწორად" იწოდებოდა. ერთიანი საქართველოს მეფეების "ღვთისსწორობის" ფორმულა სამართლიანადაა დაკავშირებული ზიზანტიურ იზოთეოსთან. ჩვენი აზრით, სათანადო ზიზანტიური ფორმულის გადმოღებაა მიმართვა ქართველი მეფისადმი— "წმინდამან მეფობამან თქუენმან". ნიშანდობლივია, რომ ზიზანტიის იმპერატორები (ვასილევსები) იწოდებოდნენ წმინდად. ლუთაებრივად, მზედ, ღვთისმვიდად. ამ ტიტულებთან და ეპითეტებთან პირდაპირ კავშირშია სათანადო ქართული ფორმულები: "მზე იგი მზეთაჲ", "სამეზისაგან ოთხად თანააღზევებული", "ავლუსტიანი" და სხვ. ხსენებული ტიტულებისა და ეპითეტების გადმოღება ზიზანტიური სინამდვილიდან არ იყო ზრმა და მექანიკური სესხება. იგი მჭიდროდ უკავშირდებოდა დიდი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას, ქართველი მეფის უფლებების ტრანსფორმაციას ასე თუ ისე დამოკიდებული მმართველიდან "თუით მპყრობელი", "კეისარობის" უფლებებით აღჭურვილი მონარქისაკენ.

ზიზანტიის იმპერატორის "ღვთისსწორობა" გამოიხატებოდა "თაყვანებაში" და "შესხმაში". "თაყვანება" და "შესხმა" იმპერატორს ეკუთვნოდა მისი აღიარების შემდეგ. ამ ცერემონიიდან მჭიდროდ დაკავშირებული ჩანს ქართული ფორმულა "თაყვანება-დაღოცვა-დიდება". ახადგამეფებული თამარი დაშქარმა (სპამ) "თაყუანისცეს, დაღოცეს და აღიღეს". იგივე ცერემონიიდან ჩანს "მეფის კურთხევის წესში". ამ ცერემონიიდან იმეორებდნენ საზეიმო შემთხვევებში.

ვფიქრობთ, "თაყვანება-დაღოცვა-დიდება", შესაბამისი ზიზანტიური ცერემონიიდან ზუსტ შესატყვისს წარმოადგენს. მეფისადმი "თაყვანება-დაღოცვა" მკვეთრად უნდა განსხვავდებოდეს იმ ცერემონიიდან, როდესაც მეფე "ითაყვანებდა" და "დაღოცავდა" "დარბაზების ყმებს" (ამის შესახებ საუბარია სასახლის პერსონალის შესახებ მონაკვეთში).

მეფისადმი მიმართვის ფორმას წარმოადგენდა "კადრება", "აჭა". ნებისმიერ პირს, რა რანგისა და მდგომარეობისაყ არ უნდა ყოფილიყო

იგი, მეფისათვის უნდა "ეკადრებინა" სათხოვარი, "დაატეზოდა" მის მეფის სიტყვიერი შეურაცხყოფისათვის ენის მოკვეთა იყო დაწესებული. უნდა აღინიშნოს, რომ ამას "კადნიერად კადრებას" უწოდებდნენ და იგი, როგორც ჩანს, საშინელი შედეგების გამომღებ იყო "კადნიერად მკადრებლისათვის". ამგვარ მოქმედებას "აკლება" მოსდევდა. "ვეფხისტყაოსნის" მიხედვით "კადნიერად კადრებისათვის" ვეზირ სოგრატს "აკლება" ემუქრებოდა. როგორც ჩანს, "კადნიერად კადრება", ანუ მეფის შეურაცხყოფა, თავისი ბუნებით ახლდნოდა დასავლეთეუროპულ "უდიდებულებობის შეურაცხყოფასთან".

"აკლება" მეფის პრეროგატივას შეადგენდა და იგი მას იყენებდა არა მხოლოდ "კადნიერად მკადრებელთა" მიმართ. მეფისადმი დანაშაულის, როგორც ჩანს, ყოველთვის "აკლება" მოსდევდა. როდესაც დამნაშავეს "შესამენდნენ" მეფის წინაშე, ამას დაუყოვნებლივ მოჰყვებოდა სათანადო სანქციები. "ვეფხისტყაოსნიდან" ჩანს, რომ "შესამენას" შეეძლო "სახდის გარდაცვა" გამოეწვია. ამიტომაცაა, რომ მოგვიანო სასისხლო სიგებებში უდამნაშაულოდ "შესამენისათვის" დიდი ფულადი ჯარიმაც დაწესებული. მოგვიანო მასაღიდან ისიც ჩანს, რომ "აკლება", ანუ "გარბევა" მეფის მოხედვების შემოსავლის წყაროსაც შეადგენდა, მათ გარკვეული წილი ეკუთვნოდათ "აკლებულის" ქონებიდან.

"შესამენისა" და შესაბამისად "აკლების" მაგალითებია ბასილი მწიგნობართუხუცესის და მესტუმრე ჯიქურის ბედი, რომლებიც "შესამენის" საფუძველზე, ყოველგვარი გამომძიების გარეშე, სიკვდილით დასაჯეს. აქედან ჩანს, რომ მეფეს ხელი მიუწვდებოდა ნებისმიერი პიროვნების სიცოცხლეზე (ცხადია, ნორმალურ ვითარებაში).

მეფის ეს უფლება ყოველთვის როდი ხორციელდებოდა. იგი დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო კონკრეტულ სიტუაციაზე, მისი მოწინააღმდეგისა თუ დამნაშავე პირის რეალურ შესაძლებლობებზე.

მეფე სახელმწიფოს მართავდა სასახლის უწყებების, მისი მოხედვებისა და ადგილობრივი საჯარო და კერძო სამოხედო აპარატის მეშვეობით. მას პრაქტიკულად არ შეეძლო ყველა საქმის ხელმძღვანელობა. მაგრამ ჩანს, რომ სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა მართვის ყველა ძაფი ხელთ ჰქონოდა. "თვნიერ მეფისა საურავი" მეფის პრეროგატივების ხელყოფად, მის შეურაცხყოფად, მძიმე დანაშაულებად იყო მიჩნეული და ამგვარი რამ სიკვდილით ისჯებოდა. აღმინისტრაციულ-ტიერტიორიულ ერთეულებს, საერისთავოებს ერისთავები განაგებდნენ მეფისაგან დელეგირებული უფლებით, მაგრამ სამეფო ხელისუფლება ხშირად მიდიოდა ადგილებზე "მანდაურ საქმეთა" განსახილველად. ასეთ შემთხვევაში, ცხადია, ადგილობრივი ხელისუფლება მეფის ხელში გადადიოდა და იგი უშუალოდ ახორციელებდა ხელისუფლებას იმ რეგიონში, სადაც იმყოფებოდა ყოველ კონკრეტულ მომენტში თავის "სასახელსთან" ერთად.

მეფის გადაადგილება მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. სამეფო პრივილეგიას შეადგენდა მეფეთა "ზარით", "ნობათით" მსვლელობა. სამეფო

კორტეჟს წინ მიუძღოდნენ მესაკრავეები, შემდეგ დიდი დროშა, შემდეგ
 "ძედი ცხოვრებისა". მეფესთან ერთად გადაადგიდებოდნენ ცენტრალური
 მმართველობის უწყებები.

მეფის, როგორც ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში მდგომის, სახელმწიფოს მეთაურის და უმაღლესი სიუბერენის პრივილეგიები და რეგალიები გამოხატული იყო საგანგებო სამეფო ტანისამოსით, სამკაულებით, სამეფო ხედისუფლების სიმბოლური ატრიბუტებით.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

ს ა ს ა ხ ლ ე

I. სასახლე-ყენატრადური მმართველობის ორბანო
"ღარბაზის ქარი"

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრადური მმართველობის აპარატი, ამ აპარატის ცადკეული უწყებებში თავმოყრილი იყო მეფის სასახლეში. სასახლე იყო მონარქიული სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების მთავარი მმართველობითი ორგანო, რომელიც სასახლის (ცენტრადური მმართველობის) სამოხელეო აპარატის მეშვეობით მართავდა სამეფო სახლის დომენს, სახელმწიფოს და თვით სასახლეს.

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მეტაურს არაერთი სასახლე ჰქონდა. ბუნებრივია, ცენტრადური მმართველობის აპარატი თითოეულ მათგანში არ იყო თავმოყრილი. ცენტრადური მმართველობის აპარატის უწყებებში მეფის მთავარ რეზიდენციამში უნქციონირებდნენ.

სათანალო წყაროების მოშველიებით გარკვეულია, რომ მეფის მთავარ რეზიდენციას "სამეფო ან სამეფო ქადაქი", "სახლი სამეფო", "სატლომი" ეწოდებოდა. მეფის მთავარი რეზიდენცია, ანუ "სახლი სამეფო" თბილისის აღებამდე ქუთაისში იყო. ამიტომ ქუთაისი წარმოადგენდა "სახლს სამკვიდრებელსა". დავით აღმაშენებელმა კი თბილისი აქცია "სატურჭლედ და სახლად თვსად საუკუნოდ". ამდენად, დედაქადაქი იყო "სახლი სამკვიდრებელი", ხოლო მთავარ ქადაქში მდებარე სასახლე მეფისა-მონარქიის მართვის ცენტრი, სასახლის უწყებების მუდმივი ადგილსამყოფელი. თავის "სამკვიდრო სახლში", ქუთაისში შვიკრიბა ზაგრატი IV-მ საგანგებო სასამართლო ოპიზართა და მიტნაძორელთა სამამულედ დავის გამო. ეს სასამართლო შვიკრიბა ზაგრატი IV-ის "ღარბაზის კარზე", ე.ი. სასახლის კარზე. როგორც ვხედავთ, ზაგრატი IV-ის მთავარი სასახლე "სამკვიდრებელ სახლში", ქუთაისში მდებარეობდა. "სამკვიდრებელ სახლად" თბილისის გადაქცევის შემდეგ, მთავარ სასახლედ იქცა "სატლომი ციხე ისანი", რომელიც იწოდებოდა ასევე "სრად" და "ტიძად სამეფოდ". გარდა ისანისა, თბილისში იყო ასევე "სრა დიდუბისა".

ცენტრადური მმართველობის აპარატი, სრულიად ბუნებრივია, უნქციონირებდა იქ, სადაც მეფის "სახლი სამკვიდრებელი" და მისივე

მთავარი რეზიდენცია იყო. მიუხედავად ასეთი დასკვნის ბუნებრივობისა, მას არ შეიძლება აბსოლუტური მნიშვნელობა მიეცეს, "დედაქალაქის", "მთავარი რეზიდენციისა" და ცენტრალური მმართველობის ცნებები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში დიდად განსხვავდებოდნენ მათი დღევანდელი გაგებისაგან. მართალია, მეფეს დედაქალაქიც ("სახლი სამკვიდრებელი") და მთავარი "საჯლომი" სასახლეც გააჩნდა. მაგრამ ცენტრალური მმართველობის აპარატი დაკავშირებული იყო მეფის პერსონასთან და არა დედაქალაქთან და მთავარ რეზიდენციასთან. მეფის დედაქალაქში არყოფნის დროს, ცენტრალური აპარატი ფუნქციონირებდა არა დედაქალაქსა და მთავარ ("საჯლომ") სასახლეში, არამედ იქ. სადაც მეფე იმყოფებოდა. ამდენად, ცენტრალური მმართველობა ხორციელდებოდა იქიდან, სადაც ყოველ კონკრეტულ მომენტში მონარქი იმყოფებოდა. ცენტრალური მმართველობის აპარატი მთავარ რეზიდენციასთან დაკავშირებული იყო იმდენად, რამდენადაც ზოგიერთ მეფე ყველაზე უფრო ხანგრძლივად იქ იმყოფებოდა. უკვე აქედან ჩანს, რომ სამეფოს დიდი მოხედვები იყვნენ მეფის კარის და არა სახელმწიფოს მოხედვები. უკეთ, ისინი იმდენად იყვნენ სახელმწიფო მოხედვები, რამდენადაც მეფის მოხედვებს წარმოადგენდნენ.

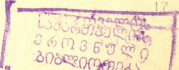
ამდენად "სასახლე" და სასახლის აპარატი (ცენტრალური მმართველობა) მოძრავი იყო და გადაადგილდებოდა მეფესთან ერთად. ეს საკითხი უფრო კონკრეტულად წარმოჩინდება ქვემოთ, სასახლის უწყებებზე საუბრისას.

"სასახლის", როგორც მონარქის რეზიდენციისა და მმართველობის ცენტრალური აპარატის ადგილსამყოფელის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია ქართულ წყაროებში სპკმაოდ მრავალრიცხოვანია. V - X საუკუნეთა ძეგლებში მას ეწოდებოდა "ტაძარი", "პალატი". X საუკუნიდან გვხვდება "დარბაზი", "სრა". ეს ტერმინები თანაარსებობდნენ თითქმის მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე. მათ ერთიმეორის გაქრობა არ გამოუწვევიათ.

ტერმინი "ტაძარი" მომდინარეობს ძველი სპარსული ტერმინიდან და "სასახლეს" ნიშნავს. ქართულენოვან წყაროებში იგი "სასახლის", "სახლი სამეფოს" და ეკლესიის მნიშვნელობით იხმარება. მართალია, ეს ტერმინი X საუკუნის შემდეგ ნაკლებად იხმარებოდა "სასახლის" მნიშვნელობით, მაგრამ იგი ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც გვაქვს დამოწმებული. "ისტორიათა და აზმათა" ავტორი აღნიშნავს: "სისხდრეულითა ცრემლითა შევიდეს ტაძარსა სამეფოსა". "სამეფო ტაძარდ" ციტირებულ ადგილას მიჩნეულია ისინი ციხე-სასახლე. ამ ტერმინს "სასახლის" მნიშვნელობით იცნობს სულხან-საბა ორბელიანი: "სახლი საუფლო. სახლი საღოცველი, გინა მეფეთა".

მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე "სასახლის" აღმნიშვნელად უაღრესად გავრცელებული იყო ტერმინი "პალატი". თავისი მნიშვნელობით ეს ტერმინი სავსებით ედრება დასავლეთევროპულ palatium-ს. Palatium, ანუ palatia regia ერთდროულად წარმოადგენდა სასახლეს, კარს და

X 212.770

მმართველობის ცენტრს. მეფის სასახლის განგების გარდა palatium-ის
 თავმოყრილი იყო მთელი ადმინისტრაციული მუშაობა სახელმწიფოს
 სამართავად. Palatium იგივეა რაც aula, aula palatini, domus regia
 (კარი, პალატის კარი, მეფის სახლი):

"ტაძრისა" და "პალატის" სინონიმად გარკვეული პერიოდებიდან
 იხმარებოდა ასევე ტერმინი "დარბაზი", რომელსაც ი. ჭავჭავაძე
 მიიჩნევდა სპარსულ "დარვაზეჰ"-იდან წარმოშობიდან, რაც სასახლის კარს
 ან ადაყაფის კარს ნიშნავს. ტერმინი "დარბაზი" უაღრესად გავრცელებული
 იყო X საუკუნიდან მოყოლებული. იგი "სასახლის" მნიშვნელობით
 იხმარებოდა ძალიან ხშირად და სულ სხვადასხვა ხასიათის წყაროებში,
 მაგრამ მან მაინც ვერ განდევნა "სასახლის" აღმნიშვნელი სხვა
 ტერმინები და განსაკუთრებით კი "პალატი".

ზემოაღნიშნული ტერმინები ჩვენ გვანტერესებს არა როგორც
 გარკვეულ ნაგებობათა, არამედ როგორც გარკვეული დაწესებულების
 აღმნიშვნელები. სასახლეები, როგორც აღვნიშნეთ კიდევ, საქართველოს
 მეფეებს ზევრი ჰქონდათ, მაგრამ "სასახლე" (ტაძარი, დარბაზი,
 პალატი), როგორც დაწესებულება, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს
 მეთაურს ერთი ჰქონდა და ეს "სასახლე" მასთან ერთად გადადიოდა ერთი
 ადგილიდან მეორეზე, ერთი სასახლიდან მეორე სასახლეში.

ამდენად, "სასახლე" (ტაძარი, დარბაზი, პალატი) ერთიან
 მონარქიაში იყო მხოლოდ ერთი. ეს "სასახლე" იყო მეფის უახლოესი
 გარემოცვა, სახელმწიფოს მართვის ცენტრადური აპარატი. ამ გარემოცვის,
 მმართველობის ცენტრადურ უწყებათა ერთობლიობის აღმნიშვნელი
 ტერმინოლოგია საკმაოდ კარგადაა მოღწეული წყაროებით.

"სასახლე", როგორც დაწესებულება, აღნიშნებოდა ტერმინებით:
 "ტაძარი", "პალატი", "დარბაზი". ამავე ტერმინებიდანაა ნაწარმოები
 "სასახლის" პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია: "სახლეული",
 "ტაძრული", "პალატის ერი" და "დარბაზის ერი". ეს ტერმინები, ისევე
 როგორც მათი ფუძეები (სახლი, ტაძარი, პალატი, დარბაზი),
 სინონიმებია. საინტერესოა თვით ამ ტერმინებით აღნიშნული სოციალური
 ინსტიტუტის განვითარების დინამიკა, მისი სხვადასხვა ღონე
 განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე.

უძველესი, ზემოაღნიშნულ ტერმინთა შორის, არის "სახლეული". ტერმინი
 "სახლეული" აღნიშნავდა კატეგორიას, რომელიც "სახლის" კუთვნილი იყო,
 ხოლო "სახლი", როგორც თავის დროზე აღნიშნა ი. ჭავჭავაძემ, იგივე
 იყო, რაც "გვარი". ი. ჭავჭავაძის ეს დასკვნა ადრეულ ეტაპს
 შეეხება. ძველი ქართული "სახლეულის" ექვივალენტი იყო ტერმინი
 "მონა". "სახლეულისა" და "მონის" ცნების აღმნიშვნელად მიჩნეულია
 აგრეთვე "შინაური" და "მსახური".

"სახლეულის", "მონის" საკითხს ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს
 XI-XIII საუკუნეთა საქართველოს ცენტრალური მმართველობის, სასახლის

პერსონალის პრობლემის გასარკვევად, ვინაიდან სწორედ "მონა-სახელები" წარმოადგენდა ჩვენთვის საინტერესო ხანის დასახელებული ინსტიტუტის წინამორბედს.

თვით ტერმინი "მონა", ქართული "სახელების" შესატყვისი, მიჩნეულია ძველი სპარსული ტერმინიდან წარმოშობიდან.

"სახელები", თავისი განვითარების ადრეულ ეტაპზე პატრიარქალური საოჯახო მონობა იყო. მისი მომდევნო საფეხური მეფის "სახელების" მნიშვნელობის ზრდაა, რაც თვით "სახელების", "მონების" მდგომარეობაში უნდა ასახულიყო და აისახა კიდევ.

სამეფო სახლის "სახელები-მონები" უჭკველია ადრედაწვე ზევრად უფრო პრივილეგირებული იყვნენ, ვიდრე სხვა, ნაკლებ წარჩინებული სახლისა. მას შემდეგ, რაც მეფის სახლი "სასახლედ" იქცა, სამეფო სახლის "სახელები-მონები" იქცევიან "სასახლისეულად", რისი ზუსტი გამობატვაცაა ტერმინი "ტაძრეული". "ტაძრეული", ნ. ბერძენიშვილის აზრით, იგივე "მსახურია", ოღონდ "სასახლის" მსახური და ამით იგი რანგით მაღლა დგას სხვა მსახურებზე.

"ტაძრეულის" გენეზისი, თუ ვიმსჯელებთ სათანადო ტერმინოლოგიის მიხედვით, უჭკველად "მონა-სახელებთან" უნდა იყოს დაკავშირებული. "ტაძრეული" იგივე "სახელებია", მათ შორის განსხვავება "ტაძრისა" და "სახლის" "უფალს" შორის განსხვავებაა და არა სემანტიკური. ცხადია, საზოგადოების საერთო ევოლუციის კვალობაზე იყვებოდა "ტაძრეული-მონის" შინაარსი და სოციალური სტატუსიც. "ტაძრის" "უფალი" მეფე იყო და მისი "სახელები" ("ტაძრეული") ბუნებრივია, დიდ უფლებებს იძენდა სახელმწიფოში. უჭკველია, მათ ფაქტობრივ პრივილეგირებულ მდგომარეობას უნდა გამოეწვია სოციალური წარჩინებაც.

ამ პრივილეგიებისა და წარჩინების საფუძველი მეფის პერსონალთან და სამეფო სახლთან სიახლოვე იყო.

ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ ევროპაში სასახლის თანამდებობათა უდიდესი უმრავლესობა, განვითარების ადრეულ ეტაპზე, სწორედ მეფის "სახელებს" ეჭირა და მათი სოციალური წარჩინებაც მოგვიანებით მოხდა. სენეშალები, კამერარიუსები, მარშლები მეროვინგების კარზე მონები იყვნენ წარმოშობით. მეროვინგების დროსვე მოხდა მათი წარჩინება. ყოფილი მთავარი (უფროსი) მონა, მაიორდომი უდიდეს მოხელედ გადაიქცა, ხოლო მონა-მსახურები - ცადკუელი უწყებების მეთაურებად. ამგვარი მეტამორფოზი თვით მეფის ხელისუფლების და მის პროპორციულად სასახლის მნიშვნელობის ზრდით იყო შეპირობებული. თუ მეროვინგების დროს სასახლის შტატის შენახვა სასახლის ხარჯზე ხდებოდა, კაროლინგებმა მათ ბენეფიციუმები დაურიგეს. ამიერიდან "მსახური" ღენის მფლობელად იქცეოდა და მას და მეფეს შორის სენიორადურ-ვასალური ურთიერთობა მყარდებოდა. საკუთარი მსახურებისა და ანტრუსტონების ვასალებად ქცევით კაროლინგები ცდილობდნენ დასაყრდენი შეექმნათ დიდებულების წინააღმდეგ.

დაახლოებით ამგვარივე შინაარსისად მიგვაჩნია არჩიდ "მეფის" რეჟორმა "ტაძრეულებისათვის" კახეთის ზოძების შესახებ. ჯუანშერის ცნობით, "მოვიდა არჩიდ კახეთად, და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყვნა იგინი".

რას ნიშნავს "ტაძრეულთა აზნაურ ყოფა?!"

ტერმინი "აზნაური" უახდესი გამოკვდევით მომდინარეობს ძველი სპარსული ტერმინიდან, რაც "ცნობილს, განთქმულს" ნიშნავდა. შესაძლებლად ითვლება ამ ტერმინის დაკავშირება ზანა-სთან (გვარი, ტომი, მოღვაძე). აქედან ტერმინი "აზნაური", როგორც ჩანს, აღნიშნავდა "დიდგვაროვანს", "გვარის შვილს" და უპირისპირდებოდა "უაზნოს", რომელიც შესაბამისად უნდა აღნიშნავდეს "არა გვარის შვილს", "უგვაროს".

ვინაიდან ტერმინი "გვარი" იგივეა რაც "სახელი" (ი. ჯავახიშვილი) "აზნაური", ცხადია, "სახლის შვილს" აღნიშნავდა, საგვარეულო არისტოკრატიის წარმომადგენელი იყო. მისი წარჩინება თავისი "სახლის" სიძლიერებზე იყო დამოკიდებული და არა მეფის "წყალობაზე".

"ტაძრეულთა აზნაურ ყოფა" სწორედ წყალობაზე დამყარებული არისტოკრატიის შექმნის ცდას უნდა წარმოადგენდეს, საგვარეულო არისტოკრატიის საპირისპიროდ. ეს არისტოკრატია მეფის (ერისმთავრის) "სახეულია" და, ამდენად, არ წარმოადგენს თვითონ "სახლის, გვარის შვილს". მას არ გააჩნია დასაყრდენი საკუთარი ძლიერი "სახლის", "გვარის" სახით. "ტაძრეული" მეფის შინაურია, მისი მონაა, რომელიც ხსენებული "ზოძებით" მის "ტაძრეულ აზნაურად" იქცევა, ე. ი. ღმინის ვასალად.

ცხადია, "ტაძრეულები" მათი "აზნაურ ყოფის" შემდეგ სოციალურად ამალდნენ და თუმა ტერმინი "ტაძრეული" შემდგომ ხანაშიც გვაქვს, ისევე, როგორც მისი სინონიმები (ერი პალატისა, დარბაზის ერი), მაგრამ ეს ტერმინები უკვე არა "მონა-მკვედალ" "ტაძრეულს", არამედ ღმინის ვასალს, ღმინის მსხვილსა და წვრილ ფეოდალებს, ასევე მსახურებს აღნიშნავს. გარკვეული დროიდან კი საერთოდ სასახლეში მყოფთა ერთობლიობას.

არჩიდ "მეფის" ხანა (VIII ს.) სერიოზული მეტამორფოზის პერიოდად გვესახება სასახლის ორგანიზაციის მხრივ. ცხადია, აღნიშნული არ შეეხება დასავლეთ საქართველოს, რომლის შესახებ ჩვენ მასალები არ გაგვაჩნია.

ამდენად, არჩილის რეჟორმა ძირითადად კაროლინგური ღმინისძიებების მსგავსად გვეჩვენება, მაგრამ საქართველოს მნიშვნელოვანი თავისებურებებიც გააჩნდა. საქართველოში სამეფო წელისუფლებამ ვერ შეძლო მოესპო საგვარეულო მამულები და საკმაო წარმატებით ვერ დაუპირისპირა მას "ნაწყალობევი". ამიტომაც, ძირძველი საგვარეულო არისტოკრატია საბოლოოდ არასოდეს გატეხიდა და მათთვის "ტაძრეულთა" დაპირისპირებაც რადიკალური ეფექტის მომტანი არ გამხდარა. ძველ

საქართველოში, ისევე როგორ სომხეთში და ზოგ სხვა საზოგადოებებში ფეოდალურ ურთიერთობათა გენეზისში ცენტრალურ ხედისუფლებას არ გადამწყვეტი მნიშვნელობა და არისტოკრატიული ზედაფენა ყალიბდებოდა არა ცენტრალური აპარატიდან, მსახურეული პირების მიერ შემკვიდრებლობით უფლებების მითვისების გზით, არამედ პირიქით, ეს სამხედრო-მსახურეული არისტოკრატია გამოდიოდა ძლიერი "სახლებიდან".

ამგვარმა ამოსავალი ვითარებამ სერიოზული გავლენა მოახდინა ერთიანი ფეოდალური საქართველოს სასახლის კარის ორგანიზაციაზეც. XI-XIII საუკუნეების "ტაძრული" მხლელ მეფის დომენის ვასალებსა და მსახურებს როდი მოიყავს, არამედ საერთოდ კარზე მყოფთა ერთობლიობას. ძველი ტერმინოლოგია იმ დიდგვაროვნებსაც ასახავს, რომლებიც არ უნდა ეკუთვნოდნენ სამეფო დომენს, მაგრამ იმყოფებიან კარზე. საკუთრივ დომენის "ტაძრელები" კი უნდა იყვნენ ხასები, ხასაგიანები (ხასი, სახასო).

თუმცა ტერმინი "ტაძრული" ერთიანობის ხანაშიც ფუნქციონირებს, მაგრამ მისი შინაარსი მნიშვნელოვნად შეცვლილია. თუ არჩილის რეფორმამდე "ტაძრული" მეფის "მონა-სახლეულია" (რომელსაც არ გააჩნია მიწა და "აზნაურება"), ამ ხანიდან მოყოლებული იგი მეფის დომენის ვასალია და მსახური. XI-XIII საუკუნეში იგი უფრო ფართო მნიშვნელობასაც იძენს და საერთოდ სასახლის შტატის აღმნიშვნელად იხმარება "პალატის ერისა" და "დარბაზის ერის" გვერდით.

უეჭველია, ამგვარსავე სერიოზულ შინაარსობრივ მეტამორფოზს განიცდიან XI-XIII საუკუნეებში დამოწმებული, ძველიდანვე მომდინარე ტერმინები "მონა", "შინაური". ამ მეტამორფოზის ბუნება კარგად ჩანს ტერმინიდან "შინაური დარბაზის ერი", "დარბაზის ერი" და "ტაძრული" ერთმეორის შემცველი ტერმინებია. განვითარების ადრეულ ეტაპზე, ცხადია, ტერმინი "შინაური დარბაზის ერი" უაზრობა უნდა ყოფილიყო, რადგან მეფის "ტაძრული" (დარბაზის ერი), საერთოდ ყველა "შინაური", "მონა", მიწა-აზნაურებას მოკლებული ჩანს. ტერმინი "შინაური დარბაზის ერი" შეიქმნა, უეჭველია, მას შემდეგ, რაც დარბაზის ერი საერთოდ სასახლის კარზე მყოფთა ერთობლიობის და არა მხოლოდ მეფის დომენის ვასალებისა და მსახურების აღმნიშვნელი გახდა. ამ პერიოდიდან, ჩვენი აზრით, "შინაური დარბაზის ერი" აღნიშნავს იმასვე, რასაც ადრე "ტაძრული" (ვიწრო მნიშვნელობით) ეწოდებოდა, ე. ი. სამეფო სახლის დომენიდან გამოსულ პერსონალს სასახლეში. ეტივე ცნების გამოსახატავად იხმარება ტერმინი "მონა" XI-XIII საუკუნეებში ამიტომაცაა, რომ "შინაური დარბაზის ერი", "მონა" მეფისათვის ყველაზე უფრო სანდო, ერთგულ კონტინგენტად განიხილება, ყველაზე უფრო ახლოა მეფის პერსონასთან. დიფერენციაცია "შინაურებს" შორისაც არის. "შინაურთა" დიფერენციაცია სავსებით ბუნებრივი მოვლენაა. სამეფო სახლის დომენიდან კარზე უეჭველია დიდებულებიც იყვნენ ("ხასაგიანნი"), აზნაურებიც, მსახურებიც და გლეხებიც. მიუხედავად იმისა, რომ ყველა

ისინი "შინაური დარბაზის ერნი" იყვნენ, მათ შორის განსხვავებული თვალსაჩინო უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ დაბადი "შინაურები" იყვნენ სწორედ მეფის ფარეშები და სასახლის საპატიო მოვალეობათა აღმსრულებლები.

XI-XIII საუკუნეების სასახლის პერსონალის, შტატის ზოგადი საერთო სახელწოდება, განურჩევლად მათ მიერ დაკავებული სამეფისკარო თანამდებობისა, სოციალური სტატუსისა და სხვა მაჩვენებლებისა არის "დარბაზის ერი", "პაღატის ერი", "ტაძრეული". ამ მხრივ საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს სასახლის ტერმინოლოგია ზედმიწევნით უდგება დასავლეთევროპულს.

სასახლის მაღალი რანგის "ერის", თანამდებობის პირების აღსანიშნავად იხმარებოდა ზოგადი ტერმინები "ველისუფანი", "მოქედენი დიდებული და სვანნი", "ველისუფანი და განმგებელი საქმისათა". XIII საუკუნეში ამ კატეგორიის აღმნიშვნელად გვხვდება "ვეზირნი და მოურავნი".

სასახლის მოხელეთა ერთ ნაწილს "ველსანი" ეწოდებოდა. "ველისუფალთა და ველსანთა" ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი "ხელმწიფის კარის გარეგნის" მიხედვით იყო "სასახლის დიდებული".

სასახლის შტატში შედიოდნენ და "დარბაზის ერის" კატეგორიას შეადგენდნენ მეფის მერემეები, მეჭორეები, მანდატურები და მესაწორეები. სწორედ დასახელებული "ველსნები" იყვნენ "მცირე საქმისმოქმედები".

სასახლის "ხელისუფალ-საქმისმოქმედთა" და "ხელსანთა" გარდა, "დარბაზის ერში" შედიოდა, "უველოთა დარბაზის ერთა" კატეგორია. "მეფის კურთხევის წესში" აღნიშნულია: "პირველად ედღოფადმან თაყვანი სყეს (ახალკურთხეულ მეფეს, ი. ა.), მერმე-ლა კათალიკოზმან... და შემდგომად ველსანთა და უველოთა დარბაზისერთა სრულიადთა". "ველსნებს" ზევით ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასადარი, მეჭურჭდეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი იხსენიებიან "თაყვანისმცემლებად": მათ ქვემოთ დაწესებულებს, აქედან გამომდინარე, "ველსნები" ეწოდებათ ციტირებული დოკუმენტის მიხედვით. ვინ არიან "უველონი დარბაზის ერნი"?

ესაა "დარბაზის ერის" ის კატეგორია, რომეც წყაროებში "დაშქარისა" და "სპის" სახელწოდებით იჩენს თავს. ეს შესანიშნავად ჩანს თვით "მეფის კურთხევის წესიდან": "ჭვარისმჭვრთვედი შემოსიდი, ძედი ცხოვრებისა ეტვრთოს, მარტუნით მეფისა დგეს ტახტსა წინათ, ვიდრე დაშქართა თაყვანისცემამდე". ამ ფრაზას მოჰყვება ზემოციტირებული ადგილი სახელდებით ჩამოთვლილი ედღოფის, კათალიკოსისა და დიდი მოხელეების, შემდეგ კი "უველოთა დარბაზის ერთა" თაყვანების შესახებ. ციტირებული, ადგილიდან ჩანს, რომ "თაყვანება და ძლუნისა შეწირვა" უკანასკნელ რიგში "უველოთა" მარტუბთ. მათი თაყვანების შემდეგვე, "ვითარ სრულქმნან ძღნობა, შთამოვიდეს ჭუარისმჭვრთვედი". აშკარაა,

რომ "დაშქართა" და "უკველოთა დარზაზის ერთა" თაყვანება ერთი და იგივეა. ამდენად, "უკველონი", არიან "დაშქარნი".

მეფის კურთხევისას "დაშქართა" აქტიურობა ჩანს თამარის გამეფებისას: "თაყუანისცეს, დალოცეს და ადიდეს სპათა შვეთავე სამეფოსათა". "სპა-დაშქარი" ფიგურირებს "ვეფხვისტყალსანში": "დალოცეს და მეფედ დასვეს მეფემან და მისთა სპათა". "დაშქარი უაღრესად აქტიური და დიდმნიშვნელოვანი ძაღაა. "დაშქარმა" გიორგი III პრეტენზია წაუყენა: "ულონ იქმნეს დაშქარნი... მკადრებენი იტყოდეს ესრეთ: "არა არს ღონე დარჩომისა თვნიერ დაშქარზისა და რბევისა". გიორგი III იძულებული იყო, "წარსყნა ზავნი და ფიცნი" და გაიდაშქრა.

ი. ჭავჭავაძის წყაროებში დამოწმებულ "სპა-დაშქარს" სავსებით სამართლიანად თვლიდა რაინდული წრის, "მოყმეთა" აღმნიშვნელად. "მოყმეები", იგივე "ჭაბუკები", სამეფო კარზე "ჭაბუკობათა შინა" იზრდებოდნენ და მეფის "გაზრდილთა" ინსტიტუტს შეადგენდნენ.

სწორედ ეს "მოყმი"-დარზაზის ყმები, ხასაგიანებთან და დომენის წერიდ აზნაურ-მსახურებთან ერთად შეადგენდნენ "დაშქარს"-უკველო დარზაზის ერს. იგივე კონტინგენტი "ტაძრულის" სახელწოდებითაც იხსენიება.

"დარზაზის ყმა" ჩვენამდე მოღწეულ წყაროებში პირველად "მატიანე ქართლისაში" იხსენიება: "წარემართა (ზაგრატი IV, ი. ა.) ტფილისიდან და მოუგებნეს ქადაქის ზერნი, დარზაზის ყმანი ცხენოსანნი დიღმისა ველსა". "დარზაზის ყმანი" ამირას სასახლის კარისკაცებად მოსჩანან.

თამარის გამეფების პირველსავე წელს ამირსპასალარად დაინიშნა სარგის მხარგრძელი. ამავე დროს "...წყალობა ყო ძისაყა მისისა ზაქარიას დალოცითა და ითაყუანა დარზაზის ყმად უმცროსი შვიდი მისი ივანე".

"თაყვანება", როგორც ირკვევა, პირველი საფეხური იყო სამეფო კარზე გამორჩენისა და მიღებისა, ხოლო შემდგომად საფეხური "დალოცვა" ყოფიდა; მესამე საფეხურს კიდევ "შენწყალება" წარმოადგენდა, რომელიც "დალოცვასთან" ან კიდევ "ზოძებასთან" ერთად შეიძლებოდა მიმხდარიყო. "დარზაზის ყმად" "თაყვანება", ისევე როგორც "დალოცვა", ჭერ როდი გულისხმობდა თანამდებობის ზოძებას. იგი გარკვეული, პირველი საფეხური იყო.

რას წარმოადგენდა "დაუღოცვედი", მაგრამ "დარზაზის ყმად" თაყვანებულნი პირი?! ეს კატეგორია, ჩვენი აზრით, იგივე იყო, რაც პაფები, სამეფო სასახლის ახადგაზრდული დასი. სწორედ ეს "დარზაზის ყმები" შეადგენდნენ დიდ სამეფოსკარო თანამდებობათა რებერვს. ნ. ზერძენიშვილმა სავსებით მართებულად დაუკავშირა ეს ინსტიტუტი "გაზრდას", "გაზრდილობას". იგი შენიშნავდა: "ავთანდილი იყო ამირსპასალარის შვიდი და თვითონაც იყო სპასპეტი, ე.ი. უედი მეტკვიდრებოთ აქვს მიღებული. ამავე დროს ის უეჭველია დარზაზის ყმად

იყო, ვიდრე სპასპეტი გახდებოდა, აქ იყო მისი გაზრდა (აი როგორც ივანე მხარგრძელი ითაყვანა თამარმა".

"ღარბაზის" კარზე "ყმად თაყვანებული" "მოყმეები", სამსახურისათვის ემზადებოდნენ და "საჭაბუკოთა საქმეთა შინა" აღიზრდებოდნენ. თავის დროზე, ნ. მარმა გაარკვია, რომ "მოყმე"- "ჭაბუკი" რაინდს ნიშნავს. სწორედ "სარაინდო" ზნე-ჩვეულებებს ეუფდებოდნენ ისინი სასახლეში. ამ "აღზრდაში" უეჭველია, უპირველესი ადგილი "ღაშქრობას" ეჭირა. "სარაინდო"- "საჭაბუკო" საქმიანობაში დამსახურების შემდეგ, "უველო" "ღარბაზის ყმა-მოყმეები" სათანადოდ ჭიდლოვებოდნენ და სასახლეში წინაურდებოდნენ- "ველსა" და ამ "ველის" შესაფერ "წყალობას" იღებდნენ. საამისოდ უაღრესად მკაფიოა თვის "ღარბაზის ყმად თაყვანებული" ივანე მხარგრძელის კარიერა. "უველო ღარბაზის ერის" წარმომადგენლებს რომ "ღაშქრობა" ევალებოდათ, კარგად ჩანს თამარის ისტორიკოსის ცნობიდან: "ამისდა შემდგომად წარვიდეს მკარგრძელი, ძენი სარგისისნი და ვარამისნი, მოყმენი პირწალმართნი, უხუცესნი ზაქარია და ზაქარია დალოცვიდნი, ივანე და სარგის დაულოცვიდნი და იღაშქრეს ქუეყანასა დვინისასა". სათანადო დამსახურების და თავის გამორჩენის შემდეგ ივანე მხარგრძელმა "დალოცვა" და "ველიც" მიიღო.

"ღარბაზის ყმის" მსგავსი ინსტიტუტი დამახასიათებელი იყო დასავლეთ ევროპისათვისაც. წარჩინებული ახალგაზრდა ადრევე იწყებდა სამეფოსკარო ცხოვრებას (ცხადია, მეფის ნებართვით). მას გარკვეული სკოლა უნდა გაეველო, რომ რანგში ამალდებუდიყო. ეს სკოლა იყო "სასახლის სამსახური". ამის შემდგომ მას უფრო მაღალ პატივში აიყვანდნენ და იგი "სასახლის დიდებულების" რანგში გადაიღოდა.

გარკვეული საფეხურები იყო დაწესებული კარზე დაწინაურებისათვის აღმოსავლეთშიც.

უფიქრობთ, კონკრეტული მასალა საკმაოდ კარგად წარმოგვიჩენს "ღარბაზის ერის" ზოგად კატეგორიაში შემავალი, "უველო ღარბაზის ერის" შემადგენელი "ღარბაზის ყმების" როლსა და ფუნქციებს.

"ღარბაზის ერი", "ერი პადატისა", "ტადრული" მეფის უახლოესი გარემოცვა იყო. აღნიშნულ კატეგორიაში შემავალი პირები შეადგენდნენ მეფის "სასახლეს", "ღარბაზს" და უაღრესად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ცხოვრებაში.

"ღარბაზის ერი", როგორც წყაროების ანალიზი გვარწმუნებს, სოციალურად ჭრედი კატეგორია იყო. მასში შედიოდნენ როგორც წარჩინებული დიდგვარიანები, ისე წვრილი აზნაურები და მსახურები. ტერმინი "ღარბაზის ერი" ("პადატის ერი", "ტადრული") აღნიშნავდა სასახლის შტატს მთლიანად, დიფერენცირების გარეშე. "ღარბაზის ერის" დიფერენცირება ხდებოდა არა სოციალური ნიშნით, არამედ "ველის" ქონებით, სასახლის კარის მოხედუებასთან დამოკიდებულებით. ცხადია, პრაქტიკაში სოციალურ მდგომარეობას წამყვანი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ ეს არაა ასახული

სასახლის შტატის ამსახვევი ტერმინოლოგიაში. ჩანს, თავისთავად იგულისხმებოდა, რომ სამეფო კარის დიდი თანამდებობები დიდგვარიანებს დაეკავებინათ, რათ, ხოლო მცირე, "საქვლოსნო" ფუნქციები კი წვირიდ აზნაურებსა და მსახურებს შეესრულებინათ.

ამდენად, "დარბაზის ერი" არის სასახლის მოხელეთა, "ქვლოსანთა" და "ქველთა" ერთობლიობა და არა "სახელმწიფო დარბაზის ნამდვილი წევრები", "სახელმწიფო საბჭო".

2. სასახლის დანახვებულებები

XI-XIII საუკუნეების საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის სასახლე ("დარბაზი", "პალატი"), რომელიც სახელმწიფოს მთავარი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დაწესებულება იყო, თავის მხრივ წარმოადგენდა დაწესებულებათა (უწყებათა) კომპლექსს. ეს უწყებები იყო საწოლი-საღარო, ზარდახანა, სააჯო კარი, საჭინიზო, საგანმგეო, საღვინე და სხვ. სასახლის ამ უწყებებიდან ხდებოდა სახელმწიფოს, დომენისა და თვით სასახლის მართვა. მმართველობის ამ სამი სხვადასხვა სფეროს ხელმძღვანელობა, როგორც ბემოთაც აღვნიშნეთ, სასახლეში იყო თავმოყრილი, მათი ფუნქციებიც ხშირად ერთმანეთში იყოშერეული. ამგვარი ვითარება არავითარ უცნაურობას არ წარმოადგენს. მოხელეთა ფუნქციების შერევა დამახასიათებელი იყო როგორც დასავლეთ ევროპის, ისე ბიზანტიისათვისაც. ამ მხრივ, შედარებით განსხვავებულია საქართველოს მეზობელი მაკედონური აღმოსავლეთის ქვეყნები, სადაც სასახლისა და სამოქალაქო მმართველობა უფრო მკვეთრად იყო გამიჯნული და ცალკე ორგანიზებული.

ს ა წ ო დ ი - ს ა დ ა რ ო

"საწოდ-საღარო" სასახლის ძირითადი პოლიტიკური უწყება იყო, საიდანაც ხდებოდა მართვა, სადაც იკრიბებოდა სამეფო საბჭო ("ვეზრობა"). აქედან გამომდინარე, სწორედ "საწოდი" იყო წამყვანი სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში. "საწოდი" მეფის კაბინეტი იყო და იგივეს წარმოადგენდა რასაც ევროპის ფეოდალურ სახელმწიფოებში "კამერა".

"კამერა" ეწოდებოდა მეფის აპარტამენტებს, სადაც ის ცხოვრობდა, ჰქონდა სასადილო ოთახი და ხაზინა. ცხადია, აქვე იყო საკუთრივ საწოდი ოთახი.

მეფის "კამერაში" ინახებოდა ოქრო ზოდებში, ფული, ძვირფასი ნივთები, ოფიციალური დოკუმენტები, საგადასახადო რეესტრები, შემოსავალ-გასავლის ანგარიშები, სამეფო ბრძანებულებათა პირები. მას ემსახურებოდა დაყვის საგანგებო შტატი.

სასახლის მრავალრიცხოვანი უწყებებიდან, როგორც ზემოთაღნიშნა, ხდებოდა სახელმწიფოს, დომენისა და თვით სასახლის მართვა "საწილი" იყო სასახლის ის უწყება, საიდანაც სახელმწიფოს ხორციელდებოდა.

ერთადერთი წყარო, საიდანაც ასეთი დასკვნა გამომდინარეობს, "ხელმწიფოს კარის გარიგებაა". ამიტომაც, საჭიროდ მიგვაჩნია დაწვრილებით შევცხოთ ამ ძეგლის ყველა ცნობას "საწილისა" და "სადაროს" შესახებ.

"ხელმწიფოს კარის გარიგების" ცნობით: "მსახურთუხუცესი ვეზირია და მისი უედისა არის: სადარო, საწილი, მესაწილეთუხუცესი, მოღარეთუხუცესი, ჭარეთუხუცესი, ციხვთუხუცესი, მეხილეთუხუცესი".

ესაა საწილისა და სადაროს დაყვისა და მომსახურების შტატი. მესაწილეთუხუცესს ექვემდებარებოდა შვიდასი სახლი მესაწილედ, რომელთაგან გლეხი (მსახური) იყო რვა სახლი, ხოლო დანარჩენი აზნაური. მესაწილედების ერთი ნაწილი შეადგენდა მეფის "წინამწილს".

"მესაწილედები" და "წინამწილედები" მეფის სხეულის და ამავე დროს "საწილის" დაყვაა. მესაწილეთუხუცესი კი მეფის სხეულის მკვედთა მეთაურია და არა "საწილის" გამგებელი მოხელე.

"საწილს" ემსახურებოდა ასევე "საწილის მეკრე" და "კარის დარაჯა". "საწილის მეკრე" და "კარის დარაჯა", როგორც შეგვიძლია დავასკვნათ გარედან იყავნენ "საწილს", მაშინ, როდესაც "მესაწილედები" და "წინამწილი-მესაწილედები" საწილს შიგნით უნდა იმყოფებოდნენ. "საწილის მეკრე" დადასტურებულია "ვფხვისტყაოსანშიც". აქ იგი ტარიელის "საწილის" მეკრეა და სავსებით მართებულია ი. სურგულაძის დასკვნა, რომ "საწილის მეკრე" მეფის გარდა სხვებსაც ჰყავდათ.

სასახლეში, ცხადია, დაყვის სხვა კონტინგენტშიც იყო, ხოლო მეფის "საწილისა" და სხეულის მკვედობა საგანგებოდ მესაწილეთუხუცესის სახელედ ჩანს, რომელსაც მესაწილედ-წინამწილედები, საწილის მეკრე და კარის დარაჯა ექვემდებარებოდნენ. ეს პირები ყოველთვის საწილთან ჩანან დაკავშირებულნი. დიდი დარბაზობის დროს, "საწილის მეკრე... ქვე ვერ დაჯდების; ითვადვენ და საწილსა წავა; და წინამწილსაც მიუვა სათვადავი და მუნ სჯამენ". რით აიხსნება ასეთი წესის არსებობა? ვფიქრობთ, იმით რომ სამეფო დარბაზობის დროს მეფის "საწილი" დაყვის გარეშე არ დარჩენილიყო, მუდმივი ყურადღების ქვეშ ყოფილიყო. დიდი დარბაზობის დროს სამეფო სუფრას მეტინიშეებიც უსხდნენ და, ცხადია, საწილის მეკრის იქ არდაშეება საწილის დაყვის დიდი მნიშვნელობითა და მუდმივი აუცილებლობით უნდა აიხსნას.

მოღარეთუხუცესს, როგორც აღნიშნავს ი. ჭავჭავაძე, "მოღარეები" და "სადარო" ექვემდებარებოდა. მისი აზრით, მოღარეთუხუცესი "სადაროთ" უფროსი იყო, ესე იგი მას ყველა სადაროები ექვემდებარებოდნენ".

ვფიქრობთ ვითარება სხვაგვარი იყო. როგორც "ხელმწიფოს კარის გარიგებიდან" ჩანს, სამეფო კარზე იყვნენ "ზარდახნის" მოღარე და

საღვინის მოღარეც. ისინი, ცხადია, არა მოღარეთუხუცესს, არამედ ზარდახნისა და საღვინის ხედისუფლებს ექვემდებარებოდნენ. ვინაშემდეგ დამოწმებული გვაქვს ზარდახნისა და საღვინის (ცადკე უწყებების) მოღარეები, ვფიქრობთ, რომ "სადაროს მოღარეები", მოღარეთუხუცესის ხედქვეითნი, იგივე "საწოდის მოღარეები" უნდა ყოფილიყვნენ. საამისო დასკვნის საფუძველს "ვეფხისტყაოსანი" იძლევა. თინათნი მამის "საწოდის" კარს მივიდა და მოღარეს ჰკითხა, ძინავს თუ არა როსტევანს. ასევე, საწოდში "შემომდგარ" საწოდის მგჳარეს მოღარე გაჰყავს წერილის გადასაცემად. ეს მოღარე "შინაური მოღარეა". აქედან ცხადი ხდება, რომ მოღარე "საწოდთანაა" დაკავშირებული. ჩვენი აზრით, "საწოდი" და "სადარო" ერთი უწყება იყო და მოღარეთუხუცესი მეთაურობდა იმ მოღარეებს, რომლებიც "საწოდსა" და "სადაროს" ემსახურებოდნენ.

რას წარმოადგენდა თვით "სადარო"?!

ი. ჭავჭავაძის აზრით, სადაროში ინახებოდა ისეთი განძეულობა, რაც "საქმარებლად სანიადაგოდ" არ იყო საჭირო და შეკრული იყო. "საჭურჭლეში" კი პირიქით, "საქმარებლად სანიადაგოდ" საჭირო განძეულობა იყო შენახული. საჭურჭლე სანიადაგო სახმარებელი და სახარტავი ხაზინა ყოფიდა, სადარო კი ერთგვარი ხელუბნებელი, "შეკრული", "სათავნოს მსგავსად განკუთვნილი ხაზინა არის". ამ "სათავნო" ხაზინის გამგებლად მიაჩნდა განსვენებულ მკვდევარს მოღარეთუხუცესი და შენიშნავდა: "განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, რომ სადარო მეჭურჭლეთუხუცესს არ ექვემდებარებოდა, არამედ მარტო საჭურჭლე". "ხედმწიფის კარის გარეგებიდან" (საიდანაც სარგებლობს ი. ჭავჭავაძის) სავსებით მკაფიოდ ჩანს, რომ "სადაროში" დაყვლი "სათავნო ხაზინის", "შეკრული" განძეულობის გამგებელი მოღარეთუხუცესი კი არ იყო, არამედ სწორედ მეჭურჭლეთუხუცესი. "კარის გარეგებაში" აღნიშნულია: "დიდი არის მეჭურჭლეთუხუცესი... და მისისა ქედის არის ძველნი ქადაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო... რაც სადაროს ოქროს ჭურჭელი, ანუ ვერცხლისა, სახმარებლად სანიადაგოდ არ უნდა და შეკრული ძეს; სხვაა დარი და ჭურჭელი, ჩინური და ქაშანური... ყოველი საჭურჭლესა ძეს და ღვას". ამ ცნობიდან სავსებით არაორაზროვნად გამომდინარეობს, რომ "სადაროში" დადებული ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი, რომელიც "შეკრულია", ისევეა მეჭურჭლეთუხუცესის ქედისა, როგორც ქადაქნი, ვაჭარნი და "სხვაა დარი და ჭურჭელი", რომელიც საკუთრივ საჭურჭლეში ინახება.

ამდენად, "სადაროში" დაყვლი განძეულობა არ იყო მოღარეთუხუცესის ქედისა. იგი მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა.

მაშ რა იყო "სადაროში" მეჭურჭლეთუხუცესის მოსაკითხი და "საქედო"? ასეთს წარმოადგენდა დიდი სასიგვედ სახედმწიფო ზეჭელი:

"ხედმწიფის კარის გარეგების" იმ მონაკვეთში, სადაც მოღარეთუხუცესზეა საუბარი, ერთი სიტყვაც არაა ნათქვამი განძეულობაზე (სადაროში დაყვლი განძეულობაზე საუბარია მეჭურჭლეთუხუცესისადმი

მიძღვნიდ მონაკვეთში), სამაგიეროდ კი "კარის გარიგების" ავტორი ვრცლად მსჯელობს დიდ სასიგველე ბეჭედზე. დადგენილია, რომ სახელმწიფო სასიგველე ბეჭედი ინახებოდა საღაროში და სიგედი დასაბუჭდად იქ მიჰქონდათ. მოღარეთუხუცესს ეძლეოდა "საგასახსნითე ბეჭედი", რომლითაც დაბეჭდილი იყო დიდი სასიგველე ბეჭედი. გამზადებული სიგედი მწიგნობარს საღაროში მიჰქონდა, "საგასახსნითე ბეჭედით" დაბეჭდილ "დიდ სასიგველე ბეჭედს" მოღარეთუხუცესი გახსნიდა, სიგელს დაბეჭდავდნენ და დიდ სასიგველე ბეჭედსაც კვდავ დაბეჭდავდნენ მომავალ ხმარებაში. ამ პროცედურაში საღაროს მოღარე და მეგორე მონაწილეობდნენ. ნიშანდობლივია, რომ ზარადხანასა და საღვინესთან დაკავშირებით იხსენიება საანგარიშო გოდორი, სიგელის დაბეჭდვის დროს კი მეგორე. საანგარიშო გოდრებში ზარადხანისა და საღვინის უწყებათა აღწერის, ანგარიშის ნუსხები ინახებოდა. საფიქრებელია, რომ მეგორე, რომელიც მონაწილეობდა სიგელის დაბეჭდვის პროცედურაში, ინახავდა ამ სიგელის დაბეჭდილ პირს სამეფო არქივისათვის. შეუძლებელია გაცემული სიგელის პირი სასახლეში არ ყოფილიყო დაცული. ამ საკითხთან დაკავშირებით საჭიროა გავიხსენოთ "აფხაზეთის მეფეთა დივანი", რომელიც დაცული იყო "საჭურჭლეში". XIII საუკუნის ერთი ცნობით, სასახლეში დაცული იყო საგადასახადო რეესტრები.

ვინაიდან "საღაროს" განძეულობა, რომელიც "საჭურჭლისაგან" განხვავებით, "შეკრული" იყო, ექვემდებარებოდა მეჭურჭლეთუხუცესს. ვფიქრობთ, რომ სამეფო სიგელთა პირები, საგადასახადო და საანგარიშო რეესტრებიც საღაროში ინახებოდა და "საჭურჭლის" "საღაროში" დაცულ ნაწილს წარმოადგენდა.

შესაძლებელია გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ მოღარეთუხუცესი იყო დიდი სახელმწიფო ბეჭდის მცვედი და მას საღაროში დაცულ განძეულობაზე ხელი არ მიუწვდებოდა. ეს უკანასკნელი მეჭურჭლეთუხუცესის სახელი იყო. ამრიგად, მესაწოდეთუხუცესს და მის ხელქვეითებს ევალებოდათ მეფის "სხელის" და "საწოდის", ხოლო მოღარეთუხუცესს-დიდი სახელმწიფო სასიგველე ბეჭდის დაცვა. მოღარეები ფუნქციონირებდნენ საწოდშიც და ასრულებდნენ მომხსენებლის, ამბის მიმტან-მომტანის ფუნქციასაც.

გარდა მესაწოდეთუხუცესისა და მოღარეთუხუცესისა, მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდა საწოდის საფარეშო სამსახური-ფარეშთუხუცესი, ციხეთუხუცესი, მებრძოლთუხუცესი და მათი შტატი. მოკლედ შევხოთ აღნიშნულ სამსახურს.

ფარეშთუხუცესს ევალებოდა საწოდის მოწყობილობის მოვლა-პატრონობა. ეს იყო "ქედის ნოხნი, სანთელი, ფანარი, მაშხადა". ფარეშთუხუცესს უნდა გაეწმინდა მეფის საწოდი ტახტი და ნოხი, ხოლო "სხვათა ნოხთა" ფარეშები წმენდნენ. ფარეშთუხუცესს ევალებოდა სამეფო კარვის, ხარგისა და ჩადრის (საჩრდილობების) გაწყობა და "კაზმა".

ი. ჭავჭავიძის შენიშნული აქვს, რომ "ხელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით, იმ ოთახს, სადაც "ვაზირობა" უნდა

ჩატარებულიყო, ფარემოთუხუცესი "კაზმავედა". ჩვენი აზრით, ეს იმიტომ რომ "ვაზირობა" საწოდში მიმდინარეობდა.

ციცხეთუხუცესს და მის ხელქვეით ციციხეებს ევალებოდათ "აზანოს თობობა", "სახლის გვა", "შეშის კოლა", "ცეცხლის ნთება" და სხვა.

მეხიდეთუხუცესი "მეხიდეების" უფროსი იყო და "მას ეზარა ხიდის საქმე და ჭურჭელ-იარაღი".

"ხელმწიფის კარის გარიგების" სათანადო აღგებებიდან, რომელსაც ზევით გავეყანით, აშკარად ჩანს, რომ მსახურთუხუცესსა და მის სახელს ევალებოდა მეფისა და სახელმწიფო ზეჭდის დაცვა, მეფის მომსახურება საწოდში. მიუხედავად ამისა, ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად დავასკვნათ, რომ მსახურთუხუცესი იყო საწოდისა და საღაროს, როგორც უწყების გამგებელი. საწოდისა და საღაროს კომპლექსში უაღრესად მნიშვნელოვანი ფუნქციები ეპყრა მეჭურჭელთუხუცესს, რომელიც ზემოაღნიშნულებისამებრ, განაგებდა საღაროში დაცულ განძეულობას. უაღრესად დიდ როლს ასრულებდა საწოდში ასევე საწოდის მწიგნობარი.

საწოდის მწიგნობარი, რომელიც მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელს ეკუთვნოდა, როგორც ჩანს, უაღრესად დიდი პრეროგატივებით იყო აღჭურვილი. "კარის გარიგების" ცნობით: "გელათისაგან კიდევ საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიო დასნი არიან - ყველა ჭყონდიდელის და საწოდის მწიგნობრის საკველითა". მართალია, ამ ცნობაში სისრულით როდია მოცემული ჭყონდიდელისა და საწოდის მწიგნობრის ფუნქციები, მაგრამ საინტერესო სხვა რამაა. საწოდის მწიგნობარი ჭყონდიდელთან ერთად გამოდის "საეკლესიო დასის" ხედისუფად, რაც მის უაღრეს მნიშვნელობაზე მიუთითებს. საწოდის მწიგნობარს, "კარის გარიგების" მიხედვით, მართებდა "ზედამდგომელი მეჭურჭელი". იგი იყო საწოდის, როგორც მეფის კაბინეტის გამგებელი და მეფის პირადი მდივანი. ნიშანდობლივია, რომ საწოდის მწიგნობრობა დოკუმენტების მიხედვით, ხშირად გაერთიანებული იყო საჭურჭლის მწიგნობრობასთან: თამარის გელათისადმი ზოძებული სიგელი დაწერილია საწოდისა და საჭურჭლის მწიგნობარ არსენ სამძივარის მიერ; ასევე საწოდისა და საჭურჭლის მწიგნობარ ნიკოლოზის მიერაა დაწერილი დავით ნარინის გელათისადმი ზოძებული სიგელი. ის ფაქტი, რომ ცალკე საღაროს მწიგნობარი არ ჩანს წყაროებში, უნდა ამაგრებდეს ჩვენს მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ საწოდი და საღარო ერთი უწყება იყო. ჩვენი აზრით არც ცალკე საჭურჭლის მწიგნობარი არსებობდა და მის ფუნქციებს საწოდის მწიგნობარი აღასრულებდა.

საწოდის მწიგნობრის კონკრეტული ფუნქციების ძოცულობის შესახებ ჩვენ მასალები უჭველად გვაკლია, მაგრამ მისი ძაღზე მნიშვნელოვანი როლი კამათს არ უნდა იწვევდეს. ნიშანდობლივია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის პირველი თანაშემწე სწორედ საწოდის მწიგნობარი იყო. ეს კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს საწოდის, როგორც

სასახლის უწყების, წამყვან მნიშვნელობას. ამაზევე მიგვიჩვენებს ზოგიერთი შემორჩენილი ცნობა საწოლის მწიგნობართა სოციალური ვინაობის შესახებ. იერუსალიმის ერთი ხელნაწერის მინაწერში აღნიშნულია: "შეუნდვენ ყოველნი ცოფვანი დიდისა მონასტრისა ზერსა მოძღვართმოძღვარსა ანტონი გოღობრედსა. ესე წიგნი მარგალიტი საწოლის მწიგნობრობასა მისსა შინა დაეწერინა". მინაწერის მიხედვით, ანტონი გოღობრედი ჯერ საწოლის მწიგნობარი ყოფიდა, შემდეგ კი გელათის მოძღვართმოძღვარი. ეს ანტონი გოღობრედი არის ერისთავთერისთავთა სახლის შვიდი, კერძოდ კი, შვიდიშვიდი სავანის 1046 წლის წარწერაში მოხსენიებული გიორგი ერისთავთერისთავისა. თავის მხრივ ანტონი გოღობრედი, გოღიათის ძე იხსენიება დარკვეთის წარწერებში. თუ ქრონოლოგიის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ანტონი გოღობრედი დავით - IV აღმაშენებლის საწოლის მწიგნობარი უნდა ყოფილიყო.

წარჩინებული სახლის შვილია თამარის გელათისადმი ზოძებული სიგელის დამწერი, საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი არსენ სამძივარი.

საინტერესოა, რომ არსენ ჭყონდიდე-მწიგნობართუხუცესის წყალობის დაწერილს მგელა აზულახტარისძისადმი სხვებთან ერთად ამოწმებს "იშხნედ ყოფიდი და აწ საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი ანტონი". ეს პიროვნება მწიგნობართუხუცესის დაწერილს ამოწმებს ძაღზე მალადი რანგის პირებთან და სუდაც არ მოჩანს დამყრობიდად. ჩანს, საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობრობა თუ მეტი არ იყო, ყოველ შემთხვევაში იშხნელობას უდრიდა. იშხნედის მალად იერარქიულ პატივზე სიტყვის გაგრძელება კი აღარ მიგვაჩინია საჭიროდ.

ეს მასალა მოვიტანეთ საწოლის მწიგნობრების მალადი სოციალური წარმოშობის საიდუსტრაციოდ, რაც, ვფიქრობთ, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. თავის მხრივ კი აღნიშნული პირების სოციალური წარმოშობა გარკვეულ შტრიხებს მატებს საწოლის მწიგნობრის, როგორც თანამედრობის პირის, წარმოჩინებასა და გაგებასაც.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან ჩვენ გამოგვაქვს დასკვნა, რომ საწოლი და საღარო, როგორც სასახლის უმთავრესი უწყება, დღევანდელი ტერმინოლოგია რომ ვიხმართთ, კოდექტიური მმართველობის ქვეშ იყო და იგი არ წარმოადგენდა მხოლოდ მსახურთუხუცესის სახედოს.

"საწოლი-საღაროს", როგორც მეფის პირადი აპარტამენტების (საძინებელი, სასადილო), კაბინეტის, სახელმწიფო ზეჯდის საცავისა და განძეულის (ასევე არქივის) საცავის კომპლექსის მართვაში მონაწილეობდა სასახლის რამდენიმე "უხუცესი" თავისი შტატის მეშვეობით.

1. საწოდს, როგორც სახელმწიფოებრივ უწყებას, მეფის კაბინეტსა და კანცელარიას განაგებდა საწოდის მწიგნობარი (მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდედის სახედო).
2. საღაროს, როგორც განძეულის საცავს, განაგებდა მეჭურჭდეუხუცესი.
3. საწოდისა და საღაროს, როგორც მეფის ადგილსამყოფელისა და

სახელმწიფო ბეჭდის საცავის დაცვას ახორციელებდნენ მესაწოდებლები და მოდარებულები (მსახურებულების სახელი).

4. საწოდისა და საღაროს მომსახურებას უზრუნველყოფდა ფარმთუბუცისი, ციხეზოუბუცისი, და მეხიდეტუბუცისი (მსახურებულების სახელი). საწოდის მომსახურებაში მონაწილეობდა ასევე "საღვინის" უწყება და "სამზარეულო", რომლებიც ცაღკე იყვნენ კარზე ორგანიზებულნი.

აღნიშნული საკითხების განხილვის შემდეგ, ჩვენ შეგვიძლია განვიხილოთ "ვეზრობა" და ვაჩვენოთ, რომ საწოდისა და ხედეტუბუცისი მართვა.

საამისოდ მოვიტანოთ "ხელმწიფის კარის გარეგნის" ცნობა "ვეზრობის" შესახებ: "და თუ ვეზრობა იყო, მათ მოაქსენონ ჭყონდიდედა და ათაბაგსა, ამირსპასაღარსა, მეჭურჭდეტუბუცისსა, მსახურებულებისა და ამიღახორსა. დაფინოს ორხოვა ფარმთუბუცისმა მომცრო და ზედ სასთაული დადვას. დაჭდეს მეფე მას ზედა... მსახურებულებისა "ბრძანეთ" თქვას. ჯაღაზი გაიყაროს".

ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ "ვეზრობის" დასაწყისში მსახურებულების "იურის", მან უნდა თქვას "ბრძანეთ", რის შემდეგაც ჯაღაზი "გაიყრება". საფიქრებელია, რომ "კარის გარეგნის" ციტირებულ ადგილას "ჯაღაზი" არა მეფისა და კარისკაცთა ოჯახებს, არამედ სასახლის ხელმძღვანელ ადნიშნავს. ციტირებულ ტექსტშივე აღნიშნულია, რომ ოთახი "საფაზირთ" ფარმთუბუცისს უნდა გაემზადებინა. ცხადია, მას ფარმთუბუცის ეხმარებოდნენ და სწორედ ეს უნდა იყო "ჯაღაზი" (შედ. "მოჭადაზე"). ამას ისიც ამტკიცებს, რომ "ჯაღაზის გაყრის" ნიშანი მსახურებულების უნდა მიეცა, რომლის ხელქვეითებსაც სწორედ ეს "ჯაღაზი", ფარმთუბუცის შეადგენდნენ.

ტირმინი "ჯაღაზი" იხსენიება "ვეფხისტყაოსანშიც" და იქაც სრულიად გარკვეულად "საწოდთანაა" დაკავშირებული.

"ვეზრობის" დაწყების წინ "ჯაღაზის გაყრა" და მსახურებულების მიერ სათანადო განკარგულების გაცემა მიგვანიშნებს, რომ "ვეზრობა" საწოდში მიმდინარეობდა. ამავდროულად მიგვითითებს ზოგი სხვა გარემოებაც. "ხელმწიფის კარის გარეგნის" ცნობით, "ვეზრობის" დროს "საწოდის მეკრე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კართ, ან გამოუხშავს, ქედთა არგანი აქვს, ქვე ზის და ვისცა უბრძანებენ, შემოიყვანს". "საწოდის მეკრე". როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, საწოდის დაცვის შტაბს წარმოადგენდა და მესაწოდებულების სახელი იყო. ცხადია, რომ ის კარი, რომლის გარეთაც იდგა საწოდის მეკრე და ზურგი აქონდა შემოქცეული, საწოდის კარი იყო. მასვე ვვადებოდა "ვისცა უბრძანებდნენ, შემოიყვანს". ეს ფუნქციაც საწოდის მეკრისა საწოდზე მიგვითითებს. ყველა ცნობაში, სადაც კი საწოდის მეკრე იხსენიება, იგი საწოდთანაა დაკავშირებული. ამავდროულად მიგვითითებს ამ მოხელის სახელწოდებაც. საწოდის მეკრეს "ვეზრობაზე" გამოძახებული პირები "საწოდში" შეჰყავდა.

სამეფო თათბირი, სახელმწიფო საბჭო უმნიშვნელოვანეს საკითხებს წყვეტდა საწოლში, სადაც ეს თათბირი მიმდინარეობდა.

ამდენად, საწოლი წარმოადგენდა იმ უწყებას, სადაც სახელმწიფო საბჭო, სასახლის უმაღლესი მოხელეები მეფის ხელმძღვანელობით იღებდნენ სახელმწიფოებრივ აქტებსა და გადაწყვეტილებებს.

არსებობდა მოძრავი საღარო და საწოლი.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ სამეფო სასახლე, როგორც დაწესებულება, მოძრავი იყო და მეფესთან ერთად გადაადგილდებოდა. ეს ეხებოდა სასახლის ყველა უწყებას, მაგრამ ვინაიდან აქ საწოლსა და საღაროზე ვსაუბრობთ, შევეხოთ პირველ რიგში ამ უწყებას.

"კარის გარიგების ცნობით: "სიკისტროსანი ჯორი ესრე მოკაზმული: კები კეკელუყად მოკაზმული, მოჭედილი... და სახურავი ხავედისა... და შვდასი სახლი მესაწოდე არის... და შვდასი შუბოსანი ამა სიკისტროსნა ჯორისასა მისდევენ, რა მეფე აიყაროს. და საღაროს წინათ იარების სიკისტრონი და ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებდე...".

ცნობიდან ჩანს, რომ სამეფო კორტეჟში მგზავრობის დროს ცაღკე იყო გამოყოფილი საწოლი და საღარო, რომლებიც ჯორზე იყო აკიდებული და შვიდასი შუბოსანი მესაწოდე იყავდა. ამას ერქვა "ზარგი" და გადაზიდვას "ზარგისუხუცესი" ხელმძღვანელობდა.

რას ნიშნავს "სიკისტროსანი ჯორი"?

"სიკისტრონი" ანუ "სიკისტროსანი" დამახინჯებული "სიკრიტონია". ტექსტში "სიკრიტროსანი" ჯორი, "სიკრიტონი" უნდა გვექონოდა. ქართული "სიკრიტროსანის" "ზიკისტრონად", "სიკისტროსანად" დამახინჯება არაა ძნელი. ამგვარად, ჯორს მეფის "სიკრიტონი" უნდა ექონოდა აკიდებული და ამიტომაც იწოდებოდა "სიკრიტროსან ჯორად".

"სიკრიტონი" ზერძული ტერმინია, რაც ბიზანტიაში სამდივნოს, უწყებას ნიშნავდა. შინაარსით ის უდრიდა ლათინურ secretum-ს, რომელიც ასევე საწოლის, ხაზინის მნიშვნელობით იხმარებოდა.

"სიკრიტროსან ჯორს" მეფის "სიკრიტონი" ექონდა აკიდებული, რაც სამეფო "ვეზირობის" მოწყობილობა იყო. "კარის გარიგების" ცნობით, "სიკრიტროსან ჯორს" აკიდებული ექონია: "დიდი მაფრაში, რომელსა შიგან იღვას ერთი მომცრო უკეთესი ორხოვა, ერთი დაიბი, ერთი სუნდუზი და ერთი სასთაული, ეს ერთს თხელს დარის ზუღესა შიგან და ეგეთი მაფრაშასა შიგან იღვას". სწორედ აღნიშნული ნივთები იყო "სიკრიტროსან ჯორზე". ყოველივე ეს მეფის ღოგინს კი არა წარმოადგენდა, როგორც შეიძლება ვიფიქროთ, არამედ "ვეზირობის" დროს მეფის საჭედი მოწყობილობას. მოვიტანოთ ცნობა "ვეზირობის" აღწერიდან: "დაფინოს ორხოვა ფარეშთუხუცესმან მომცრო და ზედ სასთაული დაღვას. დაჯდეს მას ზედა მეფე. მოიღონ სუფრის ნოხი და მომრგვალებით დაფინონ პირისპირ". როგორც ვხედავთ, ორივე ცნობაში საუბარია მომცრო ორხოვაზე, სასთაულზე, სუფრის ნოხზე. "სუნდუზი", რომელიც იხსენიება "სიკრიტროსანი" ჯორის აღწერაში, მეღქისედეკ კათალიკოსის XI ს.

“დაწერილი” დადასტურებული “სუნდუსი” უნდა იყოს. “სუნდუსი” ძვირფასი ქსოვილი ყოფიდა, რომელიც ოქსინოსა და სკარამანგთან ერთად იხსენიებულია სწორედ ეს “სუნდუზი-სუნდუსი” უნდა იყოს ის “სუფრის ნოხი”, რომელიც “მომრგვალებით ფენდენ” “ვეზირობის” დროს. ნიშანდობლივია, რომ საფრანგეთის მეფეთა საბჭოს სხდომაზე “საწოდში” მიმდინარეობდა და იქაც იატაკი ძვირფასი ქსოვილებით იყო გაწყობილი.

რა ჰქონდა აკიდებული მოძრავ საღაროს?! საღაროში, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ინახებოდა “შეკრული”, “არა სანიადაგოდ სახმარი” განძეულობა და სახელმწიფო ზეჭადი. შეუძლებელია მეფეს გადაადგილების დროს “შეკრული”, “არა სანიადაგო” განძი ეტარებინა და ამას არც ეყოფოდა ერთი ჯორი. მითუმეტეს, რომ მხოლოდ ღოგინი (“საგებელი”) მთელ ქარავანს მიჰქონდა. ამიტომაც გამომდინარეობს ღოგიკური დასკვნა, რომ მოძრავი საღარო იყო დიდი სახელმწიფო სასიგველე ზეჭადი.

სამეფო კორტეჟის მგზარობისას და გადაადგილებისას, თან დაჰქონდათ მეფის “სიკრიტონი”-მისი მოწყობილობა “ვეზირობის” დროს და დიდი სახელმწიფო ზეჭადი (მოძრავი “საღარო”). მეფის ღოგინთან ერთად მათ იცავდნენ მესაწოდე შუბლსენები.

მეფე ხელისუფლებას ახორციელებდა, “ვეზირობას” იწვევდა და სახელმწიფოებრივ აქტებს იღებდა ყვედგან, სადაც იმყოფებოდა და ზუნებრივია, რომ “სიკრიტონიც” და სახელმწიფო ზეჭადიც მუდმივ თან უნდა ჰქონოდა.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ “ხელმწიფის კარის გარიგების” ცერემონიადი ერთნაირი ჩანს როგორც მეფის ძირითად სასახლეში ყოფნის, ისე გადაადგილების დროსაც. სამგზავრო საწოლი, ანუ “კარავი” (კაზინეტი-სიკრიტონი, საძინებელი, სასადილო) ასევე განდაგებოდა საღაროს (სახელმწიფო ზეჭადის) გვერდით. იქვე უნდა ყოფილიყო, უჭეველია “ვეღესია კარვისა” და “ძელი ცხოვრებისა”, რომელიც “ვეღსა კარვით ღვას და კარავი განალამცა სეფე იყო”.

ამდენად, სასახლის მთავარი უწყება “საწოლი-საღარო”, როგორც სახელმწიფოებრივი მართვის უწყება, სახელმწიფო საბჭოს (“ვეზირობის”) სხდომის ადგილი და სახელმწიფო ზეჭადის საცავი, თავის ფუნქციებს ასრულებდა ყვედგან, სადაც მეფე და მისი “სასახლე”, ყოველ კონკრეტულ მომენტში იმყოფებოდა.

ს ა ჭ უ რ ჯ ე

სასახლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს უწყებას “საჭურჭლე” წარმოადგენდა. ი. ჭავჭავაძის განმარტებით, “საჭურჭლე” სახელმწიფო ხაზინა იყო. საფუძრებელია, რომ სამეფო კარზე მეფის ხაზინა და სახელმწიფო ხაზინა ცად-ცადკე არ ყოფილა ორგანიზებული. “საჭურჭლე” ერთი იყო და იგი სამეფო ხაზინას წარმოადგენდა, რომელიც იმავე დროს

სახელმწიფო ხაზინაც იყო. ასე ჩანს. ეს ჩვენს ხედვს აჩვენებელი წყაროების მიხედვით.

"საჭურჭლე" და მისი გამგებელი დამოწმებულია ჭერ კიდევ გიორგი მერჩულესთან. ამიტო კურაპალატის პეტიცია "სასახლისა ჩუენისა მეჭურჭლე ქადი და ყოველი მონაგები ჩუენი ვედთა მისთა იყო".

"საჭურჭლე" ქუთაისის სასახლეში დამოწმებულია ბაგრატ III დროისათვისაც.

XI-XIII საუკუნეების "საჭურჭლე" რთული ორგანიზაციაა და თუ ამიტო კურაპალატის სახლის "მონაგები" ერთ მეჭურჭლე ქადს ეზარა, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ეს უწყება ფრიად გაზრდილია.

"საჭურჭლე", როგორც ივ. ჭავჭავაძისგან გაარკვია, "ჭურჭლის" საწყობს ნიშნავდა, "ჭურჭლეში" კი განძი, საგანძური, სიმდიდრე იგულისხმებოდა. "საჭურჭლე" მოჩანს გიორგი II-ის კარზე. როცა თურქებმა იგი გაატყვევეს: "საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებენი სამეფოთა ტაბლათანი... აიხუნეს იავარად". ნიანიცა ვრისთავმა "წიარღო ქუთათისისა საჭურჭლე".

"საჭურჭლე" XI-XIII საუკუნეთა წყაროებში უაღრესად ხშირად იხსენიება. ჩვენ მათი აქ მოტანა არ მიგვაჩნია საჭიროდ. ვინაიდან "საჭურჭლის", როგორც დაწესებულების, სტრუქტურა ყველაზე კარგად ჩანს "ხელმწიფოს კარის გარეგებაში", გავვეცნოთ ამ ძეგლის მონაცემებს.

სასახლის "საჭურჭლე", როგორც ცალკე ორგანიზებული უწყება, "ხელმწიფოს კარის გარეგების" ცნობით ასევე ცალკე, კომპლექტურად რთვი იყო განდაგებული. ამ უწყებისადმი კუთვნილი ნივთიერობა ინახებოდა როგორც საკუთრივ "საჭურჭლეში", ისე სხვა უწყებებში. სხვა უწყებებში შენახული და დაყვრილი ნივთიერობა "საჭურჭლეს" ეკუთვნოდა და მეჭურჭლეთუხუცესის სახელთ იყო.

ზემოთ, სადარობე საუბრისას, ჩვენ დავინახეთ, რომ "რაც სადაროს ოქროს ჭურჭელი, ანუ ვერცხლისა, სპიმაჩებდაც სანიადაგოდ არ უნდა და შეკრული სადაროსა ძეს", ეკუთვნოდა არა მირაჩეთუხუცესის სახელს და "საწილისა და სადაროს" უწყებას, არამედ მეჭურჭლეთუხუცესის სახელსა და საჭურჭლის" უწყებას. იგივე დასკვნა გამოვიდინარეობს სასახლის სამეფო არქივის თაობაზე, რომელიც ეკუთვნოდა, "საჭურჭლეს" და ვფიქრობთ, დაყვრილი იყო სადაროში.

ანალოგიურ მდგომარეობას ვაქვეყნებთ "საჭურჭლისა" და "საღვინის" უწყების დამოკიდებულებაშიც: "კარის გარეგების" ცნობით, საკუთრივ "საჭურჭლეში" დაყვრილი ყოფიდა: "სხვადა ღარი და ჭურჭელი (ე. ი. ის რაც სადაროში არ იყო შენახული, ე. ა.), ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქამანური, უსაღვინო, ყოველი საჭურჭლეში ძეს და ღვას".

სუბტირებული ცნობიდან ჩრჩ რამ ირკვევა. პირველი ის, რომ საკუთრივ საჭურჭლეში "სანიადაგოდ სპიმაჩებელი" ღარი და ჭურჭელი ყოფიდა შენახული, მეორე კი ის, რომ აქ ინახებოდა ყოველგვარი სახმარი ძვირფასი ჭურჭელი "საღვინე" ჭურჭლის გარდა ("უსაღვინო").

სად იყო დასული საჭურჭლის უწყებისადმი კუთვნილი საღვინე ჭურჭელი? "ხელმწიფის კარის გარიგების" ის მიმდევრობითი, სადაც "საღვინე" და "მელვინეთუხუცესბეა" საუბარი, სავსებით მუქს ფენს ამ საკითხს. "სხვადა საღვინე ჭურჭელი, სანიადაგო, უმეტელიშო, საღვინეში დგას და მეტლიშისანი კიდევან დგანან. და ბეტელი მეჭურჭელითუხუცესისა".

საკუთრივ საჭურჭლეში დასული იყო "სხვადა" დარი და ჭურჭელი", საღვინე ჭურჭლის გარდა ("უსაღვინო"). სავსებით ნათელია, რომ "სანიადაგო", უმეტელიშო" საღვინე ჭურჭელი ეკუთვნოდა საღვინის უწყებას. ხოლო საღვინეშივე "კიდევან" მდგარი "მეტლიშის" ძვირფასი ჭურჭელი მეჭურჭელითუხუცესის სახელს იყო და საჭურჭლის უწყებას მიეწერებოდა. "მეტლიშის" ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი საღვინეშივე იყო დასული. მაგრამ იგი ცადკე ("კიდევან"). იყო გამოყოფილი საღვინის უწყების "სანიადაგო, უმეტელიშო" ჭურჭლისაგან და მეჭურჭელითუხუცესის ბეტელით იყო დაბეტელი.

საჭურჭლის უწყებას უნდა ეკუთვნებოდა ზოგიერთი სახის სამეურნეო საქონელიც. "კარის გარიგების" ცნობით, საწოლის ფარეშებს მამხადის ასანთებ ადუის ქონს და სქლის ზეთს "მეტყავენი და მეჭურჭელი" აძღვედნენ, ჩვენს ყურადღებას "მეტყავენი" იპყრობენ: საინტერესოა, რომ ფარეშებს ქონს "სასაპოვნთაყა" აძღვედნენ და სედის ზეთს "ქადაქით აიღებდნენ". საფიქრებელია, რომ ქონი და სედის ზეთი ("სამამხადე" და "სასაპოვნე") საჭურჭლის უწყებას ეკუთვნოდა და მათი გაყვამაც ხსენებული უწყების "ქედონების" მიერ ხდებოდა. ცხადია, რომ ქონი და სედის ზეთი არ იყო დასული არც საკუთრივ საჭურჭლეში, არც საღვინეში და საღვინეში. ეს საქონელი ჩვენი აზრით "საგანმგეოს" უწყებაში უნდა ყოფილიყო დასული.

ამრიგად, საჭურჭლის ერთიანი უწყებისადმი კუთვნილი ნივთებოდა დასული იყო რამდენიმე სხვადასხვა უწყებაში, მაგრამ იქაც ეს ნივთებოდა საჭურჭლის უწყებისადმი მიწერილი და მეჭურჭელითუხუცესის განსაგებელი რჩებოდა.

როგორც სათანადო მასალებზე დაყრდნობით ი. ჭავჭავაძისგან გაარკვია, საკუთრივ საჭურჭლეში დასული იყო ფული.

საჭურჭლის, როგორც სასახლის უწყების სტრუქტურა შემდეგნაირად გვესახება:

1. საკუთრივ საჭურჭლე, სადაც დასული იყო ოქროს და ვერცხლის "სანიადაგოდ სახმარი" ჭურჭელი; დარი და ფული.

2. "მეტყავენი" განძეულობა საჭურჭლისა და არქივი, რომელიც ინახებოდა საღვინეში.

3. ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი, რომელიც დასული იყო "საღვინეში" და მეჭურჭელითუხუცესის ბეტელით დაბეტელი.

4. სამეურნეო საქონელი-ქონი, სედის ზეთი და სხვ., რომელიც დასული უნდა ყოფილიყო "საგანმგეოს" უწყებაში.

სასახლის საჭურჭლეს, როგორც უწყებას, ეკუთვნოდა ასევე სახელმწიფოს სხვადასხვა ადგილას შენახული და დაცული საჭურჭლეები ასეთად ჩანს, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ანდერძში მოხსენიებული "ატენისა საჭურჭლე", გიორგი III-ის მიერ უჯარმაში შექმნილი საჭურჭლე და სხვ. ეს საჭურჭლეები სასახლის საჭურჭლის, როგორც დაწესებულების შემადგენელი ნაწილები იყო.

საჭურჭლე, როგორც უწყება, ამდენად გარკვეულ კომპლექსს წარმოადგენდა. მას სათავეში მეჭურჭლეთუხუცესი ედგა, რომელიც მკვედევართა აზრით XIII საუკუნის დაახლოებით პირველი მეოთხედიდან ვაზირის რანგში იქნა აყვანილი. საფიქრებელია, ის უფრო ადრეც იყო ვაზირი.

მეჭურჭლეთუხუცესი არ ყოფილა "სახელმწიფოს ფინანსთა მინისტრი (ი. ჭავჭავაძის თქმით), რადგან ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში არ არსებობდა ცალკე სახელმწიფო ხაზინა. იგი მეფის მოხელე, მეფის ფინანსთა მინისტრი იყო და ამდენადვე სახელმწიფო ხელისუფალიც.

ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხელეებიდან და ხელისუფლებიდან მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ მეჭურჭლეთუხუცესის ანუ საჭურჭლის ნაცვადი, მუქიფი, მუშირიბი და სასახლის მეჭურჭლეები ("დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი"). ადგილობრივი ხელისუფლების აპარატიდან მის განსაგებელს შეადგენდა "ქადაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქადაქისანი:" და "ძველნი ქადაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო, რაც მეფისა სადაც წავა ანუ მოვა". მოტიანილი ცნობიდან ჩანს, რომ მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ არა საერთოდ ვაჭრები და სავაჭრო, არამედ ის, რაც მეფისა იყო. ასევე, მისი სახელე იყო არა ყველა ქადაქი, არამედ "ძველი ქადაქნი", რაც სამეფო ქადაქებს ნიშნავდა. "ქადაქის ამირანი" შესაბამისად, სამეფო ქადაქების ამირები იყვნენ.

მეჭურჭლეთუხუცესის უახლოესი თანაშემწე მისი "ნაცვადი" იყო. "ხელმწიფოს კარის გარეგების" მიხედვით მას ეწოდება "საჭურჭლის ნაცვადი", ხოლო "ისტორიათა და აზმათა" ცნობით, "ნაცვადი მეჭურჭლეთუხუცესისა".

ჩვენი აზრით, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვადი იგივე საჭურჭლის ნაცვადია. აქ მცირედენ ტერმინოლოგიურ სხვაობასთან გვაქვს საქმე.

საჭურჭლის ნაცვლის კონკრეტული ფუნქციების შესახებ ჩვენ მასალები გვაკლია, მაგრამ, საფიქრალია, რომ იგი, როგორც მეჭურჭლეთუხუცესის შემდეგ პირველი ხელისუფალი საჭურჭლის უწყებაში, ფართო უფლებებით უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი. მეჭურჭლეთუხუცესის კარზე არყოფნის დრო, ჩანს, იგი ასრულებდა მის ფუნქციებს, რაზეც ტერმინი "ნაცვადიც" მიუთითებს.

"ხელმწიფოს კარის გარეგების" მიხედვით, თავისი ძირითადი ფუნქციისა და ქედის, მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილეობის გარდა, საჭურჭლის ნაცვადი ასრულებდა "პირის მწდის" მოვალეობას სამეფო

დარბაზობაზე. მეფის პირის მწდის საპატიო პრივილეგია საჭურჭლის ნაცვადსა და მელვინეთუხუცესს (უწყების მეთაურს) ვქონდათ ზოძიანი დარბაზობის დროს პირის მწდის მოვალეობის ამსრულებელი საჭურჭლის ნაცვადი ამირეტიზთან და განმგეთუხუცესთან ერთად ჯდებოდა სუფრაზე. ეს მის საკმაოდ დიდ პატივსა და პრივილეგიებზე მიუთითებს.

"კარის გარიგების" მოწინავეებით, მეჭურჭლეუხუცესის სახედო იყო "მუქიფი". ეს "მუქიფი" უნდა იყოს საჭურჭლის მუქიფი, ვინაიდან კარზე იყვნენ ასევე საღვინის მუქიფი და საგანმგელს მუქიფიც.

მუქიფი არის "ძღვენთ მნე" და როგორც დადგენილია, გვიან შუასაუკუნეებში მას ფეშქაშნივისი ეწოდებოდა.

მუქიფის საქმიანობის გასარკვევად "ხედმწიფის კარის გარიგებაში" ძაღზე მწირი ცნობებია შემონახული, მაგრამ მისი დადგენილი მნიშვნელობა, "ძღვენთ მნეობა" (მოგვიანოდ ფეშქაშნივისობა) საშუალებას გვაძლევს ზოგადად მაინც წარმოვიდგინოთ ამ მოხელის ფუნქციები. "დასტურდამადის" მიხედვით, არსებობდა ფეშქაშნივისის "ქარხანა". მის მოვალეობას შეადგენდა "ქარხანაში" შემოსული ფეშქაშის ანგარიშის წარმოება. ფეშქაშნივისს ეძღეოდა სათანადო გასამრტველ და ფეშქაშის წიღური ჯამის მეთერთმეტედი.

XVIII საუკუნის დასაწყისის ქართლის სამეფოს კარის ორგანიზაციული სტრუქტურა, ზუნებრივია, საგრძნობლად განსხვავდება XI-XIII საუკუნეთა სამეფო კარისაგან, მაგრამ ცადკეულ მოხელეთა ფუნქციები (ოღონდ განსხვავებულ ორგანიზაციულ აღნაგობაში) საკმაოდ ახლოს დგანან ერთმანეთთან.

როდესაც ვადარებთ ერთმანეთს მუქიფსა და ფეშქაშნივისს, მხედველობაში გვაქვს მათი ფუნქციური სიახლოვე. ამავე დროს, გათვალისწინებული გვაქვს ისიც, რომ "ხედმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით დადასტურებულია საჭურჭლის, საგანმგელსა და საღვინის მუქიფები, რომლებიც სათანადო უწყებების ხელმძღვანელობას ემორჩილებოდნენ. ფეშქაშნივისი კი ორი იყო, ერთი ქართლისა და ერთი კახეთისა. თუ მუქიფთა დანაწილება უწყებრივია, ფეშქაშნივისთა მხოლოდ ბეოგრაფიულია.

ვინაიდან მუქიფის ფუნქცია ძღვენის აღნუსხვა და სათანადო ანგარიშის წარმოება იყო, შესაძლებელია ერთმანეთისაგან გავიძინოთ "ხედმწიფის კარის გარიგების" სამი სხვადასხვა მუქიფის სამოღვაწეო ასპარეზი.

"საჭურჭლის მუქიფის" სახედოს, უეტველია, შეადგენდა, ისეთი ძღვენისა და შემოსავლის აღნუსხვა, რაც საჭურჭლეში შედიოდა. ასეთი კი შეიძლებოდა ყოფილიყო ძვირფასეულობა, თვალ-მარგალიტი, დარი და სხვ. ამ საკითხთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესოა "ვეფხისტყაოსანის" ზოგიერთი რეალია. მეფის ვაჭართუხუცესი უსენი თავის სფეროში საკმაოდ დიდი ძაღუფდებით იყო აღჭურვილი, როგორც მეფის მოხელე-"არიფი". მისი ნებაართვის გარეშე უსხოედი ვაჭრები საქონელს ვერ გახსნიდნენ

გასაყიდად, ხოლო "უბურფესთა სეფედ დასხმენ". ე. ი. "უბურფესი" საქონელი სასეფოდ, მეფისათვის საძღვნოდ უნდა გადაეღებოდა. ვფიქრობთ, ამგვარი წესი შორს არ უნდა ყოფილიყო ჩვენთვის საინტერესო. პერიოდის საქართველის რეალური ცხოვრებისაგან. საფიქრებელია, რომ საჭურჭლის მუქიფის ფუნქცია ამგვარი ძღვენის აღწერას უნდა ყოფილიყო. მუქიფისავე სახელი უნდა ყოფილიყო როგორც უცხო სახელმწიფოთაგან შემოსული, ისე მეფის მოხედებისა და ვასალებისაგან შემოსული ძღვენიც. ცხადია, ისეთი ძღვენი, რომელიც საჭურჭლის უწყებას განეკუთვნებოდა. საჭურჭლის მუქიფის აღსაწერად უნდა ყოფილიყო ასევე მეფის მიერ გაყვამული ძღვენიც. ნიშანდობლივია, რომ ფეშტაშინისასაც არა მხოლოდ შემოსული ძღვენი, არამედ გასაყვამი ძღვენიც ეხებოდა. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, მეფის ერთ-ერთ ფუნქციას "მედღუნეთა ჯეროვანნი მისაგებენნი" შეადგენდა. საჭურჭლის მუქიფს, უეჭველია, შეეხებოდა მეფის მიერ ისეთი "მისაგებების" გაყვამა, რაც საჭურჭელსთან იყო დაკავშირებული.

საჭურჭლის უწყებიდან და მეჭურჭლეუბუცესის სახელიდან კარზე იმყოფებოდა და ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხედვით იყო მუშაობი. "ჯარის გარიგების" ცნობით: "მუშაობი, რაც ქადაქთა საჭურჭლე შევა ღა ნავაჭრი რაც შევა სანედლები, მასტაკი და სამარხო წამადი, საკმარი თუთუხო-ესეცა მუშაობიდან იყის და უხუცესთა მიათვლის". მუშაობის სახელი აღმოსავლეთში იყო ცნობილი და ეს ტერმინი ნასესხებია. აღმოსავლური მასაღის საფუძველებზე ვ. ზარტოდნი ასკენის, რომ მუშაობის ფუნქციას შეადგენდა სასახლის ხარჭების კონტროლი. სამანიდების სახელმწიფოში დამოწმებულია მუშაობების დივანი. მუშაობის ინსტიტუტი დამოწმებულია რუმის სასულტნოშიც. "ხელმწიფის კარის გარიგებაში" დამოწმებული მუშაობის ფუნქციას შეადგენდა ქადაქში შესული საჭურჭლისა და ნავაჭრის აღწერა. გარდა "საჭურჭლისა" და "ნავაჭრისა", მუშაობის მოვალეობა სხვადასხვა სანედლებიც ("ესეცა მუშაობიდან იყის"). როგორც ჩანს, მუშაობი იყო სასახლის ცენტრალური აპარატისა და ქადაქის ადგილობრივი აპარატის დამაკავშირებელი მოხედვით. სხვადასხვა სახის შემოსავალი მისი მეშვეობით შედიოდა სასახლის უწყებებში. ზაყისა და ძღვენის სახით, ვაჭრებისაგან, როგორც ჩანს, იღებდნენ სურ სხვადასხვა სახის საქონელს. ყოველივე ამას მუშაობი "უხუცესთა მიათვლიდა". საფიქრებელია, რომ მუშაობი ქადაქის შემოსავალს მიათვლიდა თავისზე უხუცესებს, კერძოდ კი სხვადასხვა უწყების მუქიფებს, რომელთაც სწორედ ამგვარი შემოსავლის შენახვა აღწერს ევალებოდათ. ქადაქში შესული "საჭურჭლე", უეჭველია, მიეთვლიოდა საჭურჭლის მუქიფს. სხვადასხვა სახის სამზარეულო საქონელი კი ჩვენი აზრით საგანმგებო მუქიფს უნდა ჩაბარებოდა, რომელიც საგანმგებოს უწყებას მიეკუთვნებოდა. იგივე ეხებოდა "სანედლები, მასტაკი" და სხვ. საჭურჭლეში ან სადარში ყოფილიყო შენახული.

ამდენად, მუშირების ფუნქციას ქაღაქის ადგილობრივი მმართველობის აპარატის მიერ შეკრებილი შემოსავლის სასახლის აპარატის "მიტვლა" და სათანადო ანგარიშთან შერევა.

სასახლის ცენტრალური მმართველობის აპარატის უწყების, "საჭურჭლის" "ქედონები" იყვნენ "ღარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი". მათი კონკრეტული ფუნქციების გარკვევა სათანადო მასაღის უქონლობის გამო ძაღვე ჭირს. საფუქრებელია, რომ ისინი წვრიღმანი შემოსავალ-გასავღის ანგარიშს აწარმოებდნენ და მიღღინარე დავადღმათა აღმასრუღებღენი იყვნენ.

"საწოღისა" და "საღაროს" უწყებაზე საუბრისას შევეხეთ მწიგნობრის სახეღოს და აღღნიშნეთ, რომ საწოღის მწიგნობარი ასევე საჭურჭღის მწიგნობარიც უნდა ყოფიღიყო. ამ მოსაზრებას უნდა ამაგრებღეს ის ფაქტი, რომ "კარის გარღების" ცნობით, საწოღის მწიგნობარს ზეღამხედვეღი მეჭურჭლე ჰყავდა. "ზარღახნის" მწიგნობრის ანაღოგიით უნდა მივიღეთ იმ დასკვნაღმდე, რომ საწოღის (და საჭურჭღის) მწიგნობარი საჭურჭღის ყოვეღწიღურ რევიზიას ახდენდა და ამ შემოწმების შეღეგები, ისევე როგორც "ზარღახნის" აღწერისა, "საანგარიშო გოღორში" ინახებღოდა.

ს ა ტ ი ნ ი ზ ო - ზ ა რ ა დ ხ ა ნ ა

სასახღის უწყებრივ სტრუქტურაში მნიშვნეღვანი ადგიღი ეკავა "სატინიზოსა" და "ზარღახანის" უწყებას, რომელიც ამირახორის სახეღო იყო და მისი მეშვეობით სამეფოს ამირსპასაღარისა. "ხეღმწიფის კარის გარღების" სათანადო ადგიღიღან კარგად ჩანს სატინიზო-ზარღახანის შიღსაუწყებო და სამხხეღო ორგანიზაციას. მოვიჭანოთ ეს ცნობა: "ამიღახორი ვეზირი არის ამირსპასაღარისა და ამის ქეღის მეაზტრეთუხუცესიყვა. მეაზტრეთუხუცესი და მეაზტრენი და შესარტყღენი და სატინიზოს შემავაღი ყოვეღნივე ამიღახორის ქეღისანი არიან".

ამ ცნობიღან დღინეღმა, რომ ამირსპასაღარის ვეზირის (მოაღგიღის, მრჩევეღის, "ნაცვეღის"), ამირახორის უშუაღო განსაგებღი იყო სატინიზო და აზტარი. ვინაიღან აზტარი უშუაღოდ ცხენოსან ჭართან იყო დაკავშირებღდი, სავსებით ზუნებრივია, რომ საქართვეღოს სამეფო კარზე სატინიზოს და ზარღახანის "მოურნეობა" გაერთიანებღდი იყო და ამიღახორს ექვემდებარებღოდა.

ჭრემინი ამირახორი ზუსტი შესატყვისია "მეტინიზეთუხუცესისა". ამირახორი დამოწმებღღია დიდ სეღჩუკთა კარზე და მის განსაგებღეს სეღთანისა და სასახღის ცხენების ზეღამხედვეღობა შეაღგენდა. დიდ სეღჩუკთა კარზე ცაღკე იყო ორგანიზებღდი სეღტინის იარაღის საყავრი ზარღ-ხანე, ზიჩვი-ხანე, რომეღსაც სიღაღღარი ეღგა სათავეში.

საქართვეღოში, როგორც "კარის გარღებიღან" ჩანს, სატინიზოც და ზარღახანაც ამირახორის სახეღო იყო. საკუთრივ საჭურჭღის საყავს და

მის შტატს სათავეში ედგა მეაბჭრეთუხუცესი, რომელიც ამირაბოროს ხელქვეით მოხელეს წარმოადგენდა.

ამირაბოროს ანუ მეტინიბეთუხუცესის სახელს, როგორც "კარის გარიგების" ცნობიდან ჩანს, "ყოველი სატინიზოს შემავადნი" ექვემდებარებოდნენ. ასეთები უნდა ყოფილიყვნენ მეტინიბეები და მერემეები. მერემეებს თავისი უხუცესი ჰყავდათ, რომელსაც მერემეთუხუცესი ეწოდებოდა, მის თანამეძინეს კი სარემოს ნაცვადი.

ამირაბორო-მეტინიბეთუხუცესს ექვემდებარებოდა მეაბჭრეთუხუცესი, ხოლო მეაბჭრეთუხუცესს, თავის მხრივ, ზარადხანის უხუცესი.

ზარადხანაში დაცული იყო იარაღი, ცხენის აკაზმულობა, ღიღი დროშა და სხვ. ზარადხანა და მისი მეაბჭრეები სპეციალურ ღიღი სახელს მფლობედ მეაბჭრეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ. ზარადხანის უხუცესი კი, თუ ჩვენს ხედთ არსებული მასაღით ვიმსჯელებთ, მაინცდამაინც დიდ მოხელედ არ ჩანს. XIII საუკუნის დოკუმენტებში დადასტურებულია მეაბჭრეთუხუცესი ივანე, რომელიც ქართლის ერისთავის გრიგოლ სურამიდის ძმა იყო და სურამიდთა დიდი სახლის შვილი. ზარადხანის უხუცესი კი დამოწმებული გვყავს დავით ნარინისა და მისი ვაჟის ვახტანგის ერთ საბუთში, საიდანაც დგინდება, რომ ზარადხანის უხუცესი ვახტანგ თუღას ძე "მეთემე აზნაური" ყოფიდა. მართალია ეს ორი მოხელე ერთდროულად არ მოღვაწეობდნენ და მათი მოქმედების გეოგრაფიული არეალიც განსხვავებულია, მაგრამ მეაბჭრეთუხუცესის სურამიდის სახლის შვილობა ერთ შემთხვევაში და ზარადხანის უხუცესის "თემის აზნაურობა" მეორეში, სპეციალურ თვალნათლივ გვიჩვენებს სოციალურ განსხვავებასაც.

ამირაბოროსა და მეაბჭრეთუხუცესის "მუახლებად" "ხელმწიფის კარის გარიგება" ასახელებს აჩუხჩს და ამირჩქარს.

ამირჩქარი სპეციალურ დიტერატურაში განმარტებულია როგორც შიკრიკთა, მადემსროდთა უფროსი. ამგვარი დასკვნა სავსებით მისაღები ჩანს. მას მხარს უჭერს ვახუშტის ცნობაც, რომ შიკრიკები ამირაბოროს ქედისანი იყვნენ. "ხელმწიფის კარის გარიგების" ამირჩქარს აღარებენ მიქედ პანარეტოსის "ტრაპიზონის ქრონიკაში" მოხსენებულ ამირჩანტაროსს (ამირცანტაროსს), რომელიც თავის მხრივ სეღჩუკთა ამირჩაუშს უნდა უკავშირდებოდეს.

უფრო რთულად დგას "აჩუხჩის" საკითხი. "ხელმწიფის კარის გარიგებაში" მოხსენებული "აჩუხჩი" და "ამერით აჩუხჩი" ზოგ მკვლევარს "ჩუხჩარახის" თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად მიაჩნია. ამ სიტყვების მსგავსება არ უნდა იძლეოდეს ამგვარი დასკვნის საფუძველს. "ჩუხჩარახის" თანამდებობა უაღრესად საპატრიო და მნიშვნელოვანი იყო. "ხელმწიფის კარის გარიგების" "აჩუხჩი" და "ამერით აჩუხჩი", რომელსაც კ. კეკელიძე "ამირჩუხჩად" აღადგენს, წვრილი მოხელე ჩანს. "აჩუხჩი" ამირჩქართან და მერემეთუხუცესთან ერთად იხსენიება, როგორც ამირაბოროსა და მეაბჭრეთუხუცესის "მუახდე", ე. ი. მათი ხელქვეითი. "ამერით აჩუხჩი" (ამირჩუხჩი?) "კარის გარიგების" სხვა ადგილას

ზარაღბანის უხუცესთან და მის შემდეგ იხსენიება, რაც მინდა მინდა დიდ თანამდებობაზე არ მიუთითებს.

XII-XV საუკუნეთა წყაროებში დასახელებულ უაღრესად საპატიო და დიდ თანამდებობას, "ჩუხჩარებობას" ჩვენ ვერ მივიჩნევთ "ხელმწიფის კარის გარიგების" "აჩუხჩად" და "ამერთ აჩუხჩად", რომელიც ამირჩქარის, მერემეთუხუცესისა და ზარაღბანის უხუცესის გარემოცვაში ჩანს და არ უნდა ეკუთვნოდეს სასახლის კარის მოხელეთა უმაღლეს ეშვებს.

ზარაღბანის რევიზია და კონტროლი, როგორც "კარის გარიგებიდან" ჩანს, წელიწადში ერთხელ ხდებოდა და მასში ამირახორი, მეაბჭრეთუხუცესი, ზარაღბანის უხუცესი და მწიგნობართუხუცეს ჭყონდიდელის ხელქვეითი ზარაღბანის მწიგნობარი მოწაწილეობდნენ, ხოლო ანგარიში "საანგარიშო გოდორში" ინახებოდა.

ს ა გ ა ნ მ გ ე თ

სასახლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს უწყებას, როგორც "ხელმწიფის კარის გარიგებიდან" და სხვა მასალებიდანაც ირკვევა, საგანმგეო წარმოადგენდა.

საგანმგეოს შეეხო ი. ჯავახიშვილი, რომელმაც ეს უწყება საესებით მართებულად დაუკავშირა მანდატურთუხუცესის სახელს, მაგრამ ამასთანავე აღნიშნა: "რა დაწესებულება იყო "საგანმგეო", ამაზე არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება".

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის წყაროებში გაბნეული ცნობების, მათი აღრიხედელ თუ მოგვიანო ანაღოგიებთან შედარებისა და ცადკედ მკვლევართა მიერ გამოთქმული მოსაზრებების გათვალისწინების საფუძველზე, დღეს შესაძლებელია საგანმგეო უწყების მეტ-ნაკლებად სრული სურათის წარმოდგენა.

საგანმგეო და მისი მმართველი განმგეთუხუცესი, როგორც უკვე შენიშნა ი. ჯავახიშვილმა, მანდატურთუხუცესის სახელს მიეკუთვნებოდა - "მოკითხვის" წესის მიხედვით, "ხელმწიფის კარის გარიგებაში" საგანმგეოს შემდეგი სტრუქტურა ჩანს: "განმგეთა უხუცესი (მოსაკითხავია, ი. ა.) - საგანმგეოსა მუქიფისა; საგანმგეოს უხუცესი-მეტამეთუხუცესისა; მეტამეთუხუცესი-სარემოს ნაცვლისა".

ტიქსტიდან ჩანს, რომ საგანმგეოს სათავეში მანდატურთუხუცესის სახელსადმი მიკუთვნებული განმგეთუხუცესი იდგა. სამწუხაროდ, ჭერჯერობით ჩვენს ხელთ არსებულ XI-XIII სს. არც ერთ წყაროში, გარდა "ხელმწიფის კარის გარიგებისა", ამგვარი სახელწოდების მოხედვ დადასტურებული არაა. სამაგიეროდ, ზოგ სხვა წყაროში თავს იჩენენ ტერმინები "საგანმგეო" და "განმგეა". "საგანმგეოსა ჩუენისა მოურავნი" დასახელებულია დამა გიორგის სიგელში შიომღვიმისადმი.

ამავე რიგისა უნდა იყოს კიდევ უფრო ადრე, დავით IV აღმაშენებლის ანდერძში დასახელებული "მგენი". ნ. ზერძენიშვილმა ყურადღება აქცია ამ ტერმინებს და ისინი მეფის სახასო მამულების მართვას, დომენს დაუკავშირა. თუ დავით IV აღმაშენებლის "მუხრანის მგენი" ადგილობრივი აპარატის მოხელეები არიან, ასეთებად ვერ მივიჩნევთ "საგანმგეოს მოურავებს". "მგეები", ანუ "განმგეები" ცენტრალურ მმართველობასაც ჰყავდა უფლებელია და ადგილობრივსაც. დომენის ადგილობრივი მმართველობის აპარატი, რომელსაც შეძლებისდაგვარად დაწვრილებით სათანადო ადგილას შევებებით, ჩვენი აზრით, ექვემდებარებოდა ცენტრალური აპარატის, სასახლის საგანმგეოს მოურავებს. მოურავი აქ არა კონკრეტული მოხელის, არამედ ზოგადად "მოურნის", მზრუნველის, "საქმისმოქმედის" აღმნიშვნელია.

საგანმგეოს შინაარსისა და სტრუქტურის ჩვენება "განმგისა" და "განმგეთუხუცესის" მნიშვნელობის დადგენით უნდა დავიწყეთ.

"გამგე" სურხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, გამრიგებელია, გამრიგება. აქედან გამომდინარე, განმგეთუხუცესი გამრიგებელთა, განმრიგეთა უხუცესს უნდა ნიშნავდეს. იმავე სურხან-საბას ცნობით, ქართული "გამრიგის" ზერძული შესატყვისი იკონომოსია.

ეს ცნობა საშუალებას გვაძლევს, მხოლოდ "კარის გარიგებაში" მოხსენიებული განმგეთუხუცესის ფუნქციებს ჩაეწივდეთ და მისი საქმიანობის ასპარეზი მეტ-ნაკლებად გავითვადისწინოთ.

პეტრიწონის ტიპიკონის მიხედვით "განმგეა" იგივეა რაც "ეპიტროპოსნი და იკონომოსნი, რომელ არიან აზარმაღნი". თავის მხრივ აზარმაღი განმარტებულია, როგორც ეპიტროპოსი, იკონომოსი. გიორგი მთაწმინდელის მიხედვით, ეპიტროპო განმგებელია.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით განმგეა იგივეა რაც ეპიტროპოსი, იკონომოსი, აზარმაღი.

განმგეთ უხუცესი იგივეა, რაც ეპიტროპოსთა (იკონომოსთა, აზარმაღთა, მოურნეთა, მოლუაწეთა) უხუცესი, მათი მეთაური. "ხელმწიფის კარის გარიგებაში" ტერმინ "განმგეთუხუცესით" გამოხატულია ეზოას მოძღვარის თანამდებობა. განმგეთუხუცესი მეფის ეკონომოსთა ხელმძღვანელი, ეზოსმოძღვარი უნდა იყოს.

ტერმინი "ეზოასმოძღვარი" დადასტურებულია უძველეს ტექსტებში, შეესაბამება ტერმინებს-მმართველი, განმგებელი, მეურვე; მეფის კარის, ეზოს განმგებელი.

ამდენად, თუ ამოვადთ სათანადო ტერმინების შინაარსიდან, განმგეთუხუცესის (ეზოსმოძღვრის) განსაგებელი მეფის სასახლისა და დომენის მეურნეობა უნდა იყოს. იგივე უნდა იყოს "საგანმგეო", რომელიც განმგეთუხუცეს-ეზოსმოძღვრის განსაგებელთა ერთობლიობას აღნიშნავდა.

ზემომოტანილი მასალიდან გარკვეული დასკვნების გამოტანისას, ცხადია, ყოველთვის მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე შინაარსის ერთი და იგივე ტერმინები სხვადასხვა დროს

სხვადასხვა რანგის ხელისუფალს აღნიშნავდნენ. XI-XIII საუკუნეების უაღრესად მაღალორგანიზებულ ქართულ სამეფო კარზე ახალი სახელმწიფო წარმოიშვა, ორგანიზაციული სტრუქტურა სხვაგვარად მოეწყო, ვიდრე ეს ადრეულ პერიოდებშია დადასტურებული. ამიტომაც ჩვენ შეგვიძლია ვისაუბროთ მხოლოდ ფუნქციურ და არა იერარქიულ-ორგანიზაციულ სიახლეებზე და ტრადიციებზე. ნიშანდობლივი და გასათვადისწინებელია ისიც, რომ დროთა განმავლობაში სხვადასხვა მოხელეთა შორის ფუნქციების გადანაწილებაც ხდებოდა. ამა თუ იმ მოხელეს ჩამოსცილდებოდა ან ემატებოდა ესა თუ ის განსაკუთრებული. ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში ამგვარი მეტამორფოზები ყოველთვის ნათლად როდია წარმოჩენილი. ამიტომაცაა, რომ მოგვიანო წყაროები, მაგალითად ვახუშტი, ერთსა და იმავე ფუნქციებს მიაწერს სხვადასხვა მოხელეებს. მიუხედავად ამისა, გარკვეული პოზიტიური მასალის ამოკრება ასეთ ვითარებაშიც შესაძლებელია.

"ხელმწიფის კარის გარიგების" მიხედვით, განმეტუხუცესს ექვემდებარებოდა საგანმგეოს მუქიფი და მეტამეტუხუცესი.

საგანმგეოს მუქიფი, როგორც ჩანს, ასრულებდა ისეთსავე ფუნქციებს საგანმგეოში, როგორც მისი კოლეგა საჭურჭლის მუქიფი საჭურჭელში. მისი განსაკუთრებული უნდა ყოფილიყო ნატურადური სახით შემოსული ძღვენი, სასახლის სურსათ-სანოვაგე, გვიანდელი ტერმინოლოგია რომ ვიხმართ—"ქარხანა". ვფიქრობთ, აქვე შედიოდა მუშრბის მიერ ქადაქში მოკრებილი სამარხო, მასტაკი, თუთუხო და სხვა. საგანმგეოს მუქიფზეა საუბარი "კარის გარიგების" ნაკლულ ადგილას: "...ყოყხადი მუქიფს ქედთ მიაზარონ; და რა თავი მოკვეთონ საკლესა...".

საგანმგეოს ეკუთვნოდა მეტამეტუხუცესი, რომლის სახელს იყო: "ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზარაფი, წვედა, მეკირე, ქმედი თევზი... ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი, კარავი სამზარეულოსა და უვერცხლო ჭურჭელი, სპიღენძისა და შეშისა". როგორც ვხედავთ, საგანმგეოს მოხელეებს საკვები პროდუქტები, სურსათ-სანოვაგე ეზარათ.

"კარის გარიგების" მიხედვით, მეტამეტუხუცესის სახელს ყოფიდა "კარავი სამზარეულოსა". სასახლის სამზარეულო, უეჭველია, იგივე მოხელეს ექვემდებარებოდა, რომელსაც "კარავი სამზარეულოსა", ე.ი. მეტამეტუხუცესს, მისი მეშვეობით გამეტუხუცესს და ამ უკანასკნელის სახით მანდატორუხუცესს. ამაში სხვა მოძრავი უწყებების მაგალითიც გვარწმუნებს. მოძრავ "საწოლს" ("კარავს") იცავდნენ მეფის მესაწოდებუხუცესი და მესაწოდებები, ე. ი. ისინი, ვინც ემსახურებოდნენ ამ უწყებას სასახლეში. იგივე შეიძლება ითქვას ფარეშთუხუცესზეც. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს "კარვის ეკლესიის" მიმართაც. ცხადია, არც სამზარეულო შეიძლება იყოს ამ მხრივ გამონაკლისი.

მეფის პერსონის დაცვას, ცხადია, მხოლოდ მსახურთუხუცესის სახელს მესაწოდებუხუცესი როდი ახორციელებდა. დაცული უნდა ყოფილიყო მეფის სამზარეულოს უშიშროებაც და საფიქრებელია, რომ განმეტუხუცეს-ვმოსმოდვრის ფუნქციას ესეც შეადგენდა. სამწუხაროდ, არ გავაჩინა

ცნობა, კის ექვემდებარებოდა ჭაშნაგირი, რომელიც სამეფო პურობაზე დარბაზობაზე უშიშროების სამსახურს წარმოადგენდა, მაგრამ სავაჭროდ, რომ იგი მანდატურთუხუცესისა და განმგეტუხუცეს-ეზოსმოდღვრის სახელო იყო. სამეფო პურობა-დარბაზობის ცერემონიადი მიჰყავდა მანდატურთუხუცესს და მის სახელო ამირეჯიბს, ხოლო საგანმგეთოს უწყება უზრუნველყოფდა სუფრას. ზუნებრივია, ამავე უწყებისა უნდა ყოფილიყო ჭაშნაგირიც.

მანდატურთუხუცესის სახელო და სასახლის უწყება "საგანმგეთო", რომელსაც ეზარა მთელი სამეურნეო საქმიანობა საკუთრივ სასახლეში, როგორც ჩანს, განაგებდა ასევე სამეფო ღომენსაც. "საგანმგეთო მოურავებს", რომლებიც წარმოადგენდნენ ცენტრალური აპარატის მოხვედებს განმგეტუხუცეს-ეზოსმოდღვარის)და საბოლოო ჭამში მანდატურთუხუცესის) მეთაურობით, ემორჩილებოდა ღომენის ადგილობრივი მმართველობა. ასევე სამუშაოების წარმოება სამეფო ზვრებში და სხვ.

თუ "საწოდინ" ხდებოდა სახელმწიფოს პოლიტიკური მართვა, "საგანმგეთო" მართავდა ღომენს. საბოლოო ჭამში, მანდატურთუხუცესის ხელში იყრიდა თავს ასევე სასახლის, როგორც დაწესებულების, მართვა და დისციპლინარული რეჟიმი.

გემთქმულიდან გამომდინარე, არ უნდა იყოს სწორი მკვლევართა დასკვნა, თითქოს მსახურთუხუცესს ეზარა მეფის კერძო მეურნეობა, იგი იყო მეფის სახასო მამულების გამგებელი და "სასახლის მინისტრი". ასეთს მანდატურთუხუცესი წარმოადგენდა, რომელიც მეფის სახასო მამულებს, სასახლისა და ღომენის მეურნეობას მართავდა ეზოსმოდღვარ-განმგეტუხუცესის და მისდამი დაქვემდებარებული "საგანმგეთოს" მეშვეობით.

ამდენად, საგანმგეთო წარმოადგენდა სასახლისა და ღომენის მართვის უწყებას, სასახლის სამეურნეო დაწესებულებათა კომპლექსს, რომელსაც სათავეში მანდატურთუხუცესის სახელო განმგეტუხუცესი-ეზოსმოდღვარი ედგა.

განმგეტუხუცეს-ეზოსმოდღვარისა და საგანმგეთოს საკითხთან დაკავშირებით, ვფიქრობთ აუცილებელია განვიხილოთ "ჩუხჩერახის" სახელო.

"ჩუხჩერახის" საკითხს შეეხო ი. ჭავჭავაძის, რომელმაც ეს სახელო სპატიოდ მიიჩნია, მაგრამ სათანადო მასალების უქონლობის გამო, მას არსებითად არ შეხებია.

ტერმინები "ჩუხჩერახი", "ეზოთუხუცესი ჩუხჩერახი" და "ეზოს ჩუხჩერახი" დადასტურებულია XII-XIII სს. ნარატიული და ლოკუმენტური მასალებით.

ვახუშტი ზაგრატიონის ცნობით, ჩუხჩერახი იყო ის მოხელე, რომელსაც როსტომის დროს სუფრაჩი ეწოდა. ჩუხჩერახის ფუნქციების შესახებ იგი ასეთ ცნობას გვაწვდის: "ჩუხჩერახი, ამის ქველისა იყო: მზარეულთუხუცესნი, მეტაბღენი, მზარეულნი, მეპურენი, მერწყულნი, მკოსანნი, მემწყობრენი, ზუკტაბდაკთა და სხუათა მცემენი".

ჩუხჩარები ანუ "ეზოთუხუცესი ჩუხჩარები" ("ეზოს ჩუხჩარები") ჩვენ მიგვაჩნია იგივე მოხედვად, რაც ეზოსმოდღვარი-განმგეტუხუცესი (ცხადია, ჩვენთვის საინტერესო, ერთიანობის ხასიათისათვის).

ტერმინი "ეზოთუხუცესი" სემანტიკურად სავსებით ფარავს "ეზოსმოდღვარს" (შდრ. მწიგნობართმოდღვარი-მწიგნობართუხუცესი), ხოლო ეს უკანასკნელი, როგორც ზემოთ შევეყაედეთ დაგვესაბუთებინა, იგივეა რაც განმგეტუხუცესი. თუ ამ უკანასკნელი ტერმინის რეკონსტრუქციას მოვახდენთ, უნდა მივიღეთ დასკვნამდე, რომ განმგეტუხუცესი კარის (ეზოს, სასახლის) განმგეტების უხუცესია, ხოლო იგივეა ეზოსმოდღვარი-ეზოთუხუცესი.

სულხან-საბას და ვახუშტის ცნობებით, რომლებიც ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ, ეზოსმოდღვარი "საგანგიოთა განმგებელია". სულხან-საბას ჩამოთვლილი აქვს კიდევ, რა "საგანგიოებია" ეს: "სახაბაზო, სამპარეულო და მისთანანი". ვახუშტის მიხედვით ჩუხჩარებს ექვემდებარება მპარეულები, მეპურენი და სხვ.

ეზოსმოდღვარ-ეზოთუხუცეს-განმგეტუხუცესის ფუნქციები ერთიანობის ხანის შემდეგ, ჩანს, დაიყო. ამიტომაცაა, რომ ეზოსმოდღვარის უკიდრან ქარხნის ნაზირის სახელი წარმოიშვა, ხოლო სუჭის მომსახურება ჩუხჩარაბ-სუჭრაჩს შერჩა. მიუხედავად ამისა, მათი ფუნქციები შემდეგაც ახლო იდგა ერთმანეთთან. ამგვარი ორგანიზაციული მეტამორფოზები, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ხშირი იყო.

ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის კი ეს სახელი (ეზოთუხუცესი-ჩუხჩარები) ერთიანი ჩანს. ეს თანამდებობის პირი განაგებდა მეფის "საგანმგესს" (საგანგიოს) და ამავე დროს, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ასრულებდა მეფის პირადი მეაზტრეტუხუცესის მოვალეობასაც.

ვახუშტის ცნობიდან ვიგებთ ასევე ჩუხჩარების უაღრესად საპატიო და მნიშვნელოვანი პრივილეგიის და ფუნქციის შესახებ: ის ყოფიდა "ბუკ-ტაბდაკთბ და სხუათა მცემელთა" ხელმძღვანელიც.

ტაბდაკი იგივე ნალარაა, ანუ ნობა, ნობათი. ნობათით მსვედლობა მეფის პრივილეგიას წარმოადგენდა. სამეფო კორტეჟს წინ მიუძღოდა "ზარი მეფეთა". "ხელმწიფის კარის გარეგების" ცნობით: "დიდი დროშა ააბან და მენობათენი წინათ... მივა მეფე და მენობათენი აღარ სცემენ ნობათსა". ცხადია, ასეთი მნიშვნელოვანი ფუნქციის ხელმძღვანელობა ხაზს უსვამს ეზოთუხუცესს-ჩუხჩარების როლს.

ს ა ა ტ ო კ ა რ ი

"ხელმწიფის კარის გარეგების" მიხედვით სასახლის დაწესებულებად ჩანს ე. წ. "საატო კარი". ძეგლში აღნიშნულია: "ჭყონდიდელი ორშაბათს ღლეს საატო კარსა შიგან დაჭდების, ოზოდთა და ქვრივთა და მიმძღვრებულთა მოჩივართა განიკითხავს. და ყოველი ...საწრიის

მწიგნობარი გვერდს უზის: და ზარდახანის მწიგნობარს გაგზავნის და მისი პირით მოიქსენებს, რაც ვის რა ჭირს".

ამ ცნობიდან უეტველიად დგინდება, რომ "საატო კარის" ადგილმდებარეობა სასახლეში იყო, სადაც ცადვე უწყებად იყო გამყოფი ბსენებუი "საატო", რომლის "შიგან" ჭყონდიდელი იტდა ორშაბათობით.

ი. ჭავახიშვილიმა საგანგებო დაწესებულების, "საატო კარის" ჩამოყადიზება დავით IV აღმაშენებლის სახელს დაუკავშირა. საამისოდ მან დამოწმა დავითის ისტორიკოსის შემდეგი ადგილი: "სღვათა შინა თვსთა სამეფოსათა სიმრავლითა და სიმადლითა სღვისათა ვერ ადვილად მიემთხუეოდიან მოჩივარნი და გაჭირებულნი და მიმძღავრებულნი, განაღა ვიეთლამე რომელთა საჭიროდ უქმდის განკითხვა და შეწევნა მეფობრივი, ნუუკუე და ვინმე აღვიდის ზორყუსა ზედა რასმე, გზისა მახლომდესა, ანუ კდღესა, გინა თუ ხესა, ვითარცა ზაქე... ამისათვის დაეგინნეს კაცნი მართლად მცნობენნი და განმკითხვარნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს კურნებასა".

ამ ცნობიდან შეუძლებელია დადგინდეს "საატო კარის" დაარსება. "კაცნი მართლად მცნობენნი", რომელიც დაუდგენია დავითს, არ შეიძლება მივიჩნიოთ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესად და მის თანაშემწეებად. ციტირებული ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ დავით IV აღმაშენებელს ადგილობრივ დაუდგენია "კაცნი მართლად მცნობენნი", რომ "შეტირვებულებს" მიელთ "კურნება" ე.ი. მას ადგილობრივი სასამართლო სისტემის გარკვეული რეორგანიზაცია მოუხდენია. ამ ცნობაში ადგილობრივი "სამჯულო სამრებლოები" უნდა იკულისხმებოდეს. ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად, რომ დავითის ისტორიკოსს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა და მისი უახლოესი თანაშემწეებისათვის, უზრადოდ "კაცნი მართლად მცნობენნი" ეწოდებინა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის აღნიშნული ცნობა თავისთავად უაღრესად საყურადღებოა და მნიშვნელოვანი ადგილობრივი სასამართლო სისტემის რეორგანიზაციის თვალსაზრისით, მაგრამ ეს ცნობა არაფერს გვეუბნება "საატო კარის" შესახებ.

მიუხედავად იმისა, რომ დავითის ისტორიკოსის აღნიშნული ცნობა ადგილობრივ სასამართლო სისტემას უნდა შეეხებოდეს და იგი არ გამოდგება "საატო კარის" შესახებად, ამ უკანასკნელის ორგანიზაციაში დავით აღმაშენებელს თავისი წვილი იქვს შეტანილი. მის მიერ "საატო კარის" ორგანიზაციაში შეტანილი სიახლე უნდა იყოს იქ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დასმა და არა საერთოდ ამ უწყების ჩამოყადიზება.

"საატო კარი", როგორც სასახლის უწყება, უეტველია არსებობდა დავით IV აღმაშენებლის მეფობამდე გაცილებით ადრე. სასახლე, როგორც სახელმწიფოებრივი დაწესებულება, მართლმსაჯულების უმაღლესი ორგანო იყო და სწორედ აქედან ახორციელებდა მეფე ამ თავის უმნიშვნელოვანეს პრეროგატივას. მკვდევართა აზრით, "საატო კარში" მწიგნობართუხუცეს-

ტყონდიდელის დასამდე, მეფე თვითონ არჩევდა სასახლის სასამართლოში შემოსულ ყველა საქმეს. ეს შეუძლებელია ასე ყოფილიყო. უჭველი მწიგნობართუხუცეს-ტყონდიდელის "საატო კარში" დასამდეც მეფე თვითონ მხოლოდ უმნიშვნელოვანეს საქმეებს არჩევდა. შეუძლებელია, თუნდაც დავით აღმაშენებლამდე სამეფო კარი ისე პრიმიტიულად ყოფილიყო ორგანიზებული, რომ ყველა საქმეები მეფეს ეჩრია. საამისო მაგალითად არ გამოდგება ზაგრატი IV-ის ცნობილი სიგელი ოპიზატა და მიტნაძორელთა დავის შესახებ, რადგან ეს სადავო საქმე ორ სახედგანთქმულ მონასტერს შეეხებოდა და ამიტომაც მოიწვია მის გასარჩევად მეფემ საგანგებო სასამართლო.

დავით IV აღმაშენებელმა, ჩვენი აზრით, ჩაატარა ორი ღონისძიება. ერთი იყო ადგილობრივი სასამართლოს რეორგანიზაცია, რაზეც საუბრობს დავითის ისტორიკოსი "მართლად მცნობელი კაცნი"-სთან დაკავშირებით, და მეორე-სამეფო სახლის "საატო კარზე" მწიგნობართუხუცეს-ტყონდიდელის და მისი ხელქვეითების დასმა, რომლებიც მეფისაგან დედეგირებული უფლებით კვირაში ერთ დღეს (ორშაბათს) განიკითხავდნენ "შეჭირვებულებს".

"საატო კარი" მიჩნეულია უმაღლეს სასაპედაციო სასამართლოდ, სახელმწიფოს უზენაეს სასამართლო ორგანოდ. უჭველია, რომ ეს ასეც იყო. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამგვარ დასკვნაში "საატო კარის" მნიშვნელობა და ფუნქციები დავიწროებული უნდა იყოს.

ტერმინი "ატა", როგორც ი. ჭავჭავაძისგან გაარკვია, უფროსისადმი წარდგენილ ვედრებასა და თხოვნას ნიშნავდა და ჩვეულებრივ იგი ეწოდებოდა მეფის სახელზე დაწერილ ვედრებას, საჩივრისა და მოხსენების წიგნებს. ზემოთ, სათანადო ადგილას, აღნიშნული გვქონდა, რომ "ატა" მეფისადმი მიმართვის ფორმაც იყო. ტერმინ "ატას" დადგენილი მნიშვნელობები (ვედრება, საჩივარი, მოხსენება), ნათელს ხდიან, რომ არ შეიძლება "საატო კარი" მხოლოდ ატა-საჩივრების გასარჩევ უწყებად მივიჩნიოთ.

საფიქრებელია, რომ "საატო კარის", ანუ "სავედრებელი კარის" მეშვეობით შედიოდა სასახლის ადმინისტრაციაში ყველა სახის ატა-იქნებოდა ეს "შეჭირვებულთა" საჩივარი თუ რაიმე სხვა სახის ატა-მოხსენება.

"საატო კარი", როგორც უმაღლესი სასამართლო და "შეჭირვებულთა" ატა-საჩივრის განსაკითხავი ორგანო, ჩანს მოქმედებდა ორშაბათობით. ეს დღე იყო გამოყოფილი საჩივარი-ატების განსახილველად. დანარჩენ დღეებში კი საფიქრებელია, რომ "საატო" უწყებაში სხვაგვარი "ატების" განხილვა ხდებოდა.

ასეთი უნდა ყოფილიყო "ატა-მოხსენებები" მამულისა თუ თანამდებობის ზოძების შესახებ.

გვიანდელი მასალიდან კარგად ჩანს "საატო კარის" ამგვარი მნიშვნელობა. "მოგვიდეგით კარსა და მამულის თხოვნასა გვიატენით და ჩუენ ვისმინეთ ატა და მოქსენება თქუენი"; "ოღენ" მოგუიდექით კარსა და

აჯა-მოხსენებები მამულის თუ სხვა სახის ზოძების თაობაზე წერილობითი უნდა ყოფილიყო, რადგან მისი მიერთების შემდეგ მეფე მოიკითხავდა საქმის ვითარების და ისე გასცემდა სიტყვს. ამიტომაცა ჩვეულებრივი ფორმულა: "მოკითხული ვქენით".

გვიანშუასაუკუნეების მასალებიდან ჩანს, რომ "აჯა-მოხსენების" მისართმევად "კარს მიდგომა" იყო საჭირო. საამისოდ კი არსებობდა სასახლის სპეციალური უწყება "სააჯო კარი". "აჯა", ანუ "ვედრება", თხოვნა, "სააჯო" უწყებიდან მიერთებოდა მეფეს და მის უმაღლეს მოხელეებს.

აჯა-მოხსენება დადასტურებულია ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც. შიომღვიმისადმი სასეფო გლეხის ზოძების საკითხი ანტონ ჭყონდიდელმა თამარს "ეაჯა" და "მოაქსენა". მანაც ისმინა "ჰაჯაი და მოქსენებაი". ასევე "ჰეკადრა და მოაქსენა" თამარს ჭიაბერმა შიომღვიმისადმი ვაჭრების ზოძების საკითხი. როგორც "აჯა", ისე "კადრება" მეფისადმი მიმართვის ფორმები იყო, ხოლო "მოქსენება" "აჯის" დასაბუთებას წარმოადგენდა. დამა გიორგიმაც ისმინა "ჰაჯაი და მოქსენებაი... სულა ქართლის ერისთავისაი".

სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდიდან დაცული გვაქვს ცნობები მხოლოდ ისეთი პირების "აჯა-მოქსენებებზე" (ანტონ ჭყონდიდი, ჭიაბერი და სხვ.), რომელთაც უშუალოდ მეფისათვის შეეძლოთ "აჯა" მიერთშიათ. ცხადია, ასეთი პრივილეგია ძალზე ვიწრო წრეს ქქონდა. სხვადასხვა სახის "აჯა-მოხსენებები" კი უეჭველია ძალზე ზევრი იყო და მასთან სულ სხვადასხვა რანგის "მოაქევისაგან". ამგვარი "აჯები" საფიქრებელია, იხილებოდა კარის სხვადასხვა რანგის მოხელეების მიერ და მათი უმეტესი ნაწილი აღბათ, ვერ აღწევდა მეფემდე და კარის უმაღლეს მოხელეებამდე.

"აჯა", რომელიც საჩივარს, თხოვნას თუ მოხსენებას აღნიშნავდა, ამასთან მეფისადმი მიმართვის ფორმაც იყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ სამეფო ხედისუფლების ადგილობრივი აპარატის შეტყობინებები და მოხსენებები ასევე "აჯა-მოქსენებების" სახით შემოდიოდა კარზე. ადგილობრივი ხედისუფლება, ზუნებრივია, მუდმივ კავშირში უნდა ყოფილიყო ცენტრთან, სასახლესთან. მას ცენტრალური მართვის ორგანოსათვის პერიოდულად უნდა "მოქსენებინა" თავისი განსაგებლის მდგომარეობა და "სასაურვო". "ვეფხისტყაოსნიდანაც" ჩანს, რომ ავთანდილის, როგორც ადგილობრივი ხედისუფლის (ისე ამავე დროს ცენტრალური მმართველობის მოხელეც იყო) მოვალეობას ცენტრში "წიგნის" გაგზავნა, თავისი განსაგებლის მდგომარეობის პერიოდული შეტყობინება შეადგენდა. სპეციალურ ღიტირატურაში დადგენილია, რომ თვით მეფესთან პირად აუღენციკაზე მყოფ პირს მეფე უშუალოდ არ მიმართავდა, არამედ ამირტეიბის, საწოდის მწიგნობრის ან

ეტიზის მეშვეობით. ცხადია, ასეთი ეტიკეტის დროს ადგილობრივი მამრები ელზიდან გამოგზავნიდ "წიგნებს" "აჭა-მოხსენების", "კადრების" უნდა ჰქონდათ. მის შინაარსს ჯერ შედარებით დაბალი რანგის მოხელეები გაეცნობოდნენ, შემდეგ ისინი თავიანთ უფროსებს მოახსენებდნენ და ამგვარი გზით აღწევდა ის მეფემდე. ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო, კარგად ჩანს "ხელმწიფოს კარის გარიგების" ჩვენთვის საინტერესო ადგილიდან. "სააჭო კარში" მტლში ჭყონდიდელი პირადად როდი ნახულობდა "შეჭრევიბულ" მოხსენებებს. იგი საწოდის მწიგნობართან ერთად იჭდა და ზარადხანის მწიგნობარს აგზავნიდა "აჭის" მოსასმენად. "მოაჭეები" ზარადხანის მწიგნობარს მოახსენებდნენ თავიანთ სათხოვარს, ის კი თავის მხრივ ჭყონდიდელს მოახსენებდა. ცხადია, რომ "სააჭო კარში" მტლში ჭყონდიდელი უშუალოდ მისაწვდომი არ ყოფიდა და "მოაჭეები" პირადად მას ვერ ახსენებდნენ თავიანთ აჭას; არამედ ზარადხანის მწიგნობრის მეშვეობით. ბუნებრივია, თვით მეფე უფრო ძნელი მისაწვდომი იყო "მოაჭეებისათვის".

სრული საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ ყოველგვარი სახის აჭა-მოხსენებები ამგვარი სუბორდინაციით აღწევდა მეფემდე. სხვაგვარად ძნელი უნდა ყოფილიყო "ღვთისსწორ" მეფემდე მიღწევა, მიტუმეტეს, რომ "ქრისტესსწორი" ჭყონდიდელიც უშუალოდ როდი მოხსენიებდა "აჭას".

ამდენად, სააჭო კარი ჩვენ გვესახება არა მხოლოდ უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოდ, არამედ სასახლის ისეთ უწყებადაც, საიდანაც ცენტრალურ ადმინისტრაციაში შედიოდა ყოველგვარი "აჭა", საჩივარი იქნებოდა ეს, თხოვნა თუ "წიგნი"-მოხსენება.

ორშაბათობით "სააჭო კარი" ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის განკარგულებაში იყო, მაგრამ ვინ განაგებდა საერთოდ ამ უწყებას, ვინ ემსახურებოდა მას?!

ასეთს ამირეტიბი და ეტიბები შეადგენდნენ.

ი. ჯავახიშვილს დადგენილი აქვს, რომ ამირეტიბი მეფის მომხსენებელი იყო, "მას დიდმნიშვნელოვანი საქმეები უნდა ზარებოდა" და ასეთივე ფუნქციებს ასრულებდნენ ეტიბებიც. გარდა იმისა, რომ ამირეტიბი და ეტიბები აუდიენციებზე ცერემონიისტრის ფუნქციებს ასრულებდნენ, ამ სახელოსადმი კუთვნილი პირები მეფესთან "ურვის" უპირატესი უფლებით სარგებლობდნენ. "ამირეტიბს ყველგან გზა აქვს საურავისა, სადა გინდ იყოს მეფე... ყოველგან მივა და იურვის".

ნიშანდობლივია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელსაც "მართებდა" ზედამდგომელი ეტიბი.

ვფიქრობთ, ამირეტიბი და ეტიბები, რომლებიც მეფის "მომხსენებლები" იყვნენ, სხვა საქმეთა შორის, სწორედ "აჭა-მოხსენებებს", სხვადასხვა სახის "სააჭოს" მოახსენებდნენ სახელმწიფოს მეთაურს. ასეთი "სააჭო" კი "სააჭო კარში" იყრიდა თავს. ამირეტიბის სახელოს, ეტიბების ფუნქცია, როგორც მეფის მომხსენებლებისა, "ვეფხისტყაოსნიდანაც" დადასტურებულია. "სააჭო კარში" შემომავალი ინფორმაცია შეიძლება განსაკუთრებული

მნიშვნელობისაყ ყოფილიყო და ვფიქრობთ, ამიტომაც ვქონდა ამირეჯიზის განსაკუთრებული უფლება "ყვედგან... საურავისა" მეფესთან.

ჩვენს მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს ისიც, რომ არც ერთი უწყება, დამორჩილებული ამირეჯიზისადმი, თითქოს არ ჩანდა. შეუძლებელია ისეთ დიდ მოხედეს, როგორც ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით ამირეჯიზი იყო, არც ერთი უწყება უშუალო განმგებლობაში არა ვქონოდა. მეფის მთავარი მომხსენებლობა სათანადო "მოსახსენებლის", ინჟომაციის მიღებასაც გულისხმობს. ჩანს, ამირეჯიზი "საატო კარიდან" იღებდა ამ "მოსახსენებელს" და სწორედ ეს იყო მისთვის ჩაბარებული "დიდმნიშვნელოვანი საქმი".

საფიქრებელია, რომ საატო კარში შემოსული "ატა-მომხსენებები", უწყებების მიხედვით კლასიფიცირდებოდა. ის რაც მეფისათვის იყო წარსადგენი, მეფეს მოახსენებდნენ, ხოლო სხვა სახის "საატოებს" უმაღლეს მოხედებს: ჭყონდიდელს (მას თავისი ეტიზი ვყავდა), მანდატურთუხუცესს, ამირსპასაღარს და სხვ. როგორც ჩანს, იყო ისეთი მნიშვნელობის ატა - მოხსენებელიც, რომელიც სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე - "ვეზირობაზე განიხილებოდა.

ამდენად "საატო კარი" წარმოადგენდა სასახლის იმ უწყებას, სადაც თავს იყრდა ყველა სახის ატა-მომხსენება. ამ უწყებას განაგებდა ამირეჯიზი. თრშაბათობით "საატო კარი" დათმობილი ვქონდა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს, რომელიც "მოატეთა" გარკვეული კატეგორიის, "ოზოღთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა" საქმიებს განიხილავდა. "მოატებს" შორის დიდი განსხვავება იყო სოციღლურადაც და "ატის" შინაარსის მიხედვითაც. თუ ზოგის "ატა" მიმძღავრებისაგან დაცვას ითხოვდა, სხვანი მამუღის ზოძებას, პრივილეგიებს "იატდნენ". ცხადია, რომ პირადად ჭყონდიდელი განიხილავდა ქვრივ-ოზოღთა, მიმძღავრებულთა "ატებს", ე. ი. იმ კატეგორიას, რომელიც სამართალს საჭიროებდნენ და რომელიც ჭყონდიდელის იერარქიულ პატივსაც შეეფერებოდა. ჭყონდიდელი, ჩვენი აზრით, საატო კარში ჯდებოდა იმავე უფლებით, რა უფლებითაც მას ხელი მიუწევდებოდა "სატურჯდებ" და "ყველა საურავზე".

ყოველივე ზემოღნიშნუღის საფუძვეღზე ვფიქრობთ, რომ "საატო კარის", როგორც სასახღის უწყების მნიშვნეღობა ზევრად უფრო დიდი იყო, ვიდრე ეს ადრე წარმოგვედგინა. "საატო კარი" უნდა ყოფიღყო არა მხოღღე უმაღღღისი სააპეღაციო სასამართღღ, არამეღ ყოვეღგვარი "ატის", წერიღობითი თხოვნა-მომხსენებებისა და ადმინისტრაციული მიმოწერიის თავშესაყარი უწყება. "საატო კარის" ასეთი ფუნქცია ხსნის ამირეჯიზის, როგორც მოხედის მაღად მღგომარეობასაც, მის მეფის "მომხსენებღობასაც" და იმაღსაც, თუ რის საფუძვეღზე იყო სწორეღ ეს მოხედეღ და მისი შტატი "ატა-მომხსენებათა" მეფისათვის "მკადრებელი". ეს უწყება, როგორც ამირეჯიზისადმი დავქვემდებარებუღი, ცხადია მანდატურთუხუცესის სახეღღში შედღღდა.

ცადკე "საატო" უწყების არსებობა სამეფო კარზე ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში, ხაზს უსვამს ცენტრალური მმართველობის მაღალ ორგანიზაციას. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ "საატო კარი" უმაღლესი სასამართლო ინსტიტუციის როლსაც ასრულებდა, ცხადად წარმოგვიდგება "საატოს" ადგილი სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში.

სასახლის, როგორც დაწესებულების უწყებრივი სტრუქტურის შესწავლამ, ვფიქრობთ თვადნათღივ წარმოგვიჩინა ის რთული, დანაწევრებული და ორგანიზაციულად ჩამოყალიბებული აპარატი, რომელიც მართავდა სახელმწიფოს, დომენსა და თვით სასახლეს.

სასახლის უმთავრეს უწყებებად წარმოგვიდგება საწოლი-სადარო, სატინიზო-ზარადხანა, საგანმგეო, საჭურჭლე, საატო კარი, საიდანაც ხეგზოდა როგორც ზოგადსახელმწიფოებრივი, ისე დომენისა და სასახლის პოლიტიკური და სამეურნეო მართვა. ცადკეული უწყებები, თავიანთი ხელმძღვანელობითა და შტატით შედიოდნენ სამეფო კარის უმაღლეს მოხელეთა კომპეტენციაში, რომლებიც მეთვადყურებდნენ, განაგებდნენ ცადკეულ დარგებს. ზოგიერთი უწყება (მაგ., სადარო-საწოლი) "კოდექტიური" მმართველობის ქვეშ იყო.

სასახლის უწყებრივი სტრუქტურის განხილვის შემდეგ, ჩვენ შეგვიძლია უკვე ვისაუბროთ მეფის კარის უმაღლეს მოხედებზე, რომლებიც სახელმწიფო საბჭოს, "ვეზირობის" მონაწილენი იყვნენ.

3. უმაღლესი მოხადეები

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის ორგანოს, სასახლის (დარზაზის, პადატის) მოხელეთა უმაღლეს ეშედონს შეადგენდნენ მმართველობის ცადკეული დარგებისა და უწყებების ხელმძღვანელები, "კარის უხუცესები". მათი უშუალო თანაშემწეობითა და მეშვეობით მართავდა სახელმწიფოს მთელი ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში მდგომი მონარქი.

სასახლის "უხუცესთა" ინსტიტუტი სამართლიანადაა დაკავშირებული ძველისძველ ქართულ "უხუცესთა" ინსტიტუტთან და აქედანვე წარმოშობიდადა მიჩნეული ე.წ. "ვაზირთა" თანამდებობაც. თვით ტერმინ "ვაზირის" და ე.წ. "სავაზიროს" წარმოშობის შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა მოსაზრებებია გამოთქმული.

ი. ჭავჭავაძის აზრით, ვაზირის თანამდებობა სავარაუდოა გიორგი III-ის დროდან. ნ. ბერძენიშვილისა და შ. მესხიას თვალსაზრისით "ვაზირის" ინსტიტუტის დამკვიდრების ხანა უნდა იყოს დავით IV

აღმაშენებლის მეფობა და პირველ "ვაზირად" უნდა განვიხილოთ ცნობილი გიორგი მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი.

ი. ჭავჭავაძის კონცეფციის საფუძველს შეადგენდა თვით ტერმინ "ვაზირის" დამოწმება წყაროებში. ნ. ბერძენიშვილის და შ. მესხიას თვალსაზრისი კი ემყარება მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის "პედის", მისი მნიშვნელობის გათვადისწინებას და დავით IV აღმაშენებლის როლს ამ დიდმნიშვნელოვანი სახელის შექმნა-ჩამოყალიბებაში.

პირდაპირ უნდა ითქვას, რომ გარკვეული თვალსაზრისით ორივე შეხედულება სწორია. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, თავისი პედის შინაარსით, მართლაც "ვაზირია" და ეს უდავოდ უკავშირდება დავით IV აღმაშენებლის ხანას. მიუხედავად ამისა, ერთი შინაარსი, მეორეა მისი აღმნიშვნელი ტერმინი. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი მეფის მრჩეველი, უახლოესი თანამშრომელი და უპირველესი მოხელე ტერმინ "ვაზირის" გარეშეც შეიძლება ყოფილიყო. ამ ტერმინს როდი მიუნიჭებია მისთვის უმაღლესი სამოხელეო პეროგატივები. ამ ნასესხები ტერმინით უზრაოდ გამოიხატა ის შინაარსი, რაც მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს, მის სახელს დავით IV აღმაშენებლის დროიდან ჰქონდა. არც გიორგი ჭყონდიდელი და არც სვიმონ ჭყონდიდელი, დავითის თანამედროვენი, არ იწოდებიან "ვაზირებად" წყაროებში. მოღწეულ წყაროებს სავსებით შეეძლოთ დაეცვათ ეს ტერმინი, იგი რომ არსებუდიყო. ვიმეორებთ, ეს არავითარ შემთხვევაში აზრს არ უცვლის თვით მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელს შინაარს, მის განსაკუთრებულ მდგომარეობას დავით IV აღმაშენებლის დროიდან.

სხვა უმაღლეს ხელისუფალთა "ვაზირად" წოდებას, ე. წ. "სავაზიროს" შინაარსისა და ჩამოყალიბების საკითხს სათანადო ადგილას შევცვებით.

მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ თ უ ხ უ ც ე ს ი - ჭ ყ ო ნ დ ი დ ე ლ ი

მწიგნობართუხუცესის სახელს, როგორც სათანადო მასაღის საფუძველზე გარკვეული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში, პირველად XI საუკუნის წყაროებიდან გვაქვს დადასტურებული. ღრტიდას კრებაზე დასახელებულია "მწიგნობართუხუცესი მეფისა" ეფთვიმე. ამავე საუკუნის მასაღაში ვხვდავთ დიპარიტ დიპარიტის ძის მწიგნობართუხუცესს. მწიგნობართუხუცესი იხსენიება 1085 წლის ერთ მინაწერშიც.

ი. ჭავჭავაძემ და ნ. ბერძენიშვილმა საგანგებოდ შეისწავლეს ეს საკითხი და მივიღენ იმ დასკვნამდე, რომ დავით IV აღმაშენებლის მეფობის გარკვეულ პერიოდამდე მწიგნობართუხუცესობა და ჭყონდიდობა ცაღ-ცაღვე არსებობდა. ნ. ბერძენიშვილის სათანადოდ არგუმენტირებული

დასკვნით, მწიგნობართუხუცესები, ამ სახელს ჭყონდიდობა შეერთებამდეც სასულიერო პირები იყვნენ.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში კარგა ხანია შესწავლილი და შეფასებულია მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სახელს შექმნის დიდი მნიშვნელობა ქვეყნის ცენტრალიზაციის, მისი გაძლიერების და წინსვლის საქმეში. სათანადოდაა წარმოჩენილი დრო და პირობები ამ სახელს ჩამოყალიბებისა.

მწიგნობართუხუცესის სახელს ერთ-ერთი უძველესი უნდა იყოს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს სახელს შეიძლება არსებულიყო ზაგრატი III-ის კარზე. ვფიქრობთ, მწიგნობართუხუცესის სახელს ზევრად უფრო ადრინდელი უნდა იყოს თვით ზაგრატი III-ის ხანაზეც. სახელმწიფოს არსებობა სამეფო კანცლარიის არსებობასაც გულისხმობს. მცხეთის IV საუკუნის წარწერაში "მხატვართუხუცესის" სახელს კია დასახელებული. A priori შეიძლება ითქვას, რომ სახელმწიფოში, სადაც "მხატვართუხუცესი" არსებობდა და სადაც მართვა, ხორციელდებოდა, შეუძლებელია მწიგნობრები და მათი უხუცესიც არ ყოფილიყვნენ. ამავსე მიგვითითებს ქართული ტერმინი "მწიგნობართმოდღვარიც (IV მეფეთა, 12, 10), რომელიც სემანტიკურად სავსებით ფარავს "მწიგნობართუხუცესს". სხვა საკითხია, იერარქიულად რა ადგილი ეკავა მწიგნობართუხუცეს-მწიგნობართმოდღვარს, რა რანგის მოხელე იყო იგი.

დავით IV აღმაშენებლის დროს მოხდა მეფის "ხელშინაური" მოხელის, მწიგნობართუხუცესის აღზევება, მის მაღალ იერარქიულ პატივში აყვანა, რასაც ამ ხელისუფლის ავტორიტეტი და სიძლიერე უნდა უზრუნველყო.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის მსგავს სახელს არ იცნობდა მეზობელი ქრისტიანული ბიზანტია. სამაგიეროდ, მასთან ახლომდებარე ინსტიტუტი დამოწმებული გვაქვს დასავლეთ ევროპაში.

საფრანგეთში დამოწმებულია თანამდებობა "უმაღლესი კანცლერისა", რომელიც ჩვეულებრივ რეიშის არქიეპისკოპოსი იყო. ინგლისის მეფის სასახლის მთავარი მოხელეც კანცლერი იყო. ინგლისის კანცლერი ჩვეულებრივ კენტერბერის არქიეპისკოპოსს წარმოადგენდა. არსებობს ნუსხა საფრანგეთისა და გერმანიის კანცლერებისა, მოყოლებული ფრანკთა იმპერიიდან, საიდანაც ჩანს, რომ ისინი სასულიერო პირები, აბატები, ეპისკოპოსები და არქიეპისკოპოსები იყვნენ.

როგორც ვხედავთ, საქართველო, თავისი ფეოდალური სტრუქტურით და მმართველობის ტიპითაც, ახლოს დგას შუასაუკუნეობრივ დასავლეთ ევროპასთან.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, მწიგნობართუხუცესობისა და ჭყონდიდობის შეერთება მოხდა 1103-1110 წლებს შორის. გიორგი მწიგნობართუხუცესი რუს-ურზინისის კრებაზე დასახელებულია უზრადოდ "მონაზონად", ხოლო 1110 წელს იგი უკვე ჭყონდიდედაცაა ჩანს. აქედან მკვედვარმა დაასკვნა, რომ ამ ორი სახელს შეერთებაც მითითებულ წლებს

შორის უნდა მომხდარიყო. ეს თარიღი მიღებულია ჩვენს ისტორიოგრაფიულ ვაჭრობით, ამ საკითხს გადასინჯვა უნდა სჭირდებოდეს. დღეს დადგენილია, რომ რუის-ურზნისის კრება ჩატარდა არა 1103 წელს, არამედ 1104 წელს. გარდა ამისა, ჩვენ არ გაგვაჩნია მყარი საფუძველი, უარყოფით გიორგი მწიგნობართუხუცესის ჭყონდიდობა 1104 წლისათვის, რუის-ურზნისის კრების ჩატარების დროისათვის. ის ფაქტი, რომ გიორგი რუის-ურზნისის კრების "ძეგლისწერაში" სახქედებით ჭყონდიდად არ იხსენიება, არ გამორიცხავს ამ დროისათვის მის ხსენებულ იერარქიულ პატივიში ყოფნას. "მონაზონად" მოხსენიება არ ნიშნავს იმას, რომ ასეთად წოდებული არ შეიძლება მაღალი საეკლესიო თანამდებობის პირი იყოს. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში იხსენიება "მონაზონი მწიგნობართუხუცესი". იმავე დოკუმენტში სხვა ადგილას დასახელებულია მწიგნობართუხუცესი "სვიმეონ ზედიე-ადავერდელი". ცხადია, რომ "უბრადოდ მონაზონი" მაღალი იერარქიული პატივის მქონე ეპისკოპოსისათვის შეიძლება ეწოდებინათ და უწოდებიათ კიდევ. ნიშანდობლივია ამ მხრივ შიომღვიმის XIII საუკუნის ერთი საბუთიც, სადაც "მწიგნობართუხუცესი ვაზირი მონაზონია" დასახელებული. ცხადი უნდა იყოს, რომ ეს "მონაზონი" ჭყონდიდელია და არა უბრადოდ ზერი. ამიტომაც, რუის-ურზნისის კრების "ძეგლისწერაში" მოხსენიებული გიორგი მონაზონი და მწიგნობართა უხუცესი" ჭყონდიდელი უნდა იყოს. ამას ორი გარემოება გვაფიქრებინებს. რუის-ურზნისის კრებაზე დავით IV აღმაშენებელმა ფაქტობრივად ბრძოლა გაუმართა მისთვის არასასურვედ იერარქებს, ზვერი მათგანი გადააყენეს და "უცხო ყვნეს მღვდელმთავარსაგან". ცხადია, ასეთი უაღრესი მნიშვნელობის კრებაზე მეფეს მაღალი სასულიერო იერარქი უნდა ჰყოლოდა "თუადად" და არა "უბრადოდ მონაზონი", თუნდაც თავისი მწიგნობართუხუცესი. გიორგის ჭყონდიდობას თვით კრების მიმდინარეობისათვის უნდა დაეჩინა კვალი. მეფეს ყველაზე უფრო რუის-ურზნისის კრებაზე უნდა დასჭირვებოდა გიორგი მწიგნობართუხუცესის მთავარეპისკოპოსობა. ამას უბრადოდ მოვედინათა დოგაკაც მოითხოვს. ამასთან; უაღრესად ნიშანდობლივია, რომ "ძეგლისწერაში", გიორგი მწიგნობართუხუცესი იწოდება როგორც "მეუფე": "ღირსისა მეუფისა ჩუენისა და თუადად წმინდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართუხუცესისა მრავადმცა...". ვაჭრობით, ნათელი უნდა იყოს, რომ "მეუფედ" შეიძლება მხოლოდ ეპისკოპოსის პატივიში აყვანილი მონაზონი იწოდებოდეს.

გიორგი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი ამ ორი თანამდებობის პირველი გამაერთიანებელი იყო, უაღრესად თვადსაჩინო, არაორდინარული პიროვნება და საჭიროდა მიგვაჩინა შევჩერედით მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხზე.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით: "ოცსეთს ყოფასა მიიყვალა გიორგი ჭყონდიდელი: თავ-ადგა სიყრმითგან პატრონისა მსახურებებთათვის; და პატივითა დიდითა წარმოგზავნა მონასტერსა ახალსა

და მუნ დაემარხა. რომელი იგღოვა ყოველმან სამეფომან და თვეს მიეფუძანა”.

ამ ცნობამ თავის დროზე თ. ჟორდანიას ყურადღება მიიქცია. მისი აზრით, გიორგი ჭყონდიდის “მონასტერსა ახალსა” (გელათს) დამარხვა, გიორგის მიფესთან ნათესაობის მომასწავებელი უნდა ყოფილიყო. ეს მოსაზრება უაღრესად საყურადღებოა. სამეფო საძვადედ გამიზნულ მონასტერში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდის დამარხვა არ შეიძლება არ ჩაითვალოს საამისო მკაფიო და არაორაზროვან მოწმობად. ნ. ბერძენიშვილმა საეჭვოდ მიიჩნია გიორგი ჭყონდიდის გელათში დამარხვა: “მონასტერსა ახალსაში” მაინცდამაინც გელათის დანახვა არც ისე გადაჭრით შეიძლებაო”, აღნიშნა მან. განსვენებულმა მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა იმაზეც, რომ XIII საუკუნეში შიომღვიმეში ვხვდებით გიორგი ჭყონდიდის მწირველს. ამასთან, მკვლევარმა რატომღაც კატეგორიულად უარყო გიორგი ჭყონდიდის დიდი გავლენა მისი გვარტომობით და ეს გავლენა მწიგნობართუხუცესის ქედის ბუნებას და მის პირად დიდბუნებოვნებას დაუკავშირა. ცხადია, არც მწიგნობართუხუცესის ქედის ბუნება და არც გიორგი ჭყონდიდის პირადი ღირსებები არ შეიძლება გამოდგეს მისი დიდგვარიანობის და მიფესთან ნათესაობის საწინააღმდეგო საბუთად. გიორგი ჭყონდიდელი მეფის ნათესავიც შეიძლება ყოფილიყო, დიდბუნებოვანიც და მწიგნობართუხუცესის ქედის წარმატებით აღმსრულებელიც. არათუ გიორგი ჭყონდიდელი, არამედ ყველა ჭყონდიდედ-მწიგნობართუხუცესი, რომელიც კი ჩვენთვის ცნობილია სათანადო სისრულის მასალით, უაღრესად წარჩინებული გვარიშვილები იყვნენ, მაგრამ ეს როდი უშლიდათ ხელს მწიგნობართუხუცესის თანამდებობის მიღებაში.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება იმის შესახებ რომ “ახალი მონასტერი”, სადაც გიორგი ჭყონდიდელი დაკრძალეს, საეჭვოა გელათი ყოფილიყო, არ შეიძლება გავიზიაროთ. “ახალი მონასტერი” რომ ნამდვილად გელათი იყო, ამას შესანიშნავად მოწმობს დაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე. მისი ცნობით “დემეტრე მეფე ზედტის ციხეს მიიყვავა და გელათს წარყვანეს მისგანვე კურთხეულსა ახალსა მონასტერსა”. გელათს, როგორც ჩანს, “ახალი მონასტრის” სპხელი კარგახანს შერჩენია: “(თამარი) დამარხეს ახალსა მონასტერსა გელათს”.

გიორგი ჭყონდიდის გელათში დაკრძალვის უარსაყოფად არ გამოდგება ცნობა შიომღვიმეში მისი მწირველის არსებობის შესახებ. 1260-1270 წწ. ერთ საბუთში მართლაც იხსენიება “გიორგი ჭყონდიდის მწირველი ნიკოლოზ”, მაგრამ არა გვტონია ეს რაიმეს გვაძღვედეს ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის. იმავე შიომღვიმეში მთელი სამწირველო არსებობდა კვირიკე კახთა მეფისა. შიომღვიმის კრებულმა განსაკუთრებული დამსახურებისათვის სიციხხელშივე სამწირველო გაუჩინა ზასიდი ადავერედეს. შიომღვიმეში სიციხხელშივე მწირველი ჰყავდა გარდაცვალების შემდეგ გელათში დაკრძალულ დაშა გიორგის. არაფერია

მოულოდნელი და გასაოცარი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელისათვის, რომლის უშუალო კომპეტენციაში შიომღვიმე შედიოდა, იქ მწირველი გაეჩინა სულაც არ გულისხმობს ასეთი პირის იმავე მონასტერში დაკრძალვას. ამასთან, შიომღვიმე არ ყოფილა "მონასტერი ახალი".

ამდენად, "ახალი მონასტერი", სადაც გიორგი ჭყონდიდელი დაიმარბა, უეჭველია, გელათი უნდა იყოს. ეს კი მართლაც მრავლისმთქმელია გიორგის მაღალი მდგომარეობის შესახებ, რომელიც მხოლოდ მწიგნობართუხუცესობით არ შეიძლება აიხსნას.

გარკვეულ შტრიხებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს მატებს მათე ურპადის ერთი ცნობა, სადაც დავით აღმაშენებლის ძმა "თოტორმე" იხსენიება. დაგვნიღია, რომ დავითის ძმად მოხსენიებული თოტორმე, სხვა არავინაა, თუ არა ცნობილი თევდორე, გიორგი ჭყონდიდელის დისწული, რომელიც დიპარიტის ძეთა ამოწყვეტის შემდეგ თრიალეთ-კლდეკარს მართავდა. ცხადია, თევდორე მეფის ძმა არ ყოფილა, მაგრამ შეუძლებელია მისი ამგვარი მოხსენიება მხოლოდ მისი ბიძისა და თუნდ თევდორეს დიდი დამსახურებით აიხსნას.

გიორგი ჭყონდიდელის გელათში დამარბვა, მისი დისწულის თევდორეს მეფის ძმად მოხსენიება და თრიალეთ-კლდეკარის მფლობელობა, ჭყონდიდელის მეორე დისწულის სვიმეონის მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელობა და ზედიერ-აღაპერელობა, დამატებლად მიუთითებს ამ ოჯახის განსაკუთრებულ სიახლოვეზე სამეფო გვარეულობასთან.

არაფერია მოულოდნელი იმაშიც, რომ ესოდენ მნიშვნელოვანი კელი-მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა, დავით აღმაშენებელს მიენდო არა მხოლოდ უაღრესი სახელმწიფოებრივი ნიჭით დაჭიდლებული, არამედ ნათესაურადაც მასთან ახლო მდგომი პირისათვის.

საჭიროდ მიგვაჩნია შევცხოთ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელთა სოციალური ვინაობის საკითხს.

პირველი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის გიორგის მაღალი სოციალური სტატუსის შესახებ ჩვენ სიტყვას არ გავაგრძელებთ. არ მიგვაჩნია საჭიროდ ზედმეტად გავუსვათ ხაზი ასევე მისი დისწულის, სვიმეონ ჭყონდიდელისა და ზედიერ-აღაპერედის სოციალურ მდგომარეობასაც.

XII საუკუნის 60-70-იან წლებში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდედად ჩანს ქობულისძეთა წარჩინებული გვარის შვილი იოანე, რომელმაც სვიმეონის შემდეგ მიიღო ეს სახელი. ამ პირის ქობულისძეთა გვარისადმი კუთვნილება, ვფიქრობთ კომენტარების გარეშეც ნათელს ხდის მის დიდგვაროვნებას, მაღალ სოციალურ წარმოშობას.

გიორგი III-ის მეფობის მიწურულს და შემდეგ თამარის მეფობაში უაღრესად თვალსაჩინო როლს ასრულებდა მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი ანტონი გლონისთავისძე.

ანტონ გლონისთავისძე უაღრესად წარჩინებული სახლის შვილი ჩანს,

ვინაიდან იგი მეფის მიერ "გაზრდილად" და "გუარტომად" აღიარებული იქნებოდა. "ჭაბუკი", როგორც აღნიშნული გვექონდა, რაინდს, მისი წინს წარმომადგენელს ნიშნავს და ანტონის "გუარტომად" სიტყვაზე მისი საგვარეულოს წარჩინებულობის აშკარა მიმანიშნებელია.

ზოგიერთი მონაცემით, რასაც თავის დროზე ნ. ზერძენიშვილმა მიაქცია ყურადღება, შეგვიძლია დავადგინოთ, რომ გლონისთავისძეთა გვარი "წირქუაღელ-გლონისთავისძე" იყო. XV საუკუნის რამდენიმე დოკუმენტში იხსენიება მწიგნობარი (მუშირიზი) რატი, რომელიც იწოდება წირქუაღელისძედ და წირქუაღელ გლონისთავისძედ. ნ. ზერძენიშვილმა ყურადღება გაამახვილა პროფესორ მემკვიდრეობაზე: ანტონ ჭყონდიდელი მწიგნობართუხუცესი იყო, ხოლო რატი წირქუაღელისძე-გლონისთავისძე მწიგნობარია.

ანტონ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ჩვენი აზრით იყო დასავლეთ საქართველოს, და კერძოდ, რაჭის დიდებულთა სახიდან.

ნიშანდობლივია, რომ წირქუაღელისძეები იხსენიებიან ნიკორწმინდელის დაწერილში. მათ საფუძველზე აქვთ ნიკორწმინდაში და უამისმწირველს აყენებენ იქ. ამავე რეგიონთან იყვნენ დაკავშირებული ოქტონის ჭვარის წარწერაში მოხსენიებული წირქუაღელისძე. წირქუაღელისძეთა სამეფო მონასტერში (ნიკორწმინდა) დამარხვაც უაღრესად მრავალსამოქმედია.

სრულიად აშკარად აღნიშნული რეგიონისაკენ მივყავართ თამარის მეორე ისტორიკოსთან დაკავშირებულ ცნობას კახაბერიძეების მიერ ანტონ ჭყონდიდელის ორი ძმის მოკვლის შესახებ, რასაც ხუთი კახაბერიძის ექსორია გამოუწვევია. ცხადი უნდა იყოს, რომ აქ სამამულო დავის საფუძველზე წარმომოხილ კონფლიქტთან უნდა გვექონდეს საქმე.

თამარის მეორე ისტორიაში დაკვლილი გვარი ანტონ ჭყონდიდელისა - გლონისთავისძე, ასევე კავშირში ჩანს რაჭასთან, კერძოდ კი გეოგრაფიულ პუნქტთან გლოდასთან. გლოდის მაცხოვრის ხატის წარწერაში აღნიშნული ყოფილა: "წმიდაო გიორგი გლონისაო"... ჩვენს ყურადღებას იქცევს ხატის წარწერაში მოხსენიებული გლოდის სახელწოდება "გლონი", "გლონის წმინდა გიორგი". აშკარაა, რომ გლოდის ძველი სახელწოდება გლონი ყოფილა და გვარსახელი გლონისთავისძე სავსებით გამომდინარეობს მისგან.

აღნიშნულ ფაქტებს ემატება ერთი პატარა, მაგრამ საყურადღებოა დეტალიც. ვახუშტის თხზულების ხედნაწერის ერთ-ერთი ნუსხის აშიაზე "სხვა ხელით" მიწერილი ყოფილა შემდეგი ცნობა: "(თამარმა) ვეზირად და მდივანთ უხუცესად დაადგინა ანტონი გელოანი, კაცი ბრძენი და გონიერი". ჩვენთვის უცნობია ვინაა მინაწერის ავტორი, ან რა მასალა ჰქონდა მას ხელთ ანტონ ჭყონდიდელი "გელოანად", ე. ი. გელოვანად მიეჩნია, მაგრამ თვით ამგვარი აზრისა თუ ტრადიციის არსებობა უაღრესად ნიშანდობლივია. მინაწერის ავტორის ცნობის სასარგებლოდ თითქოს გარკვეული გეოგრაფიული არეალიც და გლონისთავისძიდან "გელოანის" მიღების შესაძლებლობაც მიუთითებს.

ვფიქრობთ, მოტიანილი მასადა ერთი მხრივ წარმოგვიჩენს ანტი-
 ჭყონდიდელის სოციალურ ვინაობას, მის წარჩინებულობას, ხოლო მეორე
 მხრივ საკმაოდ მკაფიოდ მიგვითითებს იმ რეგიონზე, საიდანაც მისი
 საგვარეულო წარმომავლობდა.

მკვლევართა მიერ ერთხმადაა აღიარებული
 ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელს "მიმტაცებლის", კათალიკოს
 მიქელ მირიანისძის დიდგვარიანობა და ამას მის პოლიტიკურ
 მოღვაწეობასაც უკავშირებენ. ვფიქრობთ, მიქელ მირიანისძის პოლიტიკური
 გეზის ასახვად მისი დიდგვარიანობა არ გამოგვადგება. არც ერთი
 მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი, მეტ-ნაკლებად არ იყო მიქელ
 მირიანისძეზე "უგვარო".

სამწუხაროდ, კონკრეტული მასალები გვაკლია სხვა
 მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის სოციალური სტატუსის საიდუსტრაციოდ,
 მაგრამ შეიძლება დაზეტითით ითქვას, რომ არსენ მწიგნობართუხუცესი,
 რომელიც ერთხანს კათალიკოსიც იყო, ზასიდი ჭყონდიდელ-უჭარმელი და
 ვინმე თევდორე, არ უნდა ყოფილიყვნენ ამ მხრივ განსხვავებულნი ჩვენ
 მიერ განხილული მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელისაგან.

საკმაოდ დაზეტითით შეიძლება ითქვას, რომ მწიგნობართუხუცეს-
 ჭყონდიდელი თავიანთი სოციალური სტატუსით ძაღვ მაღალი პირები
 იყვნენ და არისტოკრატიულ საგვარეულოებს მიეკუთვნებოდნენ. სამეფო
 ხელისუფლების უერთგუდესი სახედოს შექმნა-ჩამოყალიბება არ მომხდარა
 სოციალური წარმოშობის იგნორირების, მმართველობაში რაიმე "ახალი"
 ფენების მოზიდვის ხარჯზე.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ხელისუფლების წარმოჩენის
 თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევენ ის ტიტულები და ეპითეტები,
 რომლებითაც ისინი იხსენიებიან.

სამეცნიერო დიტირამურაში ადრევე მიექცა ყურადღება
 მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ტიტულს "პროტოპერტიმოსი".

პროტოპერტიმოსად (პროტოპერტიმოსად) იწოდება ანტონ
 გღონისთავისძე, ზასიდი ჭყონდიდელ-უჭარმელი, "წიგნი-სააქიმოა"-ს
 მინაწერში მოხსენიებული ჭყონდიდელი. სადღესოდ გარკვეულად უნდა
 ჩაითვადოს, რომ პროტოპერტიმოსი საპატრიო ტიტული იყო, რომელიც
 მიეკუთვნებოდა სახელმწიფოს უპირველეს მოხელეს და საქართველოს
 სინამდვილეში მხოლოდ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს. ცხადია, ეს ხაზს
 უსვამდა საქართველოს ამ დიდმოხელის განსაკუთრებულ მდგომარეობას
 ფეოდალური მონარქიის მმართველობის სისტემაში.

სამწუხაროდ, სამეცნიერო დიტირამურაში სათანადო ყურადღება არ
 მიქცევია მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის ერთ წოდებულებას, რომელიც
 ზევრად უფრო ნათლად წარმოაჩენს ამ სახედოს როლსა და მნიშვნელობას,
 ვიდრე თუნდაც პროტოპერტიმოსის ტიტული. მხედველობაში გვაქვს
 მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის "ქრისტეს სწორად" წოდება.

"ქრისტეს სწორად" იწოდება ანტონ გღონისთავისძე შიომღვიმის

კრებულის "დაწერილში". რომელიც თამარის შიომღვიმისადმი ზოძებულ სიგელს ერთვის. იგივე წოდებას ვხვდებით არსენ ჭყონდიდელის აზნაურისადმი ზოძებულ დაწერილის ხელთვაში: "ესე ვითა ქრისტეს სწორსა არსენ ჭყონდიდედ მთავარეპისკოპოსსა და მწიგნობართუხუცესსა შეუწყალებია მგელაი... დამამტკიცებელი ვარ მეცა, გდახაკი ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკოზი არსენი". თავი რომ დავანებოთ ჩვეულებრივ ფორმულას "გდახაკი", ფაქტია რომ "ქრისტეს მიერ" კათალიკოსი მწიგნობართუხუცესს "ქრისტეს სწორს" უწოდებს.

ესაბოლოა, მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელის "ქრისტეს სწორად" წოდება არ იყო ოფიციალური ტიტული, როგორც ვთქვათ პროტოიპერტიმოსობა, მაგრამ ოფიციალურ დოკუმენტებში, ოფიციალური პირების მიერ ამგვარი რამის დაწერა უაღრესად მრავლისმთქმელი და საგულისხმოა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის "ქრისტეს სწორად" მოხსენიება შიომღვიმის კრებულისა და, რაც მთავარია, უმაღლესი სასულიერო იერარქის, კათალიკოსის მიერ, თვინათივი გვიჩვენებს როგორ აფასებდნენ და რა ღონებზე აყენებდნენ "ვაზირი მონაზონის" სახელს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ქართულ საზოგადოებაში, კერძოდ XIII საუკუნეშიც, მის პირველ ნახევარში.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის "ქრისტეს სწორობა", უეჭველია მოტანილია მეფის "ღვთისსწორობის" მიზაძვით. "ღვთისსწორ" მეფეს, გარკვეული წრის აზრით, "ქრისტეს სწორი" უმაღლესი მოხელე ჰყავდა. ამ წოდებულებაში მეფესა და ჭყონდიდელს შორის აუცილებელი დისტანცია და ცუდია და ამ უკანასკნელის მნიშვნელობა, როდი ხაზგასმული.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის, როგორც საეკლესიო იერარქის ხელისუფლებისათვის დამახასიათებელი ჩანს ის, რომ მათ ერთდროულად რამდენიმე ეპარქია ემორჩილებოდათ.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, ანტონ გლონისთავისძეს, გარდა ჭყონდიდისა, აქონია სამთავისი და კისისკვევი. გარდა კათალიკოსობისა და ჭყონდიდობისა, მიქელ მირიანისძე იყო სამთავნელი და მანყვერელი. ასეთივე მდგომარეობა ჩანს ბასილი ჭყონდიდე-უჭარმელის შემთხვევაშიც. არაა გამორიცხული ისიც, რომ XIII საუკუნის შიომღვიმის ერთ საბუთში მოხსენიებული ბასილი ადავერელი, რომელსაც სამწირველს უჩენს კრებულის ბასილი ჭყონდიდე-უჭარმელი იყოს.

6. ბერძენი შვიდმა ყურადღება მიაქცია სხვადასხვა გეოგრაფიულ რეგიონში მდებარე საეპისკოპოსოების ერთი პირის ხელში გაერთიანების ფაქტს (ხელია-ადავერდი, სამთავისი-აწყური-ჭყონდიდი) და იგი საკვებით სამართლიანად დაუკავშირა სამეფო ადმინისტრაციის გამაერთიანებელ პოლიტიკას. საამისოდ მოტანილ მაგალითებს ჭყონდიდე-უჭარმელობაც ემორჩილება.

სამეცნიერო დიტირამურაში აღნიშნულია ის ფაქტი, რომ ბასილი მწიგნობართუხუცესის შემდეგ ჭყონდიდელი აღარ იხსენიება ვაზირის

შინაარსით, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს წყაროთა ნაკრები იხსნება. შ. მესხიას ზასილი უკანასკნელ ჭყონდიდე-მწიგნობართუხუცესად მიაჩნდა. ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, სიყოყბის ზოდის ზასილი არ ყოფილიყო ჭყონდიდე, არამედ მხოლოდ მწიგნობართუხუცესუჭარმელი.

ელესდღობით მიღებული აზრით, ზასილი მწიგნობართუხუცესის სიკვდილით დასჯა 1265 წელს უნდა მომხდარიყო. ამავზე უადრეს, 1259 წლის ზაფხულში მოწოდება წინააღმდეგ აჯანყდა დავით ნარინი, რომელიც აჯანყების დამარცხების შემდეგ დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, სადაც მეფედ დაადგინეს. ცხადია, ცადკე დასავლურქართული სამეფოს შექმნის შემდეგ ზასილი მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდე ველარქანებოდა. ჭყონდიდის ეპარქია დავით ნარინის მწიგნობართუხუცესს, დასავლეთ საქართველოს სამეფოს მოხედეს უნდა დაეჭირა. მართალია, ასეთი პირი დადასტურებული არაა, მაგრამ ამავზე მიუთითებს "ხელმწიფოს კარის გარეგება", დავით ნარინის კარზე შედგენილი. ძველში იხსენიებიან დავით ნარინის მოხედები - საწოდის მწიგნობარი ინასარიძე, ამირეჯიბი ქობულისძე. დავით ნარინის სიკვლეში ვხვდებით საჭურჭლისა და საწოდის მწიგნობარს, ზარაღხანის მწიგნობარს. უჭველია, რომ დავით ნარინს საწოდისა და საჭურჭლის, ასევე ზარაღხანის მწიგნობარიც ჰყოლია. ბუნებრივია, რომ მას მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდეელიც ჰყოლია, რომლის სახელშიც ხსენებული მწიგნობრები შედიოდნენ.

შევეხთ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდედის, როგორც მოხედის ფუნქციებსა და კომპეტენციას.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდედის ფუნქციების გასარკვევად ი. ჭავჭავაძის მიმართა დავითის ისტორიკოსის ერთ ცნობას, რომელიც გიორგი ჭყონდიდედს შეეხება: "კაცი სრული ყოველითა სიკეთითა სულითა და კორყთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა, განმზრახი სვანი და ფრთხილი, თანაღმრდილი აღმზრდელი პატრონთა და თანაგამკაფედი ყოველთა გზათა, საქმეთა და ღვაწლთა მისთა". ეს ცნობა კონკრეტულად გიორგი ჭყონდიდედს შეეხება და მისი ღვაწლის დახასიათებას წარმოადგენს, მაგრამ ბევრი რამ მწიგნობართუხუცესთა საერთო ნიშან-თვისებად უნდა ქვეუღიყოს. ნიშანდობრივია, რომ "სიბრძნე და გონიერება", "სვანობა" გვხვდება ანტონ გლღონისთავისძის შესახებ ცნობებშიც: "ბრძენი და გონიერი, პატრონთათვის სვანი და ერთგული". თვით გიორგი ჭყონდიდედის დისწული და ხედის შემკვიდრე სვმონი მიჩნეულია: "მიმსგავსებული გიორგი დედის ძმისა თვისისა, კაცი ყოველითურთ სრული და ბრძენი".

უჭველია, რომ "ისტორიათა და აზმათა" ტერმინოლოგია მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდედის შესახებ ("ბრძენი", "გონიერი", "სვანი") დამოკიდებულია დავითის ისტორიკოსის ციტირებულ ცნობაზე. თამარის ისტორიკოსი ცდიდა ისეთივე მწიგნობართუხუცესის სახე დაეხატა (ანტონ გლღონისთავისძისა), როგორც დავითის მწიგნობართუხუცესი გიორგი

ჭყონდიდელი იყო. როგორც დავით აღმაშენებელი იქცა ეტადონად შემდგომში
მეფეებისათვის, პირველი მწიგნობართუხუცესიც ასეთი ყოფიდა მისი
მემკვიდრეებისათვის.

ცხადია გიორგი ჭყონდიდელის შესახებ მოღწეული ცნობის უშენიშვნოდ
გაპრყიდება ყველა მწიგნობართუხუცესზე და, მათ შორის, ანტონზეც არ
შეიძლება.

სამეცნიერო დიტირამტურაში გარკვეულია, რომ მწიგნობართუხუცეს-
ჭყონდიდელის კომპეტენციას "ყოველი საურავი" შეადგენდა და მისი ეს
უფლება მეფის "მამობით" იყო დასაბუთებული.

უეჭველია, რომ "მეფის მამობა" ჭყონდიდელისა გიორგი ჭყონდიდელის
სახელთან დაკავშირებული ტრადიციის გამოძახილია. როგორც "ისტორიათა
და აზმათა" ავტორი, ისე "კარის გარიგების" ავტორიც იცნობდნენ
დავითის ისტორიკოსის თხზულებას და ზევრი შტრიხი ჭყონდიდლობის
კედისა, მოცემული დასახელებულ ძეგლებში, სწორედ ამ უკანასკნელიდან
უნდა მომდინარეობდეს. ჩვენ ზემოთ მოვითანეთ "ისტორიათა და აზმათა"
ყნობა ანტონ გლონისთავისძის შესახებ, რომელიც დავით აღმაშენებლის
ისტორიკოსის ტექსტზე უნდა იყოს დამოკიდებული. აქედანვე უნდა იღებდეს
საბავეს "კარის გარიგების" ცნობაც "მეფის მამობის" შესახებ.

კონკრეტულად რაში გამოიხატებოდა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის
"ყოველი საურავი" ან რა სისრულია იყო ის?! ჭყონდიდელს არ ვქონდა
უფლება მეფის გარეშე "საურავისა", რისი დარღვევაც ბასილი
მწიგნობართუხუცესს სიწყობის ფასად დაუჭდა. აქედან გამომდინარე,
მწიგნობართუხუცესს მხოლოდ მეფესთან ერთად და მისი დასტურით შეეძლო
"ურვა". მთელი მისი ხედისუფლება მეფისაგან იყო დედგირებული.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი, როგორც მეფისა და კარის
უპირველესი მოხელე, ახორციელებდა ცენტრალური აპარატის ყველა უწყების
კონტროლს და სათანადო სანქციის მიღების შემთხვევაში მეფის სახელით
ახორციელებდა სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ღონისძიებებს.

მწიგნობართუხუცესი საწოდის მწიგნობრის მეშვეობით მართავდა
მეფის საწოდს, როგორც სახელმწიფოებრივი მართვის ორგანოს; კონტროლს
უწევდა და თავის ხელქვეითების მეშვეობით რევიზიას უკეთებდა მეფის
ქონებას-საჭურჭელსა და ზარაღხანას; თავისი შტატის მეშვეობით
ამზადებდა და ფიქსაციას ახდენდა სახელმწიფო საბჭოს ("ვეზირობის")
დადგენილებებისა და გადაწყვეტილებებისას.

ყადკურდ უწყებებზე საუბრისას ყოველივე ეს, ვფიქრობთ,
შესაძლებელი სისრულით გამოჩნდა. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის
მწიგნობრები ახდენდნენ სასახლის ყველა უწყებისა და სამსახურის
რევიზიასა და კონტროლს. ნიშანდობლივია, რომ თვით ძაღლების
რეგისტრაციასაც კი მწიგნობარი ახდენდა.

სამეფო საქონების რეგისტრაცია და რევიზია-კონტროლი, რომელსაც
ახორციელებდა მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელის სახელი, საშუალებას აძ-
ლევდა ამ კედის მფლობელს შეეღწია ყველა უწყებასა და სამსახურში

არა როგორც ამ უწყებათა მმართველს, არამედ როგორც სამეფო კონტროლიორს.

სწორედ ეს იყო სამეფო "სასახლის" განგება მწიგნობართუხუცესის მხრივ. ცხადია, მწიგნობართუხუცესი უშუალოდ არ მართავდა ცენტრალური აპარატის უწყებებს. მათ თავიანთი სამმართველო აპარატი და ხელმძღვანელობაც ჰყავდათ. მწიგნობართუხუცესს მათ უწყებაზე ხელი "მეფის მამობით", მეფის საქონების დაყვისა და კონტროლის უფლებით მიუწევდებოდა.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის უმნიშვნელოვანეს პრეროგატივას "ქვრივ-ობღები და უღონონი" შეადგენდნენ. წყაროებში ეს მომენტი ხაზგასმითაა გამოყოფილი მწიგნობართუხუცესის სახელმწიფო დაკავშირებით. ჰყონდიდელი იწოდება "საღმართოთა მსჯავრითა მართმსაჭუდად", "კედისამპყრობედად უღონოთა და ქვრივთა". "ხელმწიფის კარის გარეგნის" მიხედვით, ჰყონდიდელი "ობოდა და ქვრივთა მიმძღვინებულთა მოჩივართა განიკითხავს". აქედან კარგად ჩანს მწიგნობართუხუცესის მართმსაჭუღებოთი ფუნქციები და ისიც, თუ რა სფეროს შეეხება იგი.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის კომპეტენციას; "ხელმწიფის კარის გარეგნის" მიხედვით, შეადგენდა: "გელათისაგან კიდე საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიოანი დასნი არიან".

ფიქრობთ, ამ ცნობას დიფერენცირებული მიდგომა ესაჭიროება. ი. ჯავახიშვილის აზრით, "მწიგნობართუხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმეები ეკლესიებისა და მონასტრებისა, სამღვდელთებისა და მოწესეთა შესახებ". ასეთ საქმეებად მას მიაჩნია "შეუვალობისა და სხვადასხვაგვარი უპირატესობის მინიჭებისა და წართმევის" საქმეები. ეს შეუძლებელია ასე ყოფილიყო. ერთი იმიტომ, რომ ყველა საქმეები კათალიკოსის ხელისუფლების კომპეტენცია იყო და მეორე ის, რომ მწიგნობართუხუცესის უფლება და პრივილეგია არ იყო და ვერც იქნებოდა შეუვალობის ზოძება და წართმევა.

მწიგნობართუხუცესის სახელმწიფო და კომპეტენციას შეადგენდა სამეფო მონასტრები და მათი მართვა-გამგეობა.

ამ მხრივ საყურადღებო და მრავლისმთქმელი მასაღის მომცემია შიომღვიმის მონასტრის მღვდლმარეობა. დავით აღმაშენებლის ანდერძის მიხედვით, შიომღვიმე "სვიმეონ ზედიედ-აღავერდელისა იყოს შევედრებულ, რაცა საქმე და საურავი მათი იყოს, იგი იყოფოდის, რომელსა ჩვენ ვერ მივიწინეთ... თუ მისისა ადგილსა ამითვე წესითა სხუა მწიგნობართუხუცესი იყოს, იგი იურვედის". იმავე დოკუმენტში აღნიშნულია: "გარეშე მონაზუნისა მწიგნობართუხუცესისა სასაურვოსა" ნურვინ გახედავსო. სხვა სამეფო მონასტრებიც (დავით-გარეჯი, ანჩის საარქიმანდრიტო) მწიგნობართუხუცესის განსაკუთრებული იყო. ამაზევე

მიუთითებს ანტონ გლონისთავისძის საეკლესიო მშენებლობა მღვიმესა და კლარჯეთში.

ამდენად, მწიგნობართუხუცესის "საურავს" შეადგენდა სამეფო მონასტრების განგება და ეს უეჭველია შედიოდა "სახლის საურავში". საბოლოო ჯამში ხომ სამეფო მონასტრები მეფის ქონება იყო.

"ხელმწიფის კარის გარიგების" ციტირებულ ცნობასთან დაკავშირებით, განმარტებას ითხოვს დავითის ისტორიკოსის ერთი ადგილიც: "მონასტერნი და საეპისკოპონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა დოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კართ მიიღებდნან, ვითა კანონსა უცხომელსა... კეთილ-წესიერებასა დოცვისა და მარხვისასა". ეს ცნობა თავისი შინაარსით ეხმაურება "კარის გარიგების" მონაცემებს "რაც საეკლესიონი დასნი არიან" მწიგნობართუხუცესის სახელისაღმე მიკუთვნების შესახებ.

დავითის ისტორიკოსის ცნობამ, თუ იგი გარკვეულად არ იქნა გააზრებული, მხოლოდ გაოცება შეიძლება გამოიწვიოს. დოცვისა და მარხვის, საეკლესიო განგების წესი და რიგი მონასტრებისა და საეპისკოპოსოებს თითქოს სასახლის კარიდან უნდა მიეღოთ. დოცვა-მარხვის წესები ამ დროისათვის ჩამოყალიბებული იყო და პრაქტიკითაც ცნობილი. დაუჭერებელია საქართველოს სამეფო კარს წირვა-დოცვისა და მარხვის ახალი წესების შემუშავების ფუნქცია ეტვირთა და ისიც კონსტანტინეპოლის დიპლომატიის შემოღების შემდეგ.

ვფიქრობთ, ამ საკითხის ახსნას თამარის მეორე ისტორიკოსის მონაცემები უნდა იძლეოდნენ. აბუბეჯრის წინააღმდეგ გასაღაშქრებლად თამარმა ჯარის შეყრა ზრძანა და ამ საკითხთან დაკავშირებით გამართულ "ვეზირთა-გამორჩევაზე" ანტონ ჭყონდიდელს დაავადა: "მიუძყენით ყოველთა ეკლესიათა და მონასტერთა, რათა დაუყადებდნი ღამის თევანი და დიჭანიოზანი აღესრულებოდნან ყოველსა ადგილსა".

სასახლის კარიდან დოცვა-მარხვის წესების მიღება სწორედ ამგვარ ვითარებას უნდა გულისხმობდეს, კერძოდ დაშქრის გამარჯვებისათვის ღამისთევასა და დიჭანიოზას და არა საერთოდ საეკლესიო დოცვა-მარხვას, რომელსაც უეჭველია ისედაც მისდევდნენ ეკლესია-მონასტრებში. ცხადია, ამგვარი ექსტრაორდინალური ღონისძიებანი სხვა შემთხვევებისათვისაც შეიძლება ჩატარებულიყო (მაგ., მეფის ავადმყოფობის დროს).

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს სწორედ ამგვარი ზრძანებების დაყვანა ევალებოდა ყველა ეკლესია-მონასტრამდე და საეპისკოპოსომდე. იგი ვერ ჩაერეოდა ეპისკოპოსის ფუნქციებში.

ამდენად, მწიგნობართუხუცესისა და საწოდის მწიგნობრის უშუალო კომპეტენციას შეადგენდნენ სამეფო მონასტრები. მათივე ფუნქციას წარმოადგენდა საგანგებო ზრძანებულებების დაგზავნა ყველა ეკლესია-მონასტერში, რომლებიც ჭყონდიდელს, ცხადია არ ექვემდებარებოდნენ. აქ იგი, როგორც მეფის მოხელე ზა ამავდ დროს საეკლესიო იერარქი, მეფის ზრძანების გადაცემად ჩანს მხოლოდ.

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გეჟონდა, რომ მწიგნობართუხუცესი კონტროლი უწევდა სასახლის კარის უწყებებს. ასეთივე ფუნქცია ექონდა სამხედრო უწყების მიმართ, ამასთან, მისი უშუალო მოვალეობა იყო დაშტრის წვევის წიგნების შედგენა. ეს მოვალეობა მკვედვართ მიაჩნიათ იმის მიმანიშნებლად, რომ მწიგნობართუხუცესს დაშტარის ექვემდებარებოდა.

ფიქრობთ, დაშტრის წვევის წიგნების დაგზავნაში არ ჩანს მწიგნობართუხუცესისადმი ჯარის დამორჩილება და არც იგი იძლეოდა საამისო ზრდანებას. "ისწრაფედ დაწერად და მიმოდადევით ზრდანება, რათა მსწრაფდ შემოკრებს მკვედრობა" - ავადებს "ვეზირობაზე" თამარი ანტონ გლონისთავისძეს. ტექსტიდან კარგად ჩანს, ვინ იძლევა ზრდანებას და რა ევადება ჯყონდიდებს. ჯარის შეყრის ზრდანება მხოლოდ მეფეს შეეძლო გაეცა და არა მწიგნობართუხუცესს ან ამირსპასადაარს. "დაწერა" კი სრულიად ზუნებრივია, ევადება იმ უმაღლეს მოხედეს, რომელსაც მწიგნობრები ექვემდებარებოდა. მეფის ზრდანების "მიმოდება", როგორც ჩანს, უკვე ამირსპასადაარის სახედოს ფუნქცია იყო. "ზრდანება და წიგნები ქროდა მადემსრბოლთა" აღნიშნავს თამარის მეორე ისტორიკოსი. მადემსრბოლები კი, როგორც გარკვეულია, ამირსპასადაარის სახედოში შედიოდნენ.

ამდენად, დაშტარზე და სათანადო უწყებებზე მწიგნობართუხუცესს ხედი მიუწევებოდა საერთო კონტროლის თვალსაზრისით. იგი არ იძლეოდა დაშტრის წვევის ზრდანებას, რადგან არც მას და არც რა თქმა უნდა, ამირსპასადაარს საამისო უფლებამოსილება არ გააჩნდათ.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჯყონდიდები ე. წ. "სავაზიროს" თავმჯდომარე იყო. აღნიშნული მოსაზრება არ შეესაბამება სინამდვილეს. "ვეზირობა" სრულიად გარკვეული თანამდებობის პირების თათბირი იყო მეფესთან და მხოლოდ მასთან. ერთადერთი წყარო, სადაც "ვეზირობის" ცერემონიალია აღწერილი, ეს არის "ხედიმწიფის კარის გარიგება", რომელიც საკმაოდ მკაფიო მონაცემებს გვაწვედის ამის შესახებ. "ვეზირობის" უაღრესი მნიშვნელობა იქიდანაც ჩანს, რომ მეფეს სათანადო მოწყობილობა - "სიკრიტონი" ყვედგან თან ახდდა სახედიმწიფო ზეჭედთან ერთად. აქედან ცხადია უნდა იყოს, რომ "ვეზირობის" მოწვევა, მასზე თავმჯდომარეობა, მეფის და არა მწიგნობართუხუცეს-ჯყონდიდების პრეროგატივას შეადგენდა. არც მწიგნობართუხუცესს და არც სხვა უმაღლეს მოხედებს არ შეეძლოთ მეფის დასწრების გარეშე "ვეზირობა" მოეწვიათ და გადაწყვეტილება მიეღოთ. სწორედ ამგვარი რამ მოითხოვა ჩვენი აზრით, ყუთდუ-არსდანიმა "კარავის" სახით და ეს მეფემ საკუთარი პრეროგატივის ხედყოფად აღიქვა. ასევე "თვნიერ მეფისა საურავის" ქმინისათვის დაისაჭა სიკვედილთ ზასილი მწიგნობართუხუცესი.

ამდენად, მწიგნობართუხუცესი - ვაზირი გვესახება ცენტრალური მმართველობის უპირველეს მოხედედ, ყველა უწყების სამეფო კონტროლიორად.

რომელიც სათავეში ედგა მწიგნობართა შტატს: უშუალოდ განაგებდა სამეფო მონასტრებს; თავმჯდომარეობდა უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოს მწიგნობართუხუცესი ერთდროულად იყო როგორც სამეფო სახლის, მისივე სახელმწიფოს მოხელე და ამ ხელისუფლებაში საჭარო და კერძო საწყისები დიფერენცირებული არ ყოფილა.

დადგენილად ითვლება, რომ მწიგნობართუხუცესი არ იყო დაკავშირებული სამიწო მფლობელობასთან და იგი არაფერს იღებდა თავისი თანამდებობისათვის, მაშინ, როდესაც ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი და სხვანი სათანადო ქვეყნებს იღებდნენ დროებით მფლობელობაში. უნდა აღინიშნოს, რომ თვით ჭყონდიდი და სხვა ეპარქიები (სამთავისი, ალავერდი, ზედია) თავისთავად წარმოადგენდნენ საეკლესიო ბენეფიციუმს და სწორედ ისინი ეძღეოდა მწიგნობართუხუცესს თავისი თანამდებობისათვის. ის კი ცხადია, რომ მწიგნობართუხუცესის ბენეფიციუმებს არ შეიძლება ჰქონოდათ "გამკვიდრების" ტენდენცია საერო "კარის უხუცესთა" "სახელო" ქვეყნების მსგავსად.

მ ა ნ დ ა ტ უ რ თ უ ხ უ ც ე ს ი

მანდატურთუხუცესის სახელო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი და საპატიო იყო საქართველოს სამეფო კარზე. ამ ინსტიტუტის შესახებ არსებულ მასალებს თავის დროზე თავი მოუყარა. ი. ჭავჭავაძემ და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მანდატურთუხუცესი ოზერყერემონმაისტერის, სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსის მსგავსი სახელო უნდა ყოფილიყო. მის თანამდებობრივ ნიშანს ოქროს სამანდატურო არგანი წარმოადგენდა. მკვლევარები აღნიშნავენ მანდატურთუხუცესის "საპოლიციო-ზედამხედველობით" და ზოგიერთ "სამეურნეო" ფუნქციასაც სამეფო ზვრების დამუშავების დროს.

"საგანმგეოს" უწყებაზე საუბრისას შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ სწორედ ეს უწყება მართავდა სამეფო სახლის დომენს, სახასო ქონებას. და მისი მეთაური ეზოსმოდღვარ-ჩუხჩარები, ანუ გამგეტუხუცესი სამეფო ეკონომოსი იყო. საგანმგეოს უწყება, როგორც გარკვეულია, შედიოდა მანდატურთუხუცესის სახელოში. აქედან გამომდინარე, მივდით იმ დასკვნამდე, რომ სწორედ მანდატურთუხუცესი იყო სამეფო დომენისა და სასახლის მმართველი, სასახლის "მინისტრი" და არა მსახურთუხუცესი, როგორც აქამდე იყო მიღებული. ეს ცხადია, არ გამორიცხავს მანდატურთუხუცესის "საპოლიციო-ზედამხედველობით" ფუნქციებს.

მანდატურთუხუცესის სახელოს ამგვარი გაგება, ვფიქრობთ კარგად უნდა ხსნიდეს იმ ფაქტსაც, თუ რატომ განაგებდა ეს მოხელე სამეფო პურობა-დარბაზობის ცერემონიებს, რატომ "იურეზება პურის წინაობას". ცხადია, მისი ეს საპატიო ფუნქცია უშუალო კავშირში იყო პირველ რიგში

"სამეფო სახლის" გამგებლობასთან და არა საპოლიციო ან ფოსტის მიმოსვლის უფროსობასთან.

მანდატურთუხუცესის სახელი ახლოს იდგა აღმოსავლურ-მუსლიმურ ამირბარათან-სასახლის ამირასთან. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს სახელი დასავლეთეუროპულ "მაიორლომთან" და "პფალცგრაფთანაც" ახლოა. სხვა მსგავსი შედარებების დროსაც აღნიშნული გვაქვს და აქაც გვსურს გავიმეოროთ, რომ მანდატურთუხუცესი უეჭველია ფუნქციურად იდგა ახლო აღნიშნულ ინსტიტუტებთან. ჩვენ არ ვსაუბრობთ მათ იდენტურობაზე.

მანდატურთუხუცესის თანამდებობისა და მისი სახედღებით მფლობელის დასახელება პირველად გიორგი III-ის მეფობის მიწურულს გვხვდება ნარატიულ წყაროებში. უკანასკნელ ხანს დადგინდა, რომ ეს სახელი იხსენიება უკვე XII საუკუნის დამდეგსაც და მისი შემოღება დავით IV აღმაშენებლის სახელს დაუკავშირდა. ტერმინი "მანდატური", უკვე ბაგრატ IV-ის და გიორგი II-ის დროინდელ წყაროებშია დადასტურებული და საფიქრებელია, რომ იგი მანდატურთუხუცესის არსებობის მანიშნებელიცაა. დავით IV აღმაშენებლის დროს ამ სახელს ჩამოყალიბებული სახე უნდა მიეღო.

მანდატურთუხუცესის სახელს, გარდა საგანმგეოს უწყებისა, ეკუთვნოდა "სააჯო კარი" და ამირეჯიბის სახელი, რომელსაც თავის მხრივ ეჭიბები, მესტუმრეები და მერიგეები ექვემდებარებოდნენ. ეჭიბებისა და მესტუმრეების ფუნქციები (მოხელეთა და სტუმართა წვევა, მათი "მოურნეობა") თვადნათღივ მიგვანიშნებს, რომ ისინი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, "მასპინძელ" უწყებას, სახელს მღკეუთვნებიან.

ამრიგად, მანდატურთუხუცესი იყო სამეფო სახლისა და ღომენის გამგებელი, რომელსაც ემორჩილებოდა ცენტრალური აპარატის უწყებები სააჯო კარი და საგანმგეო ამირეჯიბისა და ეზოსმოძღვარის მეშვეობით. იგი ედგა სათავეში სათანადო წესრიგისა და დისციპლინარული რეჟიმის დაცვას, თვადყურს ადევნებდა ეტიკეტისა და ცერემონიადის შესრულებას.

ა მ ი რ ს პ ა ს ა დ ა რ ი . ა თ ა ბ ა გ ი

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ამირსპასაღარის სახელს პირველად ი. ჭავჭავაძის შვილი შეეხო საგანგებოდ. მან ეს ტერმინი თამარის მეფობაში შემოღებულად მიიჩნია, რადგან მისი აზრით, თამარამდე არც იყო საჭიროება ამირსპასაღარის არსებობისა. თვით ტერმინი "ამირსპასაღარი" მკვლევარმა მიიჩნია არაბულ-სპარსულ კომპოზიტად, რომელიც მისივე აღნიშვნით სპარსულ-არაბულში არ იხმარებოდა.

ამირსპასაღარის საკითხს ვრცლად და საგანგებოდ შეეხო შ. მესხია, რომელმაც სავსებით მართებულად, ამირსპასაღარის სახელს ჩამოყალიბება დავით IV აღმაშენებლის ხანას, მის ღონისძიებებს დაუკავშირა და თვით ტერმინიც XII საუკუნის პირველი მეოთხედიდან შემოღებულად მიიჩნია. მანვე ტერმინი "ამირ-ი ისჴაჰ საღარ"-ი, ხშირად დადასტურებული სულტან სანჯარის დოკუმენტებში, დაუკავშირა საქართველოს სინამდვილეში ჩამოყალიბებულ ტერმინ "ამირსპასაღარს". მკვლევარმა ხაზგასმით მიუთითა, რომ სერბუკთა სამოხედო ტერმინოლოგიიდან შეთვისებულია მხოლოდ ტერმინი და არა მისი შინაარსი. სათანადო ინსტიტუტების შედარებითა შესწავდამ იგი დააჩქარა, რომ ამირსპასაღარის ქართული ინსტიტუტი შინაარსობრივად არსებითად განსხვავდებოდა იგივე სახელწოდების სერბუკური ინსტიტუტისაგან. შ. მესხიამ მიუთითა, რომ "დაშქრის თავს" - სპასპეტს, შეუდარებლად დიდი ტრადიციის ჰქონდა სერბუკურ ინსტიტუტთან შედარებით. გაირკვა პირველი ამირსპასაღარის ვინაობაც, რომელიც იყო ივანე დიპარტიის ძე ორბელი.

ამ უაღრესად არგუმენტირებულ კონცეფციის ჩვენ ხაზი გვინდა გავუსვათ ორ მომენტს - ამირსპასაღარის სახელს შემოღების დავით IV აღმაშენებლის ღონისძიებებთან დაკავშირებას და ამ სახელს შინაარსობრივ ტრადიციულობას, მის კავშირს წინამძვად ანადოღურ ინსტიტუტთან.

დავით IV აღმაშენებლის ღონისძიებებთან დაკავშირებით ჩამოყალიბებული ამირსპასაღარის სახელს გენეტიკურადაა დაკავშირებული "სპასპეტის" უძველეს ინსტიტუტთან.

სპასპეტი სამეცნიერო დიტერატურაში განიხილება როგორც სამეფო ადმინისტრაციის სათავეში მდგომი, ყველა ერისთავთა უფროსი და სახელმწიფოს ცენტრალური ოქის, შიდა ქართლის მმართველი. ცხადია, საუბარი ძველ ქართლს შეეხება. მიუთითებენ ასევე ძველი ქართლის სპასპეტის ხელისუფლების კავშირზე სტრაბონის "მეფის შემდგომ მეორე პირის" ინსტიტუტთან და პიტიახშობასთან.

დღონტი მროველის ცნობილი მოსაზრებით, "სპასპეტი" "მთავრობით განაგებდა ყოველთა ერისთავთა ზედა". ამ ცნობას სხვა წყაროებიც ადასტურებენ.

სპასპეტის ხელისუფლება გარკვეული მოდიფიკაციებით თვით დავით IV აღმაშენებლის ხანამდე გვხვდება.

ა. ზოგვერადვე სავსებით მართებულად დაუკავშირა ერისმთავრობის დაწესება ქართლში სპასპეტის ხელისუფლების აღდგენას ახად პირობებში. ამავე ხელისუფლებას უნდა უკავშირდებოდეს ატენის სიონის ფრესკულ წარწერაში მოხსენიებულ "ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთა უფლის" სტეფანოზის სტატუსიც, რომელსაც გ. აბრამიშვილის აზრით, ქართლისა და ეგრისის მმართველობა უპყრია, ხოლო მასზე მაღლა იერარქიულად მფუცედას. ასეთი ვარაუდი ყოველ შემთხვევაში გამორიცხული არაა.

სპასპეტის ხელისუფლების ერთ-ერთი ძირითადი შინაარსი "ერისთავთა

უხუცესობა", მათი "მთავრობით" განგებაა. მას ეხება საერისთავოებიდან "სამეფო და საერისთავო" ხარკის მოკრეფა. დეონტი მროველი მროველს ზღაპრითაა ღროის რეაღივებიც რომ გადაჰქონდეს ადრეულ პერიოდში, ასეთ შემთხვევაშიც მისი ცნობები უაღრესად ფასეულია, თუნდაც XI საუკუნისა და მისი ახლო წინარე ხანისათვის.

XI საუკუნეში ვხვდებით უმაღლეს სამხედრო ხელისუფალს, "სპასაღარს", რომელიც იერარქიულად პირველი მოხედია. ნიშანდობლივია, რომ XI საუკუნის სპასაღარს შინაარსუნებუდი აქვს ერისთავთა "უხუცესობა", "მთავრობა", ისევე როგორც სპასპეტს. "სპასაღარად" იწოდება დიპარიტი დიპარიტის ძე და მისი ვაჟი ივანე დიპარიტის ძე. ჩვენი საკითხისათვის ამჭერად ეს უკანასკნელია საინტერესო. ზაგრატი IV-მ ზიზანტიაში გაქცეული ივანე "გამოიზიდნა და გამოიყვანა ამის სამეფოს, და უზოდა მამული არგუეთისა და ქართლისა... და იყო თავად თავადთავე თანა ამისა სამეფოსათა და სპასაღარ სიკეთითა მისითა". სამეფოს "თავადი" ივანე თავისი სპასაღარობით პირველ ადგილს იჭერს სხვა "თავადთა" შორის.

ქვეყნის გაერთიანების ძირითადად დასრულებამ და ამასთან დაკავშირებით, რამდენიმე სპასაღარის (სასპასაღაროს) თავმოყრამ ერთიან სამხედრო ორგანიზაციაში, უჭველია სპასაღართა "უხუცესის", ამირსპასაღარის სახელს გამოკვეთა გამოიწვია. დავითის მეფობამდე მხოლოდ ერთი სპასაღარი ჩანს.

ამასთან, დავით IV აღმაშენებელმა გაითვალისწინა სპასაღარის სახელს "ტრადიციები" სამეფო ხელისუფლებასთან ზრძოლაში. სამართლიანად მიუთითებს ნ. ზერძენიშვიდი, რომ "ჯერ ყრმობიდანვე უნდა ხსომებოდა მომავალ აღმაშენებელს დიდგვაროვანთა თვითნებობის სიმწევავე". ამიტომაც, დავით აღმაშენებლის ჩამოყალიბებულ ცენტრალური აპარატის ორგანიზაციაში პირველი ადგილი არა ამირსპასაღარს, არამედ მწიგნობართუხუცესს ეჭირა.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს მიაკუთვნა ასევე დავით IV აღმაშენებელმა მნიშვნელოვანი პრეროგატივა, "მეფის მამობა", რომელიც ტრადიციით სპასპეტ-სპასაღარებს ჰქონდათ.

მკვლევარებმა საგანგებო ყურადღება მიაქციეს და ვრცლად შეისწავლეს ცნობები ქართლის სპასპეტთა "მამამძუძუობის" შესახებ. მათ განიხილეს ჭუანჭერის მონაცემები ვახტანგ გორგასაღარის "მამამძუძის", საურმაგ სპასპეტის შესახებ, რომელიც პირველი პირი იყო სახელმწიფოში. ასეთივე მდგომარეობა ჩანს დეონტი მროველის მიხედვითაც, სადაც ფარსმან ქველის "ძუძუმტე" სპასპეტი ფარნავაზი იხსენიება, რომლის მამა ფარსმანის "მამამძუძე" უნდა ყოფილიყო. დადგენილია, რომ მეფის გარდაცვალების შემთხვევაში უფლისწულის სრულწლოვანებამდე ქვეყნის მართვა-გამგებლობა მამამძუძეს ევალებოდა.

დავით აღმაშენებლის ღონისძიებითა ერთი შედეგი "სპასპეტ-მამამძუძის" ინსტიტუტის დიკვიდაცია და მის საპირისპიროდ

მწიგნობართუხუცესის, "მეფის მამის" სახელს შექმნა იყო. ინსტიტუტის არსებობა რომ თვით დავითის მეფობის ახლო ხანებში გრძელდებოდა, ჩვენი აზრით, "მატიანე ქართლისას" ერთი ცნობიდან ჩანს. "ვიდრეღა იყო ზაგრატ (ზაგრატ IV, ი. ა.) საბერძნეთს, ითხოვა დიპარიტი ძე ზაგრატისი, გიორგი, მეფედ, რათა მოსყენ იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა. მოიყვანეს საყდარსა რუისისასა და აკურთხეს მეფედ. და მოიყვანეს მზრდედად მისა დიპარიტი" (ხაზი ჩვენია, ი. ა.) აშკარაა, რომ სპასიადარი დიპარიტი ძველი ტრადიციით დაუდგა "მზრდედად" მცირეწლოვან გიორგი II-ს. ჩვენ ამ შემთხვევაში ტრადიციის ფიქსაცია გვინტერესებს და არა დიპარიტის პოლიტიკური გეგმები.

დავით IV აღმაშენებელს, ცხადია, არ შეეძლო ესოდენ მნიშვნელოვანი ფუნქციის დატოვება ამირსპასიადარისათვის. ამიტომაც საფიქრებელია, "მეფის მამობა" მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს გადაეცა.

რა ფუნქციები ჰქონდა საქართველოს ერთიან სახელმწიფოში ამირსპასიადარს? ჩვენ ზემოთ საუბარი გვქონდა სატინიზო-ზარადხანაზე, სასახლის უწყებებზე, რომლებიც სათანადო მოხედვების მეშვეობით ექვემდებარებოდნენ ამირსპასიადარს.

ამირსპასიადარს, როგორც სამხედრო ხელისუფალს, ექვემდებარებოდნენ ასევე ერისთავები, საქვეყნოდ გამრიგე მოხედეები, რომლებიც საერისთავოებში სამხედრო საქმეს განაგებდნენ. სამხედრო ძალის ზირთვს, "სამეფოს სპას" სწორედ საერისთავოებიდან გამოსული დაშქარი შეადგენდა და ამ დაშქარს ამირსპასიადარი სარდლობდა, როგორც ერისთავთა "უხუცესი", მთავარი ერისთავი.

ი. ჭავჭავაძის მიხედვით ამირსპასიადარის განსაკუთრებულში გამოყოფა "სამეფოსა სპანი", ყოვალთა "მუდმივი" ჯარი, "სამსახურად" მყოფი კავკასიის მთიელთა ჯარი და მეფის "მონასპა", დავით IV აღმაშენებლის დაწესებული. ქადაქთა და ციხეთა მცველი დაშქარი განსჯენებულმა მკვლევარმა ასევე ამირსპასიადარის სახელში განიხილა.

შ. მესხიამ დავით IV აღმაშენებლის სამხედრო ღონისძიებებთან დაკავშირებით მიუთითა "მონასპის" შექმნაზე, ერისთავთა გამოყვანილ დაშქარზე და დაშქრის საგანგებო ნაწილზე, რომელიც ქადაქთა და ციხეთა მცველად იყო დაწესებული. საგანგებოდ შეეხო იგი ყოვალთა გადმოსახლების საკითხს.

არ ჩანს, სად გულისხმობენ ავტორები "ტაძრულ სპას". დომენის დაშქარს. მკაფიოდ არ ჩანს ასევე, გულისხმობენ თუ არა ისინი "მონასპას" ამირსპასიადარის სახელისუფლოში.

ფიქრობთ, სწორია ქ. ჩხატარაიშვილი, როდესაც ტაძრულსა და ციხე-ქადაქთა მცველ დაშქარს. სათანადო წყაროზე მითითებით, აკუთვნებს მსახურთუხუცესს. ამ საკითხს მსახურთუხუცესის სახელსთან დაკავშირებით განვიხილავთ.

რაც შეეხება დავით IV აღმაშენებლის გვარდიას, "მონასპას", რომელსაც ზიზანტიაში აღექსი I კომნენოსის ჩამოყალიბებული

"არქონტოპულები" კორპუსი და სერეკუებთან "ლორამთა" კორპუსი შეესაბამება, ძაღზე საეჭვოა ისიც ამირსპასადარის სახელობის ყოფილი ნიშანდობლივია, რომ დამოწმებულია ცადკე სახელო "მონათუხუცესისა". ეს საკითხი "ვეფხისტყაოსნის" მიხედვით განიხილა ი. სურგულაძემ და აღნიშნა: "მონათუხუცესი მხოლოდ" ვეფხისტყაოსანში" გვხვდება". უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სახელოს იცნობს ვახუშტი, რომელიც მიუთითებს, რომ "მონათუხუცესისა ქედის იყვნენ ყოველნი როქის სპანი". ამ ცნობიდან თითქოს ის გამოდის, რომ "როქის სპა" და "მონასპა" ერთი და იგივე ყოფიდა. ასევე სჩანს თითქოს ვახუშტის სხვა მონაცემებით: "ხოლო დაშქართა წესნი აქუნდათ: მიფეთა ჰყვა როქითა, რაოდენი ძაღ-ეფვა სპანი მყვედად თვსად, ვითარცა იტყვის მირიანისასა და აღმაშენებლისასა და ათასსა (60000) მარადის მყვედად მისად, და დავითთასა, არლარა განიყოფდა საჭურჭლე სპათა ზედა, და პატივი ამათი იყო სხუა".

შეუძღვებოდა 60000-ანი "როქის სპა" ამირსპასადარის ხელმძღვანელობის გარეშე დარჩენილიყო. ჩვენი აზრით, ვახუშტის არეული აქვს "მარადის მყვედი" 60000-ანი კორპუსი დავითის 5000-იან "მონასპაში", რომელიც შესაძლებელია ასევე ფუდად სარგოზე ("როქი") იყო. მონათუხუცესი სწორედ მეფის "მონასპის" მეთაური უნდა ყოფილიყო და არა 60000 მყვედი ჯარისა. ამაზე მიგვიითითებს ამ სამხედრო მოხელის სახელწოდებაც.

ამდენად, "ტაძრული სპა" და ციხე-ქადაქთა გარნიზონები (მუდმივი) არ შედიოდნენ ამირსპასადარის სახელობის და მსახურთუხუცესის ექვემდებარებულდნენ. საუბარია, ცხადია სამეფო ციხე-ქადაქებზე. ასევე ჩვენი აზრით, არ ექვემდებარებოდა ამირსპასადარს მეფის "მონასპა".

ამირსპასადარის სახელობის შედიოდა "საქვეყნო დაშქარი" და "როქის სპა". ასევე რა თქმა უნდა ყოვრალთა დაშქარი მათი გადმოსახლების შემდეგ.

სამეფო დაშქრის ძირითად ზირთვს წარმოადგენდა ადგილობრივი, ქართული დაშქარი, რომელიც ერისთავთა "ქუეშე" იყო დაწესებული. ზუნებრივია, იგივე კონტინგენტი შეადგენდა ამირსპასადარის სახელოს ძირითად ზირთვსაც.

"ხელმწიფის კარის გარეგების" ცნობით "დაშქრობა და დაშქრობის ვეზირობა ამირსპასადარის ქედთ არის. მას წინათ არავინ იტყვის, რა ვეზირობა იყოს". იმავე ძეგლის მიხედვით: "ამირსპასადარის საბატო ვეზირი არის და თავადი დაშქართა და უმისოდ ქვეყანა არ გაიყვამის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყადლებს".

ამ ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ დაშქრობის თათბირი ამირსპასადარის პრვილეგიაა და მისი, მონაწილეობის გარეშე ქვეყნის "გაცემა" და "სამამულო" შეწყადება არაა წესი. ციტირებული ცნობიდან ისიც სავსებით აშკარად დგინდება, რომ "ქვეყნის გაცემის" და

"სამამულე შეწყალების" საკითხი "ვეზირზაზე", სამეფო თათბირზე, სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე წყვეტოდა.

ი. ჭავჭავიძე იღებს აღნიშნული აქტის, რომ "დაშქარ-ნადირზის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული და რომ ქვეყნის გაყვებით და წყალობით დიდმნიშვნელოვანი საქმე არ შეფერხებულიყო, ამირსპასალარის დაკითხვა იყო საჭირო". ეს დასკვნა სწორია, მაგრამ საიდან, მიწის რომელი ფონდიდან ხდებოდა სამხედრო საქმესთან ესოდენ მჭიდროდ დაკავშირებული "სამამულე შეწყალება"?

თუ შეწყალება ძირითადად სამეფო ღმერთიდან ხდებოდა, ვფიქრობთ უფრო უპირიანი იქნებოდა ამის შესახებ დათათბირებოდნენ პირველ რიგში მანდატურთუხუცესს, რომელიც აღმინისტრაციულად განაგებდა ღმერთს, შემდეგ მსახურთუხუცესს, რომელიც სარდლობდა ღმერთის დაშქარს და ზოლოსდაზოლოს თვით მწიგნობართუხუცესს, რომელიც "ყოველი საურავის" წესით სამეფო სახლსაც, მის საქონებზედაც მეურვეობდა.

ცხადია, რომ აქ საუბარი შეეხება სახელმწიფო ტერიტორიას, რომელიც მეფეს სამართლის საჭარო საწყისის საფუძველზე ეკუთვნოდა და რომელსაც ერისთავები განაგებდნენ, საიდანაც გამოდიოდა ამირსპასალარის ხელქვეითი დაშქარი, ერისთავთა "ქუეშე დაწესებული" საქვეყნო "სამეფო სპა". მეფის ღმერთიდან, რომელიც მას სამართლის კერძო საწყისის საფუძველზე ეკუთვნოდა, მამულის გაყვამ არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ამირსპასალარის კომპეტენციაში.

ამირსპასალარის "სათათბირო" იყო მიწის ის ფონდი, რომელიც წესრიგდებოდა სამართლის საჭარო საწყისის საფუძველზე.

ამირსპასალარის სახელის დიდმა მნიშვნელობამ სომხურ ისტორიოგრაფიაში წარმოშვა მყდარი თვალსაზრისი ამ ქედის მფლობელების განსაკუთრებული პრეროგატივების შესახებ თამარის მეფობაში. ჭერ კიდევ ი. ჭავჭავიძე იმა მიუთითა, რომ ამირსპასალარი მეფის, როგორც უმაღლესი მთავარსარდლის მიერ იყო შეზღუდული. შ. მესხიამ ვრცლად შეისწავდა ეს საკითხი და მივიდა დასაბუთებულ დასკვნამდე, რომ ამირსპასალარი ემორჩილებოდა სარდლობის თვალსაზრისით არა მარტო მეფეს, არამედ თამარის მეფობაში მეფე-ქმარსაც. ამირსპასალარს დამოუკიდებელიც (ცხადია, თუ იგი აჯანყებული არ იყო) არ შეეძლო დაშქრის შეყრა ან სხვა რაიმე მნიშვნელოვანი ღონისძიებების გატარება.

XIII საუკუნის დამდეგს, როგორც ცნობილია, ჩამოყალიბდა ათაბაგის სახელეო. ი. ჭავჭავიძე იმა უცხოეთიდან შეთვისებულად, შემთხვევით შემოღებულად მიიჩნევდა. ამ სახელის შემოღება მკვედვარმა "ისტორიათა და აზმათა" ტექსტზე დაყრდნობით, ზაქარია მხარგრძელის სიკვიდის დაუკავშირა. ასევე ფიქრობს ი. სურგულაძე, რომელმაც საგანგებოდ განიხილა ეს საკითხი. აღნიშნული ფორმულირება შესულია "საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" III ტომშიც. იქაც ეს მოვლენა ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალებას უკავშირდება და თვით ინსტიტუტი ხელოვნური გზით შემოტანილად მიჩნეული.

სადღეისოდ არ შეიძლება იმ მოსაზრების გაზიარება, რომ ივანე მხარგრძელი ათაბაგობა ზაქარია მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. თამარი 1207 წელს გარდაიცვალა, ხოლო ზაქარია 1212 წელს. "ისტორიათა და აზმათა" მთელი მონაკვეთი, სადაც თამარისა და ივანე მხარგრძელის საუბარია მოტანილი ათაბაგობის ზოძების თაობაზე, ანაქრონიზმს წარმოადგენს. აშკარაა, რომ ივანე მხარგრძელს ათაბაგობა ეზოდა თამარის სიცოცხლეშივე, არა უგვიანეს 1207 წლისა, და ამ დროს მისი ძმა ცოცხალი იყო. დამა გიორგის დროინდელი მემატრიანე დამა გიორგის მეფობის პირველ წლებში ზაქარია მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარს და ივანე ათაბაგს ასახელებს.

ივანე მხარგრძელს უფრინწულის აღმზრდელის, ათაბაგის სახელმწიფოთ სოსლანის გარდაცვალების - 1205 წლის შემდეგ უნდა მიეღო და გასაგები მიზეზების გამო 1207 წლამდე.

1205-1212 წლებში, ყოფილი მსახურთუხუცესი ივანე მხარგრძელი მხოლოდ ათაბაგი იყო, ხოლო ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ ათაბაგ-ამირსპასალარი. ამის შემდეგ, თითქმის ყველა, ვისაც კი სამეფოს ათაბაგის პედი პქონია, იმავე დროს ამირსპასალარიც იყო. ჭერტეოზით მოღწეულ წყაროებში გვაქვს მხოლოდ ერთი შემთხვევა, რომ ათაბაგის სახელმწიფოთ მატარებელი იმავე დროს ამირსპასალარიც არ იყო. ასეთი იყო ტარსაიჭ ორზელი.

ნიშანდობლივია, რომ სამეფოს ათაბაგის გარდა წყაროში დამოწმებულია ასევე "ავაგის სახლის ათაბაგი". ცნობილი სადღეისო მაკანაზერდელი, სანამ სამეფოს ათაბაგ-ამირსპასალარი გახდებოდა, ნორაღუზის წარწერაში "ავაგის სახლის" ათაბაგად იხსენიება.

ამრიგად, უმეტეს შემთხვევაში ათაბაგობა და ამირსპასალარობა XIII საუკუნეში გაერთიანებული იყო. ასეთად ჩანს ივანე აბუღეთისძე, რომელიც მცირე ხანს უნდა ყოფილიყო ათაბაგ-ამირსპასალარი დემეტრე II-ის დროს.

სადღეისოდ ძნელია გავიზიაროთ მოსაზრება, თითქოს ათაბაგობა შემთხვევით შემოღებული, ხედოვნურად დანერგილი სახელმწიფოთ იყო. შეუძლებელია იმის კატეგორიულად მტკიცება, რომ ათაბაგობა უცხოური, ქართული სინამდვილისათვის შეუფერებელი ჩანდა. სახელმწიფოთ, რომელმაც ესოდენი გავლენა მოიპოვა XIII საუკუნის საქართველოში და ნედნედა მწიგნობართუხუცესსაც წყალი შეუყვანა, არ შეიძლება სრულიად უმიზნოდ შემოღებულად ჩაითვალოს. ამასთან, როგორც ჩანს, სამხედრო ხელისუფლის "მამამძუძუების" პრაქტიკა ძაღზე ხანგრძლივი იყო საქართველოში. ათაბაგობის შემოღებას საკმაოდ ჩქარა უნდა გამოეყოფებინა სათანადო ტრადიციები.

ათაბაგობის შემოღებით და მისი ამირსპასალარობასთან ფაქტობრივი შეერთებით, ჩვენი აზრით აღდგა უძველესი ტრადიციის "სპასპეტ-მამამძუძუებისა". საქართველოს მეფეს ერთბაშად "ორი მამა" გაუჩნდა მწიგნობართუხუცესისა და ათაბაგ-ამირსპასალარის სახით.

ცხადია, დროთა განმავლობაში სასწორი იმ "მამის" მხარეს გადახრილიყო, რომელსაც ძლიერი რეალური დასაყრდენი გააჩნდა. ხელისუფლების დასუსტების შემთხვევაში ასეთს ათაბაგ-ამირსპასალარი წარმოადგენდა.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელის იერარქიული უპირატესობა მაინც ხაზგასმულია "მეფის კურთხევის წესითაც" და "ხელმწიფოს კარის გარიგებითაც". გარდა ამისა, ათაბაგ-ამირსპასალარი ავავ მხარგრძელი, როგორც წესი, მანდატურთუხუცეს მანშეს შემდეგ იხსენიება წყაროებში.

ათაბაგ-ამირსპასალარის უპირატესობა მხოლოდ XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდანაა აღიარებული, როდესაც ამ პედს იღბანის კარის კრეატურები ლეზღოლებს და დასაყრდენი ჰყავთ უცხო ძაღის სახით. ამ დროიდან აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარზე აღარც ჩანს მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი.

ამდენად, თეზისი იმის შესახებ, რომ ათაბაგ-ამირსპასალარმა XIII საუკუნეში პირველობა ჩამოართვა მწიგნობართუხუცესს, ძირითადად სწორია, მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო ამ საუკუნის 60-იანი წლებიდან, უცხო ძაღის აქტიური მონაწილეობით.

მ ე ჭ უ რ ჯ დ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი

მეტურჯღეთუხუცესი თავისი ხელქვეითი შტატის მეშვეობით განაგებდა "სატურჯღის" უწყებას, რომელზედაც ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი. სათანადო მონაცემების განხილვამ მიგვიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ მეტურჯღეთუხუცესი არ ყოფილა "სახელმწიფოს ფინანსთა მინისტრი", რადგან არ არსებულა ცალკე სახელმწიფო და ცალკე სამეფო ხაზინა. ამასთან ადგილობრივ მმართველობაში მეტურჯღეთუხუცესის განსაკუთრებული იყო მხოლოდ სამეფო ქაღაქების ადმინისტრაცია და მეფის "სავატრო", მეფის ვატრები. გარდა ამისა, "ხელმწიფოს კარის გარიგების" მიხედვით მეტურჯღეთუხუცესს სხვა "ქრთამის და საურავის", "სასაურვოს" უფლებაც ჰქონდა. ეს უფლება უეჭველია გამომდინარეობს მისი ვაზირობიდან, სახელმწიფო საბჭოს წევრობიდან. "კარის გარიგების" მიხედვით ხომ მეტურჯღეთუხუცესი "დიდი არის... ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვეზირი იყო".

ამდენად, მეტურჯღეთუხუცესს ექვემდებარებოდა "სატურჯღე", საღაროში მოთავსებული "შეკრული განძეულობა", საღვინეში დაყული ძვირფასი ჯურჯღელი, სამეფო ქაღაქების ადმინისტრაცია. უეჭველად უნდა დავასკვნათ, რომ მეტურჯღეთუხუცესი სამეფო სახლის მოხელე იყო და სახელმწიფო, საჭარო საწყისის მატარებელი მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც მეფე იღგა საჭარო ხელისუფლების სათავეში. ასე გვესახება ჩვენ მეტურჯღეთუხუცესის ფუნქციები და კომპეტენცია.

მსახურთუხუცესის სახელო წყაროში პირველად თამარის მეფობის დასაწყისში ჩანს და ამ პედის პირველი მფლობელი, რომელსაც სახედღებით ვიცნობთ, "უგვარო" აფრიდონია. მსახურთუხუცესი სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეული იყო სასახლის "მინისტრად", მეფის სახასო მეურნეობისა და საწოდ-სადაროს გამგებდად.

საწოდისა და სადაროს უწყების შესახებ საუბრისას გაიკვავა, რომ ამ უწყებებში მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობდა მეფის და სახედმწიფო ბეჭდის დაცვას, ასევე მეფის პიროვნების მომსახურებას მესაწოდეთუხუცესის, მოდარეთუხუცესის და ფარემთუხუცესის მეშვეობით. ვფიქრობთ, გაიკვავა ისიც, რომ სასახლისა და დომენის მართვა მანდატურთუხუცესის სახედოს ევალებოდა, და არა მსახურთუხუცესს. მსახურთუხუცესი სარდლობდა დომენის დაშქარს, "ტაძრედ სპას" და საფიქრებელია, მანდატურთუხუცესის ხელქვეითი იყო ვაზირის რანგში აყვანამდე.

ვახუშტის სათანადო ცნობაზე დაყრდნობით გარკვეულია, რომ მსახურ-თუხუცესს და დომენის მსახურებს ევალებოდათ ციხე-ქადაქთა მცველობა. ნიშანდობლივია ვახუშტის სხვა ცნობაც: "რაჟამს მოკუდის ერისთავი, ანუ მთავარი, ანუ პედისუფადნი... მიართვიან მეფესა მის მომკუდრისა კრმა-ლი, ცხენი და უხუცესი ძე მისი, ხოლო მეფე პედისუფლობისა და ერისთო-ბისა წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისაებრ მიუზოდის და ოდესმე ძესაჟა, უკეთუ ღირს იყო ანუ ძად-ედვა მოურნეობა მისი... კრმალსა მოარტყმიდა წინაშე მეფისა მსახურთუხუცესი ძესა მის მომკუდრისასა და დაწესიან ტაძრედდა, ანუ სხუათა სამეფოთა მსახურებათა."

მართალია აქ ვახუშტი თეორიულ ნორმას უფრო გადმოსცემს, ვიდრე ცოცხად პრაქტიკას, მაგრამ საინტერესო სხვა რამაა. მსახურთუხუცესი ტაძრედდა დაწესებულ პირს შეაზამდა ხმალს. "ტაძრედი" კი იგივე "დარზაზის ყმაა", რომლებზედაც ჩვენ გვქონდა საუბარი.

* ნიშანდობლივია ისიც, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანის მსახურთუხუცესმა გვიან შუა საკუნეებში "ყორჩიბაში"-ს სახედო მოგვცა, რომელიც მეფისა და სასახლის დაცვას ხელმძღვანელობდა.

• ამდენად, მსახურთუხუცესი განაგებდა საწოდისა და სადაროს დაცვას, დომენის დაშქარს, სამეფო ციხე-ქადაქთა გარნიზონებს.

ი. სურგულაძემ შენიშნა, რომ ჯარის შეყრის, დაშქრობის ზრძანება წყაროების მიხედვით ერთდროულად ეძლეოდათ ზაქარია და ივანე მხარგრძელებს. მკვდევარმა უცნაურად მიიჩნია მსახურთუხუცესისათვის ასეთი ზრძანების მიცემა და ეს ივანეს პირად განდიდებად, მის პატივდებად მიიჩნია. ვფიქრობთ, ყოველივე ზემონათქვამის შემდეგ ნათელი უნდა იყოს, რომ მსახურთუხუცესს დომენის დაშქრის შეყრის ზრძანება ეძლეოდა და იგი ამირსპასალართან ერთად მიდიოდა ზრძოდის ვედზე.

ს ა ხ ე დ მ წ ი ფ ო ს ა ზ ტ ო

"ვეზირობა" სახელმწიფო საზღვს, სამეფო თათბირს, "რჩევას" წარმოადგენდა. თვით ტერმინი "ვეზირობა" ზოგადია და იგი არ აღნიშნავდა აუცილებლად სამეფო თათბირს, ისევე როგორც "სავაზირო". "ვეზირობა" და "სავაზირო" მეფეზე დაბადი რანგის პირებსაც შეეძლოთ ჩაეტარებინათ, "ეთათბირათ", "საქმე ერჩიათ". ავთანდილმა, მაგალითად, შერმაღინი "დაისვა სავაზიროსა", ე. ი. მას მოეთათბირა. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, "ვაზირობა" საქმის რჩევაა, ხოლო "ვეზირი" - სპარსთა ენაა, ქართულად განმზრახი და ეპრახოზი ჰქვიან". მისივე განმარტებით, "სავაზირო სარჩევი საქმე, რჩევისათვის". "სავაზირო" რომ თათბირია, კარგად ჩანს "ვეფხისტყაოსნის" ერთი ადგილიდან: "შენ ჭლომიღბარ სავაზიროდ, შენი რთულა ამას ნება". ამდენად, "ვაზირობა" და "სავაზირო" "რჩევაა", "სარჩევი საქმეა". ვახტანგ VI-ის განმარტებით "თათბირი სხვათა ენით რჩევა არის".

ჩვენ გვაინტერესებს სამეფო "ვეზირობა" ანუ "სავაზირო", სამეფო თათბირი - რჩევა. როგორც დგინდება, "ვეზირობა-სავაზირო" არ წარმოადგენდა რაიმე ორგანოს, დაწესებულებას. ეს იყო სათანადოდ უფლებამოსილი პირთა თათბირი - რჩევა მეფესთან. ასეთი პირები მეფის "ვაზირებს", "განმზრახებს" წარმოადგენდნენ. იმ პირთა წრე, რომელთაც სამეფო "ვეზირობაში" მონაწილეობის უფლება ჰქონდათ, განსაზღვრული და რეგლამენტირებული იყო. სამეფო "ვეზირობა" ფაქტობრივად სახელმწიფო საზღვს წარმოადგენდა.

სამეფო "ვეზირობა", როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ტარდებოდა მეფის "საწოდში" და იგივე იყო, რაც "სიკრიტონი". სამეფო "ვეზირობის" მოწვევა-ჩატარება წარმოადგენდა მეფის პრეროგატივას. სათანადო მორწმუნობა, "სიკრიტონი" მოძრავი იყო. "სიკრიტონი" და "მოძრავი საღარო" - სახელმწიფო ზეჭედი ყვედგან თან ახდდა მეფეს. "ვეზირობა" მეფეს შეეძლო მოეწვია ყვედგან, სადაც ყოველ კონკრეტულ მომენტში თვითონ იმყოფებოდა "სასახელესთან" ერთად.

ტერმინი "ვეზირი" და მისგან ნაწარმოები "ვეზირობა-სავაზირო" XII საუკუნეში ჩანს შემოსული. ცხადია, ეს არ ნიშნავს, რომ ამ ტერმინით ასახული შინაარსის რჩევა-თათბირები მანამდე არ ტარდებოდა. როდესაც გიორგი II-მ მადიქ-შაჰ სულტანთან წასვლა დააპირა, იგი თავის დიდებულებს დაეთათბირა: "ჰყო განზრახვა დიდებულთა თესთა თანა, და დაამტკიცეს წასვლა მაღალსა სულტანსა მადიქშას წინაშე". ცხადი უნდა იყოს, რომ დიდებულები, ვისაც გიორგი მეორე "განვზრახა", მისი "განმზრახები", მოგვიანი ტერმინოლოგიით "ვეზირები არიან, ხოლო

თვით განზრახვა" - "ვეზირობა-გამორჩევა". ის დიდებულები რომელნიც "განმზრახები" არიან და გადაწყვეტილების "დამტკიცება" ე.ი. დადასტურება, მოწონება ევალებათ, იგივე ხადხია, რასაც "ხედმწიფის კარის გარიგება" "სასახლის დიდებულებს" უწოდებს.

XIII საუკუნის მიწურულს დავით მეფეს, დემეტრე თავდადებულის ძეს, გიორგი მეორესავით დაუდგა საქმე და ისიც: "განებრაბა ვაზირთა: "უკეთუ წარვიდე ურდოსა, გინა არა". დაუმტკიცეს ვაზირთა წასვლა, ხოლო მეფემან არა ისმინა". იგივე ტერმინოლოგიაა: "განებრაბა", "დაუმტკიცეს". განსხვავება მხოლოდ ტერმინ "ვეზირშია", რომელიც გიორგი მეორის დროს არ იყო ხმარებაში.

"ვეზირობა" აღწერილი "ისტორიანში და აზმანში", ოღონდ მას იქ შინაარსობრივად სავსებით იგივე "გამორჩევა" ეწოდება: "თამარმა მოუწოდა ვაზირთა თესთა და შეიქმნა გამორჩევა. უზრძანა ჭყონდიდელს ანტონის... "ისწრაფთ დაწერად და მიმოდადევით ზრძანება, რათა მსწრაფდ შემოკრბეს მკედრობა". ეს ადგილი პირდაპირ დადასტურებას პოულობს "ხედმწიფის კარის გარიგებაში", სადაც აღნიშნულია: "მწიგნობარს ჭყონდიდელი გარდასცემს და ასწერენ და იურვიან, რაც სასაურვო იყო".

ვინ მონაწილეობდა სამეფო "განზრახვა-რჩევებში". ვინ "უმტკიცებდა" მეფეს გადაწყვეტილებებს დავით აღმაშენებლის მეფობამდე. სათანადო მასაღის უქონლობის გამო ძნელი გადასაწყვეტია. დავით მეოთხე აღმაშენებლის მეფობის მიწურულიდან კი უკვე კონკრეტული მსჯელობა ამ საკითხზე შესაძლებელი. უნდა გავითვადინოთ, რომ სამეფო თათბირს თამარის მეფობაში შეემატა მსახურთუხუცესი, ხოლო 1205-1207 წლებს შორის ათაბაგი. "კარის გარიგების" ცნობით, ათაბაგობის შემოღებამდე მეჭურჭლეთუხუცესი მეოთხე ვეზირი იყო. სათანადო მასაღისა და წინა მონაკვეთებში მოცემული მსჯელობის საფუძველზე შეგვიძლია წარმოვადგინოთ სამეფო სათათბიროს შემადგენლობის შემდეგი ნუსხა:

1. დავით IV აღმაშენებლის მეფობის მიწურულიდან 1184 წლამდე სამეფო თათბირის უფლებამოსილი მონაწილეები იყვნენ: მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი.
2. 1184 წლიდან 1205-1207 წლებამდე: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი.
3. 1205-1207 წლებიდან: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი.

"კარის გარიგების" მიხედვით, თათბირს ესწრებოდნენ ასევე ამირახორი, ამირეტიზი, და, რა თქმა უნდა, საწოდის მწიგნობარი. "ვეზირობის" დროს, გარდა იმ პირებისა, ვისაც მასზე დასწრების უფლება -

ვექონდა, მოზიდიზებული იყო სასახლის დიდმოხედვითა რანგით მომღებელი წყება: მევაზტრეთუხუცესი, განმგეტუხუცესი (ეზოსმოდღარი), საჯარო მოხელე, ნაცვადი, ზარადხანის მწიგნობარი, მესტუმრე. ისინი "საწოლის" გარეთ იდგნენ სათანადო განკარგულების მოღოდინში. ფაქტობრივად "ვეზირობის" დროს სასახლის მთელი შტატი იყო ჩართული საქმიანობაში რანგისა და ფუნქციების შესაბამისად. სათანადოდ დაცული იყო უშიშროება და "სიკრიტონის", "ვეზირობის" საიდუმლოება.

რა საკითხები წყდებოდა მეფის "საწოდში" სამეფო "ვეზირობა-გამორჩევაზე", რა საკითხთა წრეს მოიცავდა იგი?

პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ომის გამოცხადების საკითხი. თამარის მიერ მოწვეული "გამორჩევა" ვეზირებისა სწორედ ამ საკითხს ეძღვნებოდა. ომს მეფე და მისი "ვეზირობა-თათბირი" "ამტკიცებდა".

"ვეზირობაზე" რომ ომისა და დაშქრობის საკითხები ირჩეოდნენ პირდაპირ დადასტურებულია "კარის გარიგებაში": "დაშქრობა და დაშქრობის ვეზირობა (თათბირი) ამირსპასაღარის ქედთ არის. მას წინათ არავინ იტყვის, რა ვეზირობა იყოს". სავსებით გასაგები მიზეზების გამო, "დაშქრობის ვეზირობა" ამირსპასაღარის კომპეტენციას შეადგენდა "ვეზირობაზე".

ეჭვიმუტანდად დადასტურებულია, რომ "ვეზირობაზე" განიხილებოდა "ქვეყნის გაყვებისა და სამამულდ შეწყადების" საკითხი. ბუნებრივია დავასკვნათ, რომ აქვე იხილებოდა უკვე "გაყვმული" ქვეყნების და მამულების "წართმევის", "ჩამორთმევის" საკითხიც. ეს რომ ასე იყო, დასტურდება საეკლესიო კრების დადგენილებით უღუ დავითის მიმართ: "ვინცა ვინ დაკრდვიდა, თქვენ მიერცა შერისხულა. მამული დასჭირვია და დაშქართა შიგან არ შეშეგებულა. აწ თუ ვის დავჰკრდავთ, გამოაჭენებს თქვენს დარბაზსა და თქვენთა ვაზირთა მოჰმართებს, ზრძანებასა და კაქს უბოძებთ... ჰავად გახდის ნაცვად". "შერისხვა" და "მამულის" დაჭერა მეფისა და მისი ვეზირების კომპეტენციაა, მეფე ვეზირების მეშვეობით არგუდირებს ამ საკითხს. სათანადო მასადა სრულ საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქვეყნის და მამულის "გაყვმაყ" და "დაჭირვაც" ("შერისხვა"), "ვეზირობაზე" იხილება მეფისა და მისი "განმზრახების" მიერ.

ქვეყნის გაყვმა და ჩამორთმევა უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული "საქედოების" ზომება-წართმევასთან. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ დავითის ისტორიკოსის "საქედოთა და საბჭოთა სჯანი" სწორედ სამეფო თათბირზე მიმდინარეობდა.

საბაჟო კარზე საუბროსას ჩვენ აღნიშნული გვექონდა, რომ ყოველგვარი სახის აჯა-მოქსენება გარკვეული საფეხურების გავლით, დადგენილი რთული წესით აღწევდა არა მხოლოდ მეფემდე, არამედ ვეზირებამდეც. "აჯა" ყველა სახის თხოვნა იყო, სამეფო კარზე "ვედრების" სახით წარდგენილი.

"ისტორიათა და აზმათა" ცნობით, ასათ გრიგორის ძემ "იაჯა არიშიანის ადგილსა დაჭლომა სასთაულითა". სავსებით ნათელია, რომ ეს

"აჭა" ერისთავის თანამდებობის ზოძებას შეეხება. იგივე მნიშვნელობა აქვს ამ ტერმინს თამარის მეორე ისტორიის შემდეგ ადგილს: "მონაპირენი... ლამეთა ღვთავე ზედა დართვიდეს შეუსუნებლად, და რომდენი შიგნით იყვნეს იგინი სანაპიროთა იაჭეს."

"აჭა" იყო დამნაშავეთა თხოვნაც შენდობის შესახებ: "ღიხთ-იმერთა დიდებულთა, შემინანებელთა შეცოდებისათა და მოაჭეთა შენდობისათა"...

როგორც აღნიშნული გვქონდა, "აჭა" სააჭო კარის საშუალებით შედიოდა სასახლეში. მას ჯერ ვეზირებს მოახსენებდნენ და შემდეგ კი ისინი თავის მხრივ მეფეს აყენებდნენ საქმის კურსში.

ცნობილია ერისთავ არიშიანის "აჭა-მოქსენება" ვეძისხვევილი ნიანიას საქმის გამო. მის შესახებ ერისთავი მეფეს "დაეაჭა". თავისთავად უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამას ნიანიას ერისთავისადმი "აჭა" უძლოდა წინ.

სამეფო კარზე მეფისათვის "აჭის" მირთმევის მწყობრი რეგლამენტი ჩანს. განსაზღვრულია, ვინ "იურვის" მეფესთან "სასაურვოს", სად და რა პირობებში.

1. "უკაზმავ" მეფესთან მსახურთუხუცესი და მისი "ქედისანი" "იურვიან", მაგრამ ამირეტიბს უპირატესი უფლება აქვს ასეთ დროსაც "იურვოს" მეფესთან.

2. "შეკაზმულ" მეფესთან "საღამოს რეკამდის" საურავი და ძღვნის შეწირვა ამირეტიბის უფლებას შეადგენდა.

3. ცხენზე მტდომ მეფესთან "ურვა" ამირახორის კომპეტენციაში შედიოდა - "ვისაც უდარბაზებს, ვინ გინდა იყოს, ათაყვანებს". როდესაც ამირახორი ადგილზე არ იმყოფებოდა, "მისი ქედისანი" (მეაბჭრეთუხუცესი) ასრულებდა მის მოვალეობას.

ჩამოთვლილი მოხედვები, რომლებიც "იურვიან", არიან სწორედ "მოურავები". მათ უფლებას შეადგენს "აჭის" მირთმევა, კერძო აუდენციის მოწყობა ("უდარბაზებს", "ათაყვანებს") და "ძღვნის შეძღვნა".

"აჭის" და "საურავის" თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებოა ჟამთააღმწერელის ერთი ცნობა. შადვა ქვენიფნეველი დავით დემეტრეს ძეს გადაუდგა და "ორგულობდა". მეფე "აოხრებდა მამულსა შადვა ქვენიფნეველისა ორგულობისათვის. მაშინ უღონო იქმნა ქვენიფნეველი და ევედრა სურამდელსა მსახურთუხუცესსა ქართლის ერისთავსა ჰამადას, რათა იურვოს მეფის წინაშე, მოაქსენა მეფესა და არა ინება (მეფემ, ი.ა.) მისთვის (ჰამადასათვის, ი.ა.) დაჭირვა... შეუნდო მეფემან შადვას".

ამ ცნობიდან შესანიშნავად ჩანს "აჭისა" და "ურვის" წესი და რიგი. შერისხული ქვენიფნეველი ვეზირთან და ერისთავთან მივიდა და მეფესთან "ურვას" "ევედრა". "ევედრა" იგივე "აჭაა". სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით: "ეაჭა-დიდად ევედრა"; "იაჭა-ივედრა". ე. ი. ქვენიფნეველი მსახურთუხუცესს "დააჭებია". მან, თავის მხრივ "ურვა"

მეფესთან შადვა ქვენიფენველს. ეს "ურვა" იმაში გამოიხატა, რომ მან მეფეს "მოაკუნა" ქვენიფენველის "ატა". მეფემ თავის მსახურთუხუცესის პატივისცემით, "მეუნდო" შადვას.

ციტირებული ცნობიდან კარგად ჩანს "ატის", "მოკუნებისა" და "ურვის" საფეხურები და სათანადო რეგლამენტი, რომელიც, როგორც აღნიშნეთ, გარკვეული და დადგენილი იყო და ტრადიციული ცერემონიადით სრულდებოდა. ამას ერქვა "წესი სახლისა და პადატისა".

სასახლის ცენტრალური აპარატის უმაღლესი მოხელეების პრეროგატივებისა და "ვეზირობის" განხილვა საშუალებას გვაძლევს შევხვთ ყუთღუ-არსდანის პროგრამის საკითხს. ვფიქრობთ, ნათელი უნდა იყოს, რომ ყუთღუ-არსდანი ითხოვდა არა "საკანონმდებლო უფლებებით" აღჭურვილ "დარბაზს", არამედ ცენტრალური აპარატის უმაღლესი მოხელეების გამოყოფას მეფის კარისაგან. ყველა უმაღლესი მოხელე-ვეზირი, როგორც დავრწმუნდით, ერთსა და იმავე დროს მეფის პირადი მოხელეც იყო და ამდენად სახელმწიფო მოხელეც. მეფის კარისა და სახელმწიფოს მმართველობა გამიჯნული არ ყოფილა. არ ყოფილა გამიჯნული მეფისა და სახელმწიფო ქონების მართვაც. ყუთღუ-არსდანის "სპარსთა განაგისის წესი", მეფის კარისა და სახელმწიფო მმართველობის გამიჯნვის ცდას წარმოადგენდა.

თუ შევადარებთ ყუთღუ-არსდანის საპროგრამო მოთხოვნას ზემოთ დადგენილ "ვეზირობის" ფუნქციებს, შეუძლებელია არ მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ ყუთღუ-არსდანი და მისმა დასმა მართლაც უმაღლესი მმართველობის აპარატის კარისაგან გამოყოფა მოითხოვა, ე.ი. "ვეზირობის" ჩატარება მეფის გარეშე. შევიხსენოთ, რას ითხოვდა ყუთღუ-არსდანი: "მომღებდამან წესსა რასამი სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგამდ ველსა ისანისასა და სანანებსა სალოღებლისასა და თქუა: "დასხლომინი მუნ შიგა, განმგებენი მიცემისა და მოღებისა, წყაღობისა და შერისხვისანი, ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი". როგორც ვხედავთ, ყუთღუ-არსდანი მიცემისა და მოღების, წყაღობისა და შერისხვის განგებას ითხოვს, რომელიც შემდეგ მეფემ უნდა "დაამტკიცოს". ვფიქრობთ, ძნელი არაა მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ "მიცემა-წყაღობა" და "მოღება-შერისხვა" სწორედ ის ფუნქციანა, რასაც "ვეზირობა" ახორციელებდა მეფის თავმჯდომარეობით. "ვეზირობაზე" ხომ "ქუეყანათა გაყემისა" და "სამამულოდ შეწყადების", ასევე, "შერისხვისა" და "სამულის დაჭირვის" საკითხები იხილებოდა. ვფიქრობთ, "მიცემა-წყაღობასა და "გაყემა-შეწყადებას" შორის არავითარი სხვაობა არაა. ყუთღუ-არსდანის მოთხოვნით, ვეზირობა მეფის გარეშე უნდა ჩატარებულიყო, მას "ვეკადრებდენ და აცნობებდენ" გადაწყვეტილებას, დასამტკიცებლად გაუგზავნიდნენ.

ამდენად, "ვეზირობა იყო სახელმწიფო საბჭო, სამეფო. თათბირი.

რომელიმედაც წყდებოდა ყველა უმნიშვნელოვანესი საკითხი და იგი თავმჯდომარეობით ტარდებოდა. ე.წ. "სახელმწიფო დარბაზი", როგორც არ არსებებდა. უმაღლეს სათათბიროს და საქმიან საბჭოს წარმოადგენდა სამეფო "ვეზრობა". ცენტრალური აპარატის უმაღლესი მოხელეები უმეტეს შემთხვევაში ან თვით იყვნენ დიდი ერისთავები, ან კი დიდი საერისთავო სახლების წარმომადგენლები. ამრიგად, "ვეზრობაზე" წარმოდგენილი იყო მსხვილი ადგილობრივი მმართველობაც. ფაქტობრივად, ვეზირები თავის სამეფოსკარო თანამდებობის გარდა, მონარქიის უდიდეს საერისთავოებსაც წარმოადგენდნენ.

ს ა ს ა ხ დ ი ს ც ე რ ე მ ო ნ ი ა დ ი

ჩვენ შევხებით "სახელმწიფო სახლის წესის" მრავალ მხარეს. უაღრესად საინტერესოა "სახელმწიფო სახლის" ცერემონიადის ის ნაწილი, რომელიც უშუალოდ არაა დაკავშირებული სახელმწიფოს მართვასთან. ესაა საზეიმო მიღებებთან, ღვესასწაულებთან და მნიშვნელოვან მოვლენებთან დაკავშირებული ცერემონიადი.

თავის დროზე ი. ჭავჭავაძის მიერ არ შეხებია ამ საკითხს საგანგებოდ, რადგან იგი არ მიიჩნია ქართული სამართლის ისტორიის საგნად და ამ "წესებს" ადგილი კულტურისა და ზნე-ჩვეულებების ისტორიაში მიუჩინა.

უკანასკნელ ხანს ა. კიკვიძე შეეხო ჩვენთვის საინტერესო ამ საკითხს და მიუთითა, რომ შეუძლებელია დარბაზის ხელისუფალთა "მოქმედების გაწესრიგება მხოლოდ მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხად მივიჩნიოთ, იგი წმინდა სახელმწიფო სამართლის სფეროა".

უფიქრობთ, სასახლის ცერემონიადი იმდენადვე განეკუთვნება კულტურის ისტორიას, რამდენადაც სახელმწიფო სამართალს.

სახელმწიფო სამართლებრივი ინსტიტუტების მალადი განვითარება უეტველი მოწმობა ასევე მალადი სახელმწიფოებრივი კულტურისა. ეს უკანასკნელი კი შეუძლებელია დავაცდით საერთოდ იმ ხალხის კულტურულ მონაპოვარს და ისტორიას, ვისაც ეს ინსტიტუტები შეუქმნია. სახელმწიფოებრივი კულტურა, ჩვენი ღრმა რწმენით, ისეთივე განუყოფელი ნაწილია ერის კულტურული მემკვიდრეობისა, როგორც მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები.

განსვენებულმა ა. კიკვიძემ სასახლის ცერემონიადი ე.წ. "სახელმწიფო დარბაზის" კონცეფციის შუქზე განიხილა და ამიტომაც წყაროების ზოგიერთი პირდაპირი ჩვენება უფრო სხვაგვარად გაიგო, ვიდრე

ეს, ჩვენი აზრით, სათანადო მონაცემებიდან გამომდინარეობს შევეცდებით "დარბაზობის" ცერემონიადი წარმოვადგინოთ უმცროსობის წყაროების საფუძველზე.

თავის დროზე ი. ჭავჭავაძის შვილი ე. წ. "დარბაზობის" საკითხს და მიუთითა, რომ "დარბაზობა" ორნაირი სყოფნიათ: ან "დიდის წესითა", ან უმცროსითა". მისივე დასკვნით, დიდი დარბაზობა დარბაზის (ი. ჭავჭავაძის აზრით, ფოლკლორის სათათბიროს, სახელმწიფოს საბჭოს) საზეიმო სხდომა იყო, რომელზედაც შეიძლება მხოლოდ ისეთი საქმეები ყოფილიყო გარჩეული, რომელთა შესახებ საჭაროდ მსჯელობა უხერხული და სახიფათო არ იყო. მკვლევარმა, დიდი დარბაზობისაგან განსხვავებით, "უმცროსითა წესითა დარბაზობა" მიიჩნია ე.წ. "სახელმწიფო დარბაზის" საქმიან სხდომად.

ეს დებულება უაღრესად პოპულარულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, შესულია სახელმძღვანელოებში.

სათანადო მასალის განხილვას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ არც "დიდი დარბაზობა" და არც "უმცროსითა წესითა დარბაზობა" საერთოდ არ იყო სხდომა და მითუმეტეს, საქმიანი სხდომა.

ამ დასკვნის ნათელსაყოფად უნდა მივმართოთ იმ წყაროს, რომელიც ი. ჭავჭავაძის შემოკლებული დებულების სათავეს წარმოადგენს. ეს წყარო "ხელმწიფოს კარის გარეგებაა", რომელშიც სათანადო ადგილას აღნიშნულია შემდეგი: "აწ განცხადება ვთქვათ - დიდი დღესასწაული. და წესი არის, რომე მეფე სადაც იყოს, რაც სული კაცი არის ქრისტიანი, ყოველივე წავა. დიდი დროა ააბან და მენობათენი წინათ, და დროა განაღამცა წინა აკურთხონ, მეფე ეკდესით გამოვიდეს, დროით წავა და მუნვე კარის შესავადს ქვეშე დადგების. დარბაზობა, ვითარცა მეფეს ეპრიანოს: დიდის წესითა და თუ უმცროსითა, ვითარცა წესი იყოს, იქნას."

სწორედ ამ მონაკვეთიდანაა ამოღებული ტერმინები "დიდის წესითა დარბაზობა" და "უმცროსი წესით დარბაზობა". აქ არაფერია ნათქვამი არც საზეიმო და არც საქმიან სხდომაზე. განცხადების დღესასწაულზე ეკდესიიდან გამოსული მეფე ზრძანებას გასცემდა, სადღესასწაულო "დარბაზობა" - წვეულება "დიდის წესით" მოეწყოთ თუ "უმცროსით". შეუძლებელია მეფეს განცხადების დღესასწაულზე, ეკდესიიდან ახადგამოსულს, სხდომის მოწვევის განკარგულება გაეცა. საუბარია განცხადების, ერთ-ერთი უმთავრესი რედიკური დღესასწაულისადმი მიძღვნილ სამეფო წვეულებაზე.

ჩვენ გამორიცხვად მიგვაჩნია, რომ ქრისტიანი მეფის, "მესიის მახვილად" და "ღვთისწორად" წოდებულის კარზე, განცხადების დღეს "სახელმწიფო დარბაზის" სხდომები მოეწვიათ. მითუმეტეს შეუძლებელია ეს ნორმად იყოს ფიქსირებული "ხელმწიფოს კარის გარეგებაში".

"სახელმწიფო კარის გარეგების" ციტირებული ადგილის შესახებ -

გამოტანილი ჩვენი დასკვნა რომ სწორია, ამას პირდაპირ ადასტურებს "დიდი სტუდისკანონი": "სამოქალაქო სტუდთა განწესებამ იტყვის, ვითარ მედ ყოველსავე გარეშისა საქმისათვის უქმნი არიან შვინი დღენი უწინარეს ალვისებისა და შვინი - შემდგომად ალვისებისა და ქრისტეს შობისა და განცხადებისა... და ამათ დღეთა შინა... არცა საბჭოთა დიდების... არამედ უფროსლად მონათა განთავისუფლება იქნების და პყრობითა - განტევებამ და თანამდებთა მიტევებამ".

როგორც "დიდი სტუდისკანონიდან" ჩანს, "არცა საბჭოთა დიდების" და ყოველი "გარეშე საქმე" აკრძალულია არა მხოლოდ ალვისების, ქრისტეშობისა და განცხადების დღეებში, არამედ ასევე მათ შვიდი დღით "უწინარეს" და შვიდი დღით "შემდგომ", ე. ი. მთელ ორ კვირას.

აღნიშნული საკითხი დასმულია "მცირე სტუდისკანონშიც": "ქრისტესშობად უქმობაა არს... განცხადებად უქმობაა არს"...

შესაძლოა, კრიტიკულ, ექსტრაორდინარულ შემთხვევაში მეფეს მართლაც მოეწვია სახელმწიფო საბჭო, მაგრამ ამ საბჭოს "ვეზირობა" ერქვა და არა "დარბაზობა". ამასთან, ვიმეორებთ, შეუძლებელია ასეთი დარღვევა "კარის გარიგებაში" ყოფილიყო ფიქსირებული. მეფე თვითონ იყო ამგვარი დარღვევების წინააღმდეგ მოწოდებული.

ერთადერთი წყარო, სადაც "დიდი წესით" და "უმცროსი წესით" დარბაზობა იხსენიება, არაფერს დაპარაკობს იმის სასარგებლოდ, რომ ეს დარბაზობები ჩვენ საზეიმო თუ საქმიან სხდომად მივიჩნიოთ. სრულიად არაოთხობოვნიად აქ საუბარია "დიდი" და "უმცროსი" წესით წვეულებებზე, სადღესასწაულო აუდიენციებზე. "დიდი" და "უმცროსი" წესი დარბაზობის ხასიათს კი არ უსვამს ხაზს ("საზეიმო სხდომა", "საქმიანი სხდომა"), არამედ დარბაზობებზე მოწვეულთა შემადგენლობას. "დიდი წესით დარბაზობებზე" წვევის პრივილეგია, უეტყვილი უფრო ფართო წრეს (მათ შორის მეტინიბეებს) ჰქონდა, ხოლო "უმცროსი წესით დარბაზობებზე" ნაკლებს.

მკვდევართა აზრით, "საქმიან სხდომას", დარბაზობას, მოსდევდა პურობა-ნადიმი. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს აზრი არ დასტურდება სათანადო წყაროებით. არსაიდან არ ჩანს, რომ "დარბაზობა" საქმიანი სხდომა იყო. რაც შეეხება პურობა-ნადიმს, ის თვით წარმოადგენდა "დარბაზობის" შინაარსს.

მოვიტანოთ სათანადო მასალა. "შეიქმნა დარბაზობა და დასხნეს ამირმირმან და შარვანში თუთუელი თვისსა ადგილსა, ეგრეთვე ვაზირნი... და შემდგომნი წესისაებრ, რომელიც ჰქონდა წესი ჯდომისა და დგომისა, დასუეს... შეიქმნა პურობა და ნადიმობა შესატყვისი უამთა და მის დღისა". ამ ცნობიდან არ ჩანს, რომ დარბაზობა სხვაა, ხოლო პურობა-ნადიმობა კი სხვა. როცა "შეიქმნა დარბაზობა", წესისამებრ ყველა დასუეს და "შეიქმნა პურობა და ნადიმობა". არ ჩანს, რომ პურობა-ნადიმს წინ უსწრებდეს დარბაზობა, როგორც სხდომა.

"ღარბაზობის" ცერემონიადი დაწყდია "ისტორიანში და აზმანში" "ხედმწიფის კარის გარეგებაში". ამ წყაროთა სათანადო მონაცემები კარგად უდგებიან ერთმანეთს.

"ისტორიანში და აზმანში" აღწერილია ამირ-მირმანისა და შირვან-შაჰ ალსარათანის ჩამოსვდასთან დაკავშირებული "ღარბაზობა". როდესაც "შეიქმნა ღარბაზობა", თამარი, დავით სოსლანი და დამა გიორგი "დასხდეს ტახტსა ზედა ოქროჭედიდა". მოწვეულ სტუმრებს, სანამ მეფეებთან შევიდოდნენ, შეეგებნენ დაშქრის სხვადასხვა კონტინგენტები და "თუთ კარვის კარსა ქედისუფადნი და შინაურნი". სამეფო კარავში შარვანშაჰი ალსარათანი შევიდა, თაყვანი სცა მეფეებს, ხოლო მათ "მოიკითხეს წესისაებრ და დასუეს თვისსა ადგილსა". ამის შემდეგ შევიდა ამირ-მირმანი, რომელიც ასევე "მოიკითხეს" მეფეებმა და "დასუეს". დასახელებული პირების შემდეგ "მოასხეს დიდებულნი... ათაყუანეს და მოიკითხნეს შესატყვისითა პატივითა". "თაყვანებისა და "მოკითხვის" შემდეგ: "მაშინ ითხოვეს პური და შემდგომად პურობისა დაიდევს ნადიმი".

ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ პურობასა და ნადიმს წინ "სხდომა" კი არ უსწრებდა, არამედ "თაყვანება" და "მოკითხვა".

ზუსტად ასეთივე ცერემონიადია აღწერილი "ხედმწიფის კარის გარეგებაში". "ღარბაზობაზე" მიწვეულნი რიგრიგობით, რანგის მიხედვით შედიოდნენ მეფესთან: "მოდღვართ-მოდღვარი შევიდეს და ეთაყვანოს მეფესა და მერმე მეფეცა ეთაყვანოს... წავიდეს მოძღვართმოდღვარი და მარტვენით გარდადგეს ახლო". ასე რიგრიგობით შედიოდნენ "წვეულნი", მეფეს ეთაყვანებოდნენ და თავის განსაზღვრულ ადგილზე დგებოდნენ. როდესაც ყველა მოწვეული სათანადო ცერემონიადით შევიდოდა და მეფეს "ეთაყვანებოდა", მეფე თავის მხრივ, დადგენილი წესით "ეთაყვანებოდა" და "მიესაღმებოდა". გაიყვმოდა ბრძანება (მეფის მიერ) "პურის მოღების" შესახებ. როგორც ვხედავთ, არც ამ ძეგლითა რაიმე ნათქვამი პურობა-ნადიმობამდე "სხდომის" შესახებ. "თაყვანებასა" და "მისაღმებას" უშუალოდ "პურის მოღების" ბრძანება მოსდევს.

"თაყვანებისა" და "მოკითხვის" დროს, როგორც "კარის გარეგებიდან" ჩანს, სუფრა არ იყო გაშლილი. "ტაბღები" და ზედ დადგმული "ტაბაკები" რიგრიგობით შემოჰქონდათ რანგის მიხედვით. როდესაც მანდატურთუხუცესი "პურის წინაობას იურვებდა", ამირეტიბი და განმგეთუხუცესი გადიოდნენ სუფე-ტაბაკის შემოსატანად. ყველანი ფეხზე დგებოდნენ და ვერავინ დატებოდა "სუფე-ტაბაკის" დადგამდე. სუფე-ტაბაკს მანდატურთუხუცესი და ამირეტიბი დგამდნენ, ხოლო განმგეთუხუცესი შეტამანდს "მოიღებდა". ამის შემდეგ მანდატურთუხუცესს შეეძლო თავის ადგილას დამტდარიყო.

კათალიკოსების, მოძღვართმოდღვრისა და ტყონდიდლის წინ მდგარ ტაბღებზე ტაბაკს ამირეტიბი დგამდა. ოთხივე დგებოდა და ამირეტიბს "ეთაყვანებოდნენ".

ათაბაგს, ამირსპასადარსა და მანდატურთუხუცესს ტაბაკს უდგამდა და ისინი, თავის მხრივ "ეთაყვანებოდნენ" ადგომით.

დასახელებულ ოთხ მონაზონს და სამ ვეზირს, შეჭამანდს სამ-სამი ჭამით განმგებთუხუცესი მიართმევდა. ამის შემდეგ ამირტეიზი და განმგებთუხუცესი სხდებოდნენ. -

ასე რიგრიგობით ჩადიოდა ტაბლა-ტაბაკი მეტინიბეშამდე.

ნიშანდობლივია, რომ "დარზაზოზაზე" წვეული მოხედვები ცხადებდნენ, ღლევიანდელი ტერმინოლოგია რომ ვიხიმართ, "საპარადო" ფორმაში. თითოეული მათგანი თავისი "სახედოს" ინსიგნიით მოდიოდა. ამირახორს, მაგალითად ხმადი ერტყა და "რა მისი დატეომის ჟამი" მოვიდოდა, მეაბტრეს აძღვედა. საწოდისა და ზარადხანის მწიგნობრები, მუქიფები და "სხვანი მწიგნობარნი" თავისი თანამდებობის ინსიგნიით, "საწერდებით" ცხადებდნენ, რომელიც ილღიაში ჰქონდათ ამოღებული. ცხადია, საზეიმო ვითარების გამო და არა იმიტომ, რომ "დარზაზოზაზე" საქმე ეწარმოებინათ. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ "საწერდებიან" მწიგნობრებზე ადრე "პირის მწებება" საუბარი, რომელიც ცხადია, წვეულების გამთა მოხსენიებული. ამ მოვადეობას, როგორც აღნიშნული გვქონდა კიდევ, საჭურჭლის წესვადი და მელვინეთუხუცესთ ასრულებდნენ.

ამდენად, "დარზაზოზა" იგივე პუროზა-ნადიშია. სურხან-საბას განმარტებით, "მეტღიში სპარსთა ენაა, ქართულად ნადიში. ჰქვიან". მისივე ცნობით, ნადიში იგივეა, რაც "ტაძროზა". "ტაძროზა" სემანტიკურად სავსებით უდრის "დარზაზოზას". "ხეღმწიფის კარის გარიგებაში" დაყუდი ტერმინი "დიდის წესით დარზაზოზა" სავსებით იგივეა, რაც "ვეფხისტყაოსანში" მოხსენიებული "დიდი პუროზა-დარზაზოზა". "ნავროზობის" ღლესასწაულებზე:

ამა ქადაქსა წესია, ღლესა მას ნავროზობასა,
 არცა ვინ ვაჭრობს ვაჭარი, არცა ვინ წავა გზობასა;
 ყოვედნი სწორად დავიწყებთ კაზმასა, დამაზობასა,
 დიდსა შეიქმან მეფენი პუროზა-დარზაზობასა.

ცხადია, ციტირებულ და მომდევნო ტექსტებში აღწერილი "დიდი დარზაზოზა" შორსაა "საბჭოს სხდომისაგან".

სასახელის "წესიდან" ყურადღებას იქცევს ახალი დღის ღლესასწაული. "კარის გარიგების" ცნობით, "წელიწადის თავს" მეფეს მონადირეთუხუცესი შემოსავდა და მას საღვინეს წინ დასვამდნენ, ტაბლას დაუდგამდნენ და ვედური ტახის თავს მოხარშულს მიართმევდნენ. შემდეგ მონადირეთუხუცესი მეფეს ეკითხებოდა "ხვად სით ჰკვდევენ? უზრძანებს მეფე, სითაც ეპროინების". როგორც ჩანს ახალი დღის "ყვილია" გარკვეულ

ტრადიციებთანაა დაკავშირებული. მონადირეთუხუცესი მეფეს ეკითხებოდა: "თუ მეც ვიქნები, როგორ ვიქნები?"
 სად უნდა მოხდეს ეს "კვლევა". თვით "კარის გარიგებიდან" არ ჩანს, რას ნიშნავს აღწერილი წესი. საამისო განმარტებას ვახუშტი გვაძლავს. მისი ცნობით ზაზიერეთუხუცესი ("კარის გარიგებით" მონადირეთუხუცესი) მეფის სანადირო ადგილას ცხენებს ხოცავდა და ამით ნადირს უყრიდა თავს. დიდას მეფე და მისი წარჩინებულნი მიდიოდნენ და ნადირობდნენ. "ესრეთ იკუდევდიან და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიმოდ". სწორედ ამ ტრადიციებზე უნდა იყოს საუბარი "კარის გარიგების" ზემოციტირებულ ცნობაში.

ნიშანდობლივია, რომ ახად წელს მონადირეთუხუცესის მიერ მეფისათვის "ვეღური ტახის თავის" მირთმევის ტრადიცია, უმნიშვნელმ ცვლილებებით, ვახუშტისავე აქვს აღწერილი. მისი ცნობით ახად წელს მეფეს ზაზიერეთუხუცესი "თავსა ვეღურის ეშვასაა მოქროვიდა" მიართმევდა.

ახად წელს ვეღური ტახის თავის მირთმევის ტრადიცია დაკავშირებული უნდა იყოს უძველეს წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებთან და იმ ფაქტთან, რომ სწორედ ამ დროს გარეულ ღორზე ნადირობის სეზონი იყო.

საინტერესოა ამ მხრივ ოდიშის მთავრის კარზე არსებული წესიც, რომელიც ჩვენი აზრით, ზემოაღწერილი ძველი ტრადიციის გამოძახილი უნდა იყოს: "ჩვეულება არის, რომ ვიდრე თასს ტუჩებამდე მიიტანდნენ, ცოტაოდენ ღვინოს ამ თავებზე (ნადირობის დროს დახოცილი ტახებისა და ირმების, ი. ა.) დაასხამენ და ღმერთს სთხოვენ მშვიდობით ამყოფოს და აღელვებდნენ მთავარი, რათა შემდეგში ამისთანები ათასობით და ასიათასობით მოჰკვდას" (არქანჯელო დამბერტი).

საახადწილდ მეფეს სასახლის მოხელეებისაგან, ერისთავებისაგან, გელათისა და გარეჯის მონასტრებისაგან ძღვენი მოსდიოდა. მსგავსი წესი სჩანს ვახუშტისთან და დამბერტისთანაც. მეფისა და მისი ოჯახის ახადწილს მაკვლეველი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იყო.

"კარის გარიგებაში" აღწერილია მონადირეებთან დაკავშირებული ერთი ტრადიცია. "ორშაბათს მეორეს დამპარს მონადირენი შეიქმნენ, მეფეს წინაშე მიიღებენ, და ცოლსა მეფისასა და შვილთა, ვეზირთა... ყველას მიართმენ. მეფე უბრძანებს პურსა, ღვინოსა და ფურ-ბერწისა: ეგრეთვე ედღოფადიცა უბრძანებს; ვეზირნი და მოურავნი ყოველნივე მისცემენ პურსა, ღვინოსა და საკვავსა... და თუ მისცემენ პურსა, ღვინოსა და საკვავსა, აღარას აწყენენ... დამპარსა ანთებულსა მპარსა შეიღებენ, ეგრე მრგვალსა (ფურხულს) დააბამენ. ვისცა ავად მიუცემია, ანუ პურად ავადია, აგინებენ".

ტახადია, აქ ხადხურ დღესასწაულთან გვაქვს საქმე. ი. ჭავჭავაძის მიუკდევ შენიშნავს, რომ "ორშაბათს მეორე დამპრობას მეფე-ედღოფადს და დარბაზის მოხელეებს უნდა დაესაჩუქრებინათ მონადირეები".

ეს არის ხაღბური დღესასწაული "დამპრობა", რომელიც "დამპრობის" ქართლისაში გვხვდება. "დამპრობა" იგივე იყო, რაც "დამპრობის" "დამპრობის" იგი მეკერმისა და ჭარისევის კვირას იწყებოდა. ხელთ ეჭირათ ანთებული არყის ტოტები. დღეობა კვირას იწყებოდა და ორშაბათ საღამომდე გრძელდებოდა სიმღერა-თამაშობით. ასეთივე დღესასწაული გურიაშიც სცოდნიათ.

"დამპრობის" კარზე აღნიშვნა, როგორც ჩანს, მონადირეების მოვადეობას შეადგენდა. ეს წარმართობის დროიდან შემორჩენილი დღესასწაული, ხაღბის წიაღში წარმოშობილი, ერთგვარი "დემოკრატიული" ედემენტის შემტანი იყო მკაცრი ეტიკეტით შეზღუდულ სამეფო კარზე.

ამგვარი იყო ძირითადად "სახელმწიფო სახლის წესი" შემორჩენილი წყაროების მიხედვით.

მ ე ს ა მ ე თ ა ვ ი

"ბაკათუნი მოხელენი"

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ადგილობრივი მმართველობა დამყარებული იყო ტერიტორიულ პრინციპზე. ქვეყნის ძირითადი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულები, საერისთავოები საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდნენ. ასევე ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის შედეგს წარმოადგენდა საერისთავოს შინაგანი სტრუქტურის ჩამოყალიბება.

ადგილობრივი მმართველობის აპარატს განეკუთვნებოდა სამეფო სახლის დომენისა და კერძოფეოდალური (საეკლესიო, საერო) მამულების მართვა. საერისთავოსა და კერძო მამულების (მათ შორის მეფის დომენის) მმართველობა სხვადასხვა იურიდიულ რეჟიმს ექვემდებარებოდა. საერისთავო და ერისთავი საჯაროფუნდებრივი საწყისის ცნებები იყო, ხოლო დომენი და კერძო მამულები კი კერძო საწყისისა.

საერისთავოების და კერძო მამულების, როგორც გარკვეული საზღვრების მქონე ერთეულების კვლევა სცილდება ჩვენს ამოცანებს. ეს ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტების ინტენსიური კვლევის საგანია. ჩვენს მიზანს შეადგენს თვით საერისთავოსა და ერისთავის, დომენისა და მისი მოხელეების ფუნქციების შეძლებისდაგვარი წარმოდგენა.

1. ერისთავი და საერისთავო

ერისთავის ხელისუფლება დადასტურებულია უკვე ძველ ქართლში, სადაც ისინი სათავეში ედგნენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს, რომლებიც დამყარებული უნდა ყოფილიყო დაშქრის ორგანიზაციის პრინციპზე.

ერისთავის ფუნქციების დასახასიათებლად ხშირად მიუთითებენ "ძეგლი ერისთავთა"-ს მონაცემებზე. წყაროს მიხედვით, საერისთავო ინსტიტუტებს წარმოადგენდა სამეფო შესამოსელი, ბეჭედი, საყურე, სარტყელი, "საჭურველი და ცხენი თორთსანი, დროშა და შუბი".

ერისთავის ინსიგნიები უნდა ყოფილიყო ასევე სკიპტრა, ცუკურცხილ (სავარძელი). ყოველივე ეს ერისთავის სახელმწიფოებრივ პეროგატივებზე მიუთითებს და გვიხასიათებს შას, როგორც საჭარო ხელისუფლების მოხელეს, მეფის პიროვნების წარმომადგენელს საერისთავოში, რომელსაც ექვემდებარებოდა სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ყველა მხარე სამმართველო ჩაბარებულ ტერიტორიაზე.

ძველი ქართლის შესახებ არსებული წყაროებით დამოწმებული ერისთავიდან XI-XIII საუკუნეების ერისთავამდე, დიდი ქრონოლოგიური მანძილი ძვეს, რომელიც აღსავსე იყო არსებითი მნიშვნელობის მქონე ძვრებით სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სფეროებში. ცხადია, ცვლილებებს განიცდიდა ერისთავის ხელისუფლებაც. იგი ხან მეფის "მოსწრაფედ მოჩიდი" მოხედვით, ხან ატანყებული, რომელიც საგამგელო ჩაბარებულ ტერიტორიაზე საჭარო ხელისუფლების უმაღლესი პეროგატივების უზურპაციას ახდენს. ხშირად ამასში მას უცხო ძადა უწყობს ხელს.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ერისთავის ინსტიტუტმა, თვით საერისთავოს, როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის მოშდამდე, არსებითად შეინარჩუნა თავისი ძირითადი ნიშანი - საჭარო ხელისუფლების მოხედობა.

ერისთავის პეროგატივების შესასწავლად უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანია ერისთავთ-ერისთავის, ერისთავისა და "ცოტაა" ერისთავის დადგინების ფორმულები.

ერისთავის კურთხევის წესის მიხედვით, "პატივსა ერისთავობისა სა" აყვანილი პიროვნებისათვის უნდა ჩაეცვათ "სამოსელი, ვითარცა შეუ-ნის მეფეთა" და იგი უნდა ეკურთხებინა კათალიკოსს ან მიტროპოლიტს. დადგინების ფორმულაში ხაზგასმული იყო მისი ადმინისტრაციული ხელისუფლება ("საქმესა მოწყალებისასა აჩუენებდის და სასტყესა სიმართლისასა ჰყოფდეს უქრთამოდ") და "ქედმწიფება".

ერისთავთ-ერისთავის (დიდი ერისთავის) დადგენის ფორმულაში ასევე ხაზგასმულია მისი სასამართლო-ადმინისტრაციული და ფისკალური ფუნქციები.

ერისთავის სასამართლო-ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ხაზს უსვამს "ცოტაა ერისთავის" დადგინებისა და კურთხევის ფორმულაც.

ერისთავების დადგენის ფორმულები და მათი ინსიგნიები მკაფიოდ მიუთითებენ, რომ ისინი იყვნენ საჭარო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენლები სამმართველო ტერიტორიაზე. სადაც ისინი ახორციელებდნენ სამხედრო, სასამართლო-ადმინისტრაციულ და ფისკალურ ფუნქციებს. ერისთავი მეფის პერსონას განასახიერებდა საერისთავოში, მის "ნაცვლად" ითვლებოდა.

ხაზგასმით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ერისთავის კურთხევა ხდებოდა. ფაქტობრივად, ეს აქტი თავისი ცერემონიადით დიდად არ ჩამორჩებოდა თვით მეფის კურთხევას. ერისთავი გამოწყობილი იყო სამეფო

სამოსტედში, თავისი ხედისუფლების ნიშნებით. განსხვავება ის იყო, რომ ერისთავის მირონცხება არ ხდებოდა.

თეორიულად ერისთავის შეცვლა ყოველთვის შესაძლებელი იყო და მეფის ეს უფლება ყოველთვის თეორიაში როდი არსებობდა. ზაგრატი მესამემ "ურჩნი თჳსნი შეცვალა დიდებისაგან და ადგილთა მათთა დაადგინნა ერთგულნი და მოსწრაფედ მორჩილნი ზრძანებისა მისისა". ასევე იქვეოდა ზაგრატი მეოთხე, რომელმაც ქართლის ერისთავობიდან გადააყენა ივანე აბაზასძე, ერთხანს საერისთავო ჩამოართვა დიპარტიისძევებს.

მეფეებს აწუხებდათ "ურჩი" სახლების მიერ ერისთავობის გამკვიდრება, ხოლო თავისი პოლიტიკის ერთგულ სახლებს, ფაქტობრივად თვითონვე აქცევდნენ "მემკვიდრეობით" ერისთავობის მფლობელად. მათთვის პრინციპული მნიშვნელობა მაშინ ჰქონდა ერისთავის ცვალებას, თუ იგი "მოსწრაფედ მორჩილი" არ იყო.

მეფეთა ზრძოდა ერისთავობის "გამკვიდრებასთან" არ ნიშნავს ზრძოდას თვით ამ ინსტიტუტთან, როგორც ზოგჯერ მიაჩნიათ ხოლმე. მეფეები "ურჩ" ერისთავებს ეზრძოდნენ და არა საერთოდ ერისთავობას, არც "გვარეულად ერთგულ" სახლთა მიერ ერისთავობის "გამკვიდრებას" და "შვილითი-შვილამდე" ჰყვრობას.

უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოს მთელი ტერიტორია, სულ სხვადასხვა იურიდიული რეჟიმის მქონე სამფლობელოების ჩათვლით, საერისთავოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებში იყო მოქცეული. წყაროებიდან არ ჩანს, რომ მთელს სახელმწიფოში გაფანტული სამეფო დომენები ტერიტორიულად საერისთავო ერთეულების გარეთ იყო განლაგებული. იგივე ითქმის ფეოდალური სახლების კერძო მამულებზე. ყველა ეს მამული საერისთავოს შიგნით მდებარეობს. უეჭველია, ერისთავის ხედისუფლების დამოკიდებულება ამ მამულებისადმი განსხვავებული უნდა ყოფილიყო.

ქუანშიერი არჩიდ "მეფის" ხანას მიაწერს ერისთავებისათვის ძმისწულების მითხოვებას, მათთვის მიწების დანაწილებას, რაც მან საკუთრად დაიტოვა, "იყო განზოგებით გამონაყოფი ყველა ამათ ქვეთაგან". ამ ცნობით, არჩიდის დომენი საერისთავო ტერიტორიებიდან "განზოგებით გამონაყოფი" იყო და ცალკე არ მდებარეობდა. მსგავსი მდგომარეობა ჩანს XIII საუკუნეშიც. ორხელთა ამბოხის დროს, კიანისა და კაქეონის მმართველებმა "მათი მოსაზღვრე მეფის მხარეები აიკლეს". აქედანაც ჩანს, რომ "მეფის მხარეები" "განზოგებით გამონაყოფია" და ცალკე, კომპაქტურად როდია განლაგებული.

სამეფო დომენები, რომლებიც აღნიშნული სამეზრ, ტერიტორიულად საერისთავოთა ფარგლებში იყო მოქცეული, ცხადია, ამოღებული იყო ერისთავთა იურისდიქციიდან და მას ცალკე მმართველობა ჰყავდა. სამეფო დომენებზე სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა, რომლის ხელყოფა მხოლოდ აჯანყების დროს თუ იყო მოსაძღვრედი. დომენების მართვა უშუალოდ

ექვემდებარებოდა სასახლის ადმინისტრაციას და მანდატურთუხუცესის სახელს. ღმინის დაშქარც გამოყოფილია ხელისუფლებისაგან და მათ მსახურთუხუცესი სარდლობს. იგივე ითქმის სამეფო ციხე-ქალაქებზე.

ცხადია, განსხვავებული იყო ერისთავის ხელისუფლების დამოკიდებულება ჩვეულებრივ ფოდალთა, დიდებულთა და აზნაურთა მამულებისადმი. ასეთი მამულების იმუნიტეტი შეზღუდული იყო ერისთავის იურისდიქციით, მისი სასამართლო-ადმინისტრაციული, სამხედრო და ფისკალური პრეროგატივებით.

ერისთავი, როგორც საჯარო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელი საერისთავოში და უმაღლესი საერო ხელისუფალი, სარდლობდა საერისთავოდან გამომავალ დაშქარს: "შემდგომად მეფისა, იყუნენ მორჩიდ და თანამოდაშქრე ერისთავთ-ერისთავისა".

შიომღვიმის სამეფო მონასტრის პატივისცემითა და "სვნიდისის" შეწუხების გამო, ქართლის ერისთავმა გრიგოლ სურამელმა დაუთმო მღვიმეს გავაზღვრთა "საციხოი სამართალი და საქმარი". მანვე შესწირა მღვიმეს "კერძი საერისთავოი", იმ შემთხვევისათვის თუ მღვიმის "კაცი" ქურდობას ჩაიდენდა და წესით ნაპარევის "შუიდეული" მისთვის უნდა მიეცათ. ცხადია, ამგვარი პრივილეგია ყველას როდი ჰქონდა. ყველა კერძო მამული უჭკველია ამ მხრივ "შესავადი" იყო ერისთავისაგან, "შვიდეულსაც" იხდიდა, "საციხო სამართაღლსაც" და ზევრ სხვა გადასახდელსაც.

უჭკველია, შედარებით სხვაგვარი იყო ვითარება ერისთავისა და მისი სახლის მამულში, სადაც ერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფლების მოხელისა და კერძო ფოდალის პრეროგატივები ერთმანეთს ემთხვეოდა.

ერისთავი, როგორც დადგენილია, განაგებდა "ყოველთა დიდებულთა და აზნაურთა", მაგრამ ეს დიდებულები და აზნაურები ერისთავის ვასალებს როდი წარმოადგენდნენ, არამედ მეფისას. ერისთავი იღგა საერისთავოს ადმინისტრაციის და არა ფოდალური კიბურის სათავეში. მის ვასალებს წარმოადგენდნენ ისინი, ვინც საადგილმამულო ურთიერთობით იყვნენ მასთან დაკავშირებულნი.

ერისთავს, ცხადია, ჰქონდა შემოსავალი საკუთარი სახლის მამულებისაგან, მაგრამ მას ჰქონდა შემოსავალი, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენელ მოხელესაც.

ერისთავის უმთავრეს სარგოდ ი. ჭავახიშვილმა მიიჩნია სამეფო სიგელთა საიმუნიტეტო ფორმულებში მოხსენიებული "საერისთავო" გადასახადი, რომელიც ხსენებულ ფორმულებში "სახელმწიფო, საციხისთავო" და სხვა გადასახადებთან ერთად იხსენიება. ჩვენი აზრით, იმუნიტეტით აღჭურვილი მამულები კანონით განთავისუფლებული უნდა ყოფილიყვნენ ამ გადასახადისაგან, მაგრამ იმუნიტეტის სისუსტისა და შეზღუდულობის გამო, საფიქრებელია, იგი ზევრ "შეუვად" მამულსაც ეღო. ერისთავები და

მეფეებიც ხშირად თვითონვე არღვევდნენ უკვე გაყვამდ საიმუნტირებულ პრინციპებს თვით უკდესის მიმართ და ეს მოულოდნელი არაა. "შეუვალი" მამული "უბადლოთა კაცთაგან" ძაღვ ხშირად ისევ "შესავალი" ხდებოდა.

ერისთავის, როგორც საჭარო ხელისუფლების წარმომადგენლის ანაზღაურება, უქვევლია, არ ხდებოდა მხოლოდ "საერისთავო" გადასახადით, "სასამართლო ნაბჭობით", "ნაპარვეის შვიდეულითა" და სამსახურებით. საფიქრებელია, რომ იგი გარკვეულ მიწა-ადგილსაც იღებდა თავისი მოვალეობისა და თანამდებობის აღსასრულებლად, ცენტრალური აპარატის დიდი მოხელეების "სახელი ქვეყნების" მსგავსად, მაგრამ სამწუხაროდ, სათანადო მასაღა ჯერ არ ჩანს და რაიმეს გარკვეულად თქმა აქ არ შეიძლება.

ერისთავი, როგორც "საქვეყნოდ გამრიგე" მოხელე, მმართველობის ადგილობრივ აპარატს განეკუთვნებოდა, მაგრამ ასეთად განიხილებოდა იგი სამეფოს ცენტრთან, მმართველობის ცენტრალურ აპარატთან მიმართებაში. საკუთრივ საერისთავოს მასშტაბით ერისთავს საკუთარი ცენტრალური მმართველობა ჰყავდა, საკუთარი სასახლე და კარი, თავისი "დარბაზის კარსა მყოფი" და "საქვეყნოდ გამრიგე" მოხელეები. უქვევლია, ერისთავის, როგორც საჭარო ხელისუფლების მოხელისა და როგორც კერძო მემამულიის მოხელეებიც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან.

დადგენილია, რომ ერისთავს ჰყავდა მწიგნობართუხუცესი და მოღარეთუხუცესი. ცხადია, მათ ამ მოხელეებისადმი დაქვემდებარებული მწიგნობრები და მოღარეები უნდა ჰყოლოდა. სავარაუდებელია ერისთავის დაცვა და მესაწოდების მსგავსი კონტინგენტი, რომელსაც ეს ფუნქცია ექვემდებარებოდა. ჩვენ ზემოთ ვრცლად შევხებთ მეფის საწოდს, როგორც სასახლის უწყებას. საწოდი, როგორც კაბინეტი, დადასტურებულია ერისთავის სასახლეშიც. მართალია, ეს მასაღა მოგვიანო ხანისაა, მაგრამ ეს უწყება ერთიანობის ხანის ერისთავის სასახლეშიც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. იგივე უნდა ითქვას საჭურჭლეზე; სატინიზო-ზარადხანაზე, საღვინეზე, სამნეო უწყებაზე. ეს უწყებები a priori საგულისხმებელია არა მხოლოდ ერისთავის, არამედ საერთოდ დიდ ფეოდალთა დარბაზ-სასახლეებში. უქვევლია, ერისთავის საჭედი რეზიდენცია ისეთივე როლს ასრულებდა საერისთავოში, როგორც მეფის სასახლე-დარბაზი მთელ სახელმწიფოში. განსაკუთრებით დიდი უნდა ყოფილიყო "მეფეთა ადგილებზე" მჭედში ერისთავის კარის მნიშვნელობა.

სათანადო ადგილას აღნიშნული გვქონდა, რომ სახელმწიფოს ცენტრალურ მმართველობაში მუდმივად შედიოდა "აჭა-მოხსენებები" საერისთავოებიდან. "თემის აზნაურების", დიდებულებისა თუ სოციალურად უფრო დაბალი პირების საქმეებზე "მის თემის ერისთავი მოაკსენებდა" სამეფო სასახლეს. საამისოდ მას ჰყავდა მწიგნობრების შტატი და ასევე "მოწიგნარებიც", რომელთაც მადემსროლობა-შიკრიკობა ევალებოდათ.

საერისთავოს არსებობის საფუძველს, როგორც აღნიშნულია წარმოდგენდა სახელმწიფო ტერიტორია ზედ დასახლებული, იურიდიულად სახელმწიფოზე დამოკიდებული მოსახლეობით. გარდა ამისა, საერისთავოს ტერიტორიაზე განდგებული იყო კერძო მამულები საერო და სასულიერო ფეოდალებისა, მეფის ღმინის მიწები, თვით ერისთავის კერძო მამული. ღმინს თავისი ადმინისტრაცია და მმართველობა გააჩნდა და იგი ამოღებული იყო ერისთავის იურისდიქციიდან. მისი იურისდიქციიდან მნიშვნელოვანწილად ამოღებული იყო საერო და სასულიერო ფეოდალთა კერძო მამულებიც, მაგრამ როგორც აღინიშნა, კერძო ფეოდალთა იმუნიტეტი მაინც შეზღუდული იყო ერისთავის სასამართლო-ადმინისტრაციული და სამხედრო-ფისკალური პრეროგატივებით. ცხადი უნდა იყოს, რომ კერძო მამულებს, თუნდაც ერისთავის საჭაროუფლებრივი პრეროგატივებით შეზღუდულთ, თავისი ადგილობრივი ადმინისტრაცია გააჩნდათ.

ასე რომ, საერისთავო ტერიტორიაზე უუნქიონინრება სხვადასხვა დაქვემდებარების ადგილობრივი აპარატი.

საერისთავოს, როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის სახელმწიფოებრივი მართვის ზირთვის წარმოდგენდა ერისთავის, როგორც საჭარო ხელისუფლების წარმომადგენლის ხელქვეითი, ასევე საჭარო საწყისის მატარებელი აპარატი.

სანამ განვიხილავთ ერისთავის ხელქვეითი საჭარო ხელისუფლების მოხედვების საკითხს, აუცილებლად მიგვაჩნია შევვხთ ე.წ. "საერისთავოერისთავოებს".

ოფიციალური ადმინისტრაციული დაყოფით, როგორც ჩანს, არ არსებულა "საერისთავოერისთავო" და არც "ერისთავოერისთავის" თანამდებობა. ეს უკანასკნელი დიდი საერისთავოს, დიდი საერისთავოს გამგებლის, სპასადარ-ერისთავის საპატიო წოდებულებად მოჩანს (შედ. "სამცხის სპასადარი").

ღაშა გიორგის ქვათახევისადმი ზოძებულ სიგელში აღნიშნულია: "მოვიდა ჩუენთან სულა ქართლის ერისთავი, ძე ერისთავოერისთავისა ქართლის ერისთავისა რატი სურამელისა". ამ სიგელიდან აშკარად ჩანს, რომ სულაც და მამამისიც ქართლის ერისთავები არიან და არა ქართლის ერისთავოერისთავები. გარდაცვლილი რატი სურამელი ერისთავოერისთავად იწოდებოდა როგორც დიდი, საპატიო ერისთავი. იმავე დოკუმენტების მიხედვით, "დაგუატერა ღმერთმან, ვისმინეთ ჰატაი და მოქსენებაი ერისთავოერისთავისა სულა ქართლის ერისთავისაი". აქაც სულა ოფიციალურ თანამდებობად დასახლებულია "ქართლის ერისთავობა", ხოლო როგორც ასეთი, ის ერისთავოერისთავად იწოდებოდა.

"ქართლის ერისთავად" იწოდება გრიგოლ სურამელი, რომელიც ამავე დროს არის "ერისთავოერისთავი გრიგოლ ქართლის ერისთავი". მისი შვილი ზეგაც "ქართლის ერისთავია".

ამდენად, გვაქვს დოკუმენტური მონაცემები, რომ ერთი და იგივე

პირები არიან "ქართლის ერისთავები" და ამავე დროს იწოდებიან ერისთავთერისთავებად. ცხადია, რომ ქართლი საერისთავოა საერისთავთერისთავო. მას ჰყავს ოფიციალური მმართველი "ერისთავი", რომელიც ერისთავთერისთავად იწოდება, როგორც დიდი ერისთავი, დიდი საერისთავოს გამგებელი, მცირე ერისთავთა სარდალი.

ზემოთაღნიშნული, ცხადია არ შეეხება მხოლოდ ქართლის საერისთავოს. ასეთივე ფორმულა დადასტურებულია რაჭიდანაც. ნიკორწმინდის ჭვარცმის ხატის წარწერაში აღნიშნულია: "ერისთავთერისთავი რაჭის ერისთავი რაჭი". ცხადია, რომ რაჭის ოფიციალური "ქედი" "რაჭის ერისთავობა" და როგორც ასეთი, იგი ერისთავთერისთავად, დიდ ერისთავად იწოდება. ჩანს არც რაჭის საერისთავთერისთავო არსებულა.

ამდენად, "ქართლის ერისთავი", "რაჭის ერისთავი" და სხვა იმდენად არის ოფიციალური მოხელე, რამდენადაც "ერისთავია". ვინაიდან ქართლი, რაჭა, კახეთი და სხვა დიდი საერისთავოებია, რომლებშიც მცირე საერისთავოებიც შედიან, მათი მმართველობის ოფიციალურ წოდებულებას, "ერისთავს" ცალკე ემატება "ერისთავთერისთავის" წოდებულება. ამის უღაცო დადასტურებაა ფორმულები: "ერისთავთერისთავი და ქართლის ერისთავი"; "ერისთავთერისთავი და რაჭის ერისთავი".

მეფის, დიდი ერისთავისა და ერისთავის ურთიერთდამოკიდებულების თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებოა დამა გიორგის ქვათახევისადმი ზოძებუდი, ზემოთ დასახელებული სიგელი.

სულა ქართლის ერისთავი, რაჭი სურამელის ძე, "ეატა" დამა გიორგის, რათა ამ უკანასკნელს ქართლის სოფელი სუენეთი შეეწირა ქვათახევის მონასტრისათვის. ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, ეკუთვნოდა სურამელთა სახლს. ვის ეკუთვნოდა "ქართლის სოფელი სუენეთი"? ტერიტორიულად ეს სოფელი ქართლის საერისთავოში შედის. ამასთან, სულა სურამელის "ჰაპასა და მამასაც" ჰქონია იგი, როგორც ჩანს "საჭმელად", "სახარჭოდ". ცხადია სულას მამა-ჰაპას ეს სოფელი რომ სამკვიდროდ და სამამულოდ ჰქონოდათ ზოძებუდი, მას არ დასჭირებოდა მეფისათვის "ატის" მირთმევა ამ სოფლის ქვათახევისათვის შესაწირავად. ამასთან, ჩანს სოფელი სუენეთი არც მეფის დომენს მიეკუთვნება. შეუძლებელია, სულა ქართლის ერისთავს საკუთარი მონასტრისათვის დომენის სოფლის, მეფის საკუთრების შეწირვის "ატის" მირთმევა გაეზედა დამა გიორგისათვის. სუენეთი ადმინისტრაციულადაც არ ჩანს სამეფო დომენის მმართველობაში.

სოფელი სუენეთი არც მეფეს და არც სურამელთა სახლს არ ეკუთვნოდა, როგორც კერძო ფეოდალური მამული. ის სახელმწიფო ტერიტორიის ნაწილი იყო და იურიდიულად სახელმწიფოზე, სახელმწიფო ადმინისტრაციაზე იყო დამოკიდებული, ამდენად კი "თავისუფალი". ქვათახევისათვის შეწირვის შემდეგ, სუენეთი, ცხადია კერძო მამულად, ხოლო მისი მოსახლეობა მონასტრის "გლეხებად" იქცნენ.

ეს, რომ ასეა, სიგელის სხვა მონაცემებიდანაც მტკიცებულებაა. სუდენტთა ტერიტორიულად ქართლის საერისთავოში შემავალი, იმყოფებოდა არა ქართლის ერისთავის, არამედ მისდამი დაქვემდებარებული საქართლის ერისთავის უშუალო იურისდიქციაში. ვინ არის საქართლის ერისთავი?!

ვახუშტის მიხედვით, დვანის ხეობაში, "წორზისს ზეთ", "მთასა შინა", "არს ციხე საქართლისა, მაგარი". უჭკველია, ღამა გიორგის სიგელის "საქართლის ერისთავი" სწორედ ამ ციხეში იჯდა და მისი "შესავალი" ქვეყნის ერისთავი იყო, ქართლის ერისთავის ხელქვეითი "ცოტად ერისთავი". ცხადია, რომ სუდენტთა არც მისი კერძო მამული ყოფილა.

მეფემ "ისმინა" სურამელის "აჯა": "გამოგულია (სოფელი, ი.ა.) საქართლის ერისთავისაგან და შეგუიწირავს... ქვათაქვევისდა, საღოცველად და წარსამართებლად მეფობისა ჩუენისად". ამჟამად, რომ ღამა-გიორგიმ სოფელი სუდენტთა ამოიღო საქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან, რაც ამ სოფლის უკვე კერძოფოდალურ საფუძველზე მფლობელი - ქვათახვევის მონასტრისათვის სათანადო იმუნიტეტის ზოძებასაც ნიშნავდა. მეფის მიერ ქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან სოფლის ამოღება - ("გამოგულია") კარგად ახასიათებს თვით ერისთავის ხელისუფლებას, მის ხასიათს. ასევე თვით იმ სოფლის იურიდიულ რეჟიმსაც, რომელზეც - საუბარია სიგელში. ცხადია, ამ სოფლის ადმინისტრაცია, სამართალი და გადასახადები საქართლის ერისთავის ხელში იყო.

ამ სიგელით ირკვევა დიდი ერისთავის, ქართლის ერისთავის მმართველობის ქვეშ მყოფი საქართლის ერისთავის არსებობაც. ისიც ცხადად ჩანს, რომ თვით ქართლის ერისთავს არა აქვს უფლება საქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან "გამოიღოს" სოფელი. სახელმწიფო ტერიტორიის შეწირვა, ე.ი. მისი კერძო მამულად, ფოდალურ საკუთრებად გადაქცევა, სახელმწიფო ადმინისტრაციიდან ამოღება, "შეუვადად" ქცევა, მეფის პრეროგატივას შეადგენს, რომელიც მას სახელმწიფო უზენაესობის უფლებით ახორციელებს.

საქართლის ერისთავის მსგავს, მცირე ერისთავებზე ჩანან პატარა ონის წარწერებიდან კახა ერისთავი, რგანის წარწერიდან აბუნასრ ერისთავი, "ჭრუჭის ერისთავი". ამგვარი ვითარება საგულვეტებია ყველა დიდ საერისთავოში.

სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის, საერისთავოს მმართველი ერისთავის შემდეგ, უმაღლეს მოხელედ "გამგებელი" ჩანს. ეს თანამდებობის პირი დამოწმებულია გიორგი V ზრწყინვალის "ძეგლისგების" მიხედვით, მაგრამ ცხადია, არა გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, რომ ეს კერძო შემთხვევაა და "გამგებელი" სხვა საერისთავოებში არ იყო.

საფიქრებელია, რომ "ძეგლისგებაში" "გამგებლად" წოდებული მოხელე, ზოგ სხვა წყაროში "ნაცვალის" სახელწოდებით უნდა იხსენიებოდეს.

ტერმინი "ნაცვალი" ძაღზე გავრცელებულია სულ სხვადასხვა მდგომარეობისა და თანამდებობის პირის აღსანიშნავად. "ნაცვალი" ჰყავდა მეჭურჭდეთუხუცესს. ყველა დიდი მოხელის "მოადგილე (ხმირახორი, ამირტყიბი, მესაწოდეთუხუცესი) ჟაქტობრივად "ნაცვალია". "ნაცვალი" ჰყავდათ მცირე მოხედებებსაც. ასეთად ჩანს სეტის მთავარანგელოზის ხატის წარწერაში მოხსენიებული აზარმადი იონა და ნაცვალი მიქელაჭურა. ცხადია, ჭურა აზარმად იონას "ნაცვალია". ამ თანამდებობის დასახელება ვხვდებით სამეფო სიგელებშიც, თუმცა არ ჩანს, კონკრეტულად ვისი "ნაცვლები" არიან ისინი.

ერისთავის "ნაცვალზე" ("გამგებელზე") უნდა იყოს საუბარი სხვა-ვის ჯვრის წარწერაში, სადაც ერთი მხრივ მოხსენიება რაჭის ერისთავი რატი და მისი ძე კახაბერი, აზნაურნი, მოქვევნი და ქვევნი, ხოლო იქვე აღნიშნულია: "ქ. წმინდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, შეიწყადე ვახტანგის... ის ძე. მოჭედა მისსა ნაცვლობასა შიგან..." საეტვო არ უნდა იყოს, რომ ერისთავის წარწერაში, მის შემდეგ მოხსენიებული ვახტანგი, რომლის "ნაცვლობასა შიგან" მოჭედილია ჯვარი, სწორედ ერისთავის "ნაცვალია".

ერისთავის "ნაცვლის", "გამგებლის" ინსტიტუტი, შინაარსობრივად ძაღზე ახლოა დასავლეთევროპულ გრაფის ვიკარიუსთან, ვიცე-გრაფთან. ჩვენს ხელთ არსებული მასაღის მიხედვით, "ნაცვალი"- "გამგებელი", მართლაც "ვიცე-ერისთავის" ფუნქციებით აღჭურვილად გვევლინება.

საერისთავოს ადმინისტრაციულ სტრუქტურაში თვალსაჩინოა "ციხისთავთა" როლი, რომლებსთვისაც ცალკე გადასახადი "საციხისთავთა" დაწესებული. დადასტურებულია "სამსახურებელი ციხეთაა".

საერისთავოების ძირითად ბირთვის, მათ უმთავრეს შემადგენელ ადმინისტრაციულ ერთეულს, როგორც ჩანს, ქვევი შეადგენდა, წყაროებში დადასტურებულია "ქობულ ქვევისუფალი": "ცხრაზმისხევის ქვევისუფალი ბერი და გიორგი", "დიდგორის ქვევისუფალი": "ქვევისუფალი მანილა" და სხვ. ეს მასაღა X საუკუნისაა. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის დადასტურებულია "საქვევისუფლო გადასახადი", რომელიც უჭკველია, საჭარო ხასიათის გადასახადი. ტერმინი "ქვევი", როგორც ჩანს, სინონიშია "თემისა", ხოლო "ქვევის აზნაური" იგივეა რაც "მეთემე აზნაური". საფიქრებელია, რომ მოხვევა-აზნაურები სწორედ იმ "ქვევებში" ("თემებში") საქმობდნენ, რომლის "მოქვევე-მეთემეებიც" ისინი იყვნენ.

"ქვევის" ადმინისტრაციულ მართვას "ქვევისუფალი". "ქვევისთავი" აწარმოებდა. მთლად გარკვეულად არ შეიძლება ჩაითვალოს, იყო თუ არა რაიმე განსხვავება "ქვევისუფალსა" და "ქვევისთავს" შორის. უფრო საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინები ერთსა და იმავე შინაარს გამომხატვდნენ. იგივე უნდა იყოს "ქვევისბერიც". ყოველ შემთხვევაში ამ ტერმინების სემანტიკა არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ისინი მაინცდამაინც ერთმანეთს დაეპყროთ.

საერისთავოს სტრუქტურის თვალსაზრისით, ჩვენს ყურადღებას იპყრობენ ცნობები, სადაც "ასისთავია" დასახელებული.

XI საუკუნეში დამოწმებული გვაქვს "ასისთავობა", ადმინისტრაციული ხელისუფლება, რომელიც თავისთავად გულისხმობს ადმინისტრაციულ ერთეულს—"ასეულს".

"ასეულთან" და "ასისთავობასთან" დაკავშირებით, შეუძლებელია არ გავიხსენოთ ჭუანშერის ცნობა: "მაშინ ვითარ იქმნა ვახტანგ (გორგასადი, ი.ა.) წილისა თხუთმეტისა, მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ქართლისათა... განმზადა მეფემან სახლი ერთი და დაჭდა საყდართა ზედა მაღალთა, ხოლო ჭუანშერ სპასპეტი და ორნივე ეპისკოპოსნი დასხდეს საყდართავე, და სხუანი ყოველნი ერისთავნი დასხდეს სედეზითა, და ათასისთავნი და ასისთავნი და ყოველი ერი წარმოადგეს ზე".

ამ ცნობის მიხედვით, ადმინისტრაციული სტრუქტურა ასეთია: სპასპეტი (ერისთავთა მთავარი, ერისთავთერისთავი) - ერისთავი-ათასისთავი - ასისთავი.

ნიშანდობლივია, რომ "ათასისთავს" დეონტი მროველიც ასახელებს. "ათასისთავის" ინსტიტუტს უდარებენ "ჰაზარაპეტებს", "ხილიარხებს".

აღსანიშნავია, რომ "ასისთავი" და "ასეული" დასავლეთეუროპული საგრაფოს სტრუქტურის შემადგენელი ნაწილიც იყო. "ასეულის" სათავეში იდგა სამხედრო-ადმინისტრაციული მოხელე "ასისთავი", რომელიც, თავის მცირე ერთეულში ალტურვიდი იყო სასამართლო-ადმინისტრაციული და ფისკალური ფუნქციებით. "ასეული" საგრაფოს უმცირეს უჭრედს წარმოადგენდა.

ჭანუშერსა და დეონტი მროველს, საფიქრებელია, გარკვეული წყაროები გააჩნდათ, როდესაც ესოდენ დამორებული ეპოქების ადმინისტრაციული სტრუქტურის შესახებ წერდნენ, მაგრამ საფიქრებელია, რომ თვით მათი ახლო ხანის სტრუქტურა ბევრად შორს არ უნდა მდგარიყო ზემოაღნიშნულისაგან.

რაც შეეხება "ათასისთავს" და "საათასისთავოს", ეს ინსტიტუტი აღარაა დამოწმებული XI-XIII საუკუნეთა მასაღაში. გამორჩეული არაა, რომ მრავალრიცხოვანი ერისთავები და "ყოტაა ერისთავები" სწორედ მათი შემკვიდრებები იყვნენ.

"ასისთავისა" და ადმინისტრაციული ერთეულის, "ასეულის" თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს მეგრულში დღესაც ცოცხალი ტერმინი "საოშო". "საოშო" სიტყვასიტყვით "საასოს" ნიშნავს და უპირველად "ასიდან" ("ოში") მომდინარეობს. ტერმინ "თურისაგან" განსხვავებით, რომელშიც ნათესაური მომენტია ხაზგასმული, "საოშო" მეზობლური, ტერიტორიული სიახლოვე-ერთობის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ამ ტერმინით უახლოესი სამეზობლო აღინიშნება. დღესაც ჩვეულებრივია გამოთქმები: "ჩვენი "საოშოს" კაცი"; "თავის მოგვეჭრა "საოშოში"; "გვასახედა საოშოში" და სხვა. ეს ტერმინოლოგია უმჭიდროეს კავშირში ჩანს უმცირეს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულთან, "ასეულთან" და მისი არსებობის დადასტურებას წარმოადგენს სამეგრელოშიც.

არ არის გამორიცხული, რომ "ქვეები", თავის მხრივ სწორედ "ასეულებად" იყოფოდნენ ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, საერისთავოს შინაგანი სტრუქტურის რეკონსტრუქციას თუ შევეცდებით, ვფიქრობთ შემდეგ სურათს მივიღებთ: ერისთავი - ნაცვადი (გამგებელი) - ციხისთავი - ქვეისუფადი (ქვეისთავი, ქვეისბერი) - ასისთავი. თავის მხრივ ეს აღმინისტრაციულ ერთეული დიდი ერისთავის, სპასაღარის საგანმგებლოში იგულისხმება, ხოლო ეს უკანასკნელი ამირსპასაღარს ემორჩილებიან.

უეჭველია, ერისთავს და მის საჯარო ხელისუფლების აპარატს ექვემდებარებოდნენ მრავალრიცხოვანი ფისკალური მოხელეები, რომლებიც ხშირად იხსენიებიან სამეფო სიგელების საიმუნიტეტო ფორმულებში. ასეთებად ჩანან "მოხარჯენი", "მესახანჯრენი", "გზირები" ("შურტები") და სხვა "ჩინებულნი", რომელთა ფუნქციას "დაჭირებითი სამსახურის", სამუშაოს, სუხრას, ზაფის იძულება და აღება შეადგენდა. სწორედ ამ "მაწყინარებს", "მენუკვარებს", "დაჭირვებითი სამსახურის მქნელებს" იხსენიებს დავითის ისტორიკოსი "მოსაკარგავე მაჭირვებლებს" ზოგადი სახელით. ამგვარივე სახელწოდებისა და ფუნქციების მოხელე-ქედონები, უეჭველია, სამეფო დომენსაც და კერძოფეოდალურ მამულებსაც ემსახურებოდნენ. ცხადია, მათი დაქვემდებარება სხვადასხვა იყო.

ასეთი იყო არსებული მასაღის მიხედვით, საერისთავოს სახელმწიფოებრივ-აღმინისტრაციული სტრუქტურა და აპარატი.

ერისთავს, როგორც კერძო მემამულეს, ფეოდალს, ცხადია, ჰყავდა სხვა სამოხელეო აპარატიც, რომლის მეშვეობითაც იგი თავის მამულებს მართავდა. ამგვარ მოხელედ, გრიგოდ სურამელის დაწერილის მიხედვით, ჩანს მამასახლისი, რომლის კონტრაგენტი შიომღვიმის მოხელე-ხელისუფალია. იგივე მოხელე უნდა იხსენიებოდეს "ყმათა მოურავად".

ვინაიდან ერისთავის საჯარო და კერძო ფუნქციები შერეული იყო, უეჭველია იგი ხშირად იყენებდა თავისი კერძო საქმისათვის სახელმწიფო აპარატს, ხოლო საჯარო ხელისუფლების გადასაწყვეტი საქმისათვის კერძო სამოხელეო აპარატს. საჯარო და კერძო საქმისების ამგვარი დიფერენციალური და მახასიათებელია ფეოდალური ხანისათვის და თვით სამეფო ხელისუფლებისათვის.

მამასახლისი, როგორც ერისთავის სახლის კერძო მოხელე, ჩანს კორიფეთის სახარების ერთი მინაწერიდანაც, ოღონდ მას იქ ტანუტერი ეწოდება. უფრო სწორედ მინაწერში "სატანუტრო დრამაა" მოხსენიებული. ნიშანდობლივია, რომ მამასახლისი-ტანუტერი კათალიკოსსაც ჰყავს და მეფესაც.

ჩვენთვის საინტერესო ხანაში დამოწმებულია "მონაპირე" ერისთავი.

მკვლევართა ერთ ნაწილს მიჩნია, რომ "მონაპირე" ერისთავის ინსტიტუტი თამარ მეფის მიერ არის შემოღებული. მას უკავშირებენ

ქვეყნის ტერიტორიის ზრდას XII საუკუნეში, მეზობელ ქვეყნებთან შედარებით
საომარ მოქმედებისათვის მზადყოფნის საჭიროებას.

ტირმინი "მონაპირე", საზღვრისპირა ერისთავს მიემართებოდა და იგივე იყო, რაც "მარზპანი".

ტირმინი "მარზპანი" იხსენიება 1022 წლის ვანანა-ვანქის ქართულ წარწერაში. ამგვარი მოხსენიება უაღრესად მრავალმეტყველია. ქართულდენოვანი საზოგადოებისათვის იგი ნაცნობი და გასაგები ჩანს. ამჟამად, რომ ეს "მარზპანი" მონაპირეა.

უეჭველად "მონაპირის", "მარკგრაფის" შინაარსს შეიცავდა ქართლის მარზპანიც. ქართლისათვის ის სპარსეთის მოხედვე იყო, ხოლო თვით მეტროპოლიისათვის, სპარსეთისათვის კი "მონაპირე", საზღვრისპირა მოხედვე.

ამჟამად, რომ "მონაპირე" ერისთავის ინსტიტუტი არც თამარის დროს ჩამოყალიბებულა და იგი დავით აღმაშენებელამდეც არსებობდა. 1053 წლის ერთ მინაწერში იხსენიება მარზპან ზოყო ჭაყვილის ძე არსენ ეპისკოპოსი. ამ კაცის მამა, რომელიც 1053 წელს ეპისკოპოსი იყო, XI საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა და "მარზპანობდა".

ქართულ სახელმწიფოს საზღვარი, "ნაპირი", დავით აღმაშენებელამდეც ვქონდა და თამარამდეც. უეჭველია ამ საზღვრებს იყავდნენ კიდევ და საამისოდ მარზპან-მონაპირის ინსტიტუტიც არსებობდა. ყოველ შემთხვევაში, ეს ინსტიტუტი XI საუკუნის I ნახევრისათვის უკვე დოკუმენტურად გვაქვს დადასტურებული. ამ ინსტიტუტის შექმნის დაკავშირება დავითის ან თამარის სახელთან არ ჩანს შესაძლებელი.

სხვა საკითხია ის, რომ დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის შედეგად ქვეყნის საზღვრები გაფართოვდა, ახალი "სამარზპანო-სანაპიროები" შეიქმნა. ასეთივე პოლიტიკა გრძელდებოდა თამარის დროსაც. დავითისა და თამარის მეფობაში იცვლებოდა თვით საზღვარი, "ნაპირი", ხოლო "მონაპირე" ანუ "მარზპანი" ადრევე არსებობდა.

ამდენად, დავით აღმაშენებელთან და თამართან დაკავშირებით შეგვიძლია ვისაუბროთ ახალი "სანაპირო" საერისთავოების შექმნაზე და არა "მონაპირე" ერისთავის ინსტიტუტის ჩამოყალიბებაზე.

2. სამეფო მამულის ადგილობრივი მმართველობა

სამეფო დომენი სახელმწიფო ტერიტორიის ის ნაწილი იყო, რომელიც ეკუთვნოდა სამეფო სახელს, როგორც ფეოდალურ მესაკუთრეს სამართლის კერძო საწყისის მიხედვით. დომენში ერთმანეთს ემთხვეოდა მეფის საჭაროუფლებრივი და კერძოუფლებრივი პრეროგატივები.

XI-XIII საუკუნეების საქართველოს სამეფო დომენი ("სამეფო ქუეყანა", "სამეფო", "სახასო") არ წარმოადგენდა პირადად მფლობელს საკუთრებას, იგი სამეფო სახლის საერთო საკუთრება უნდა ყოფილიყო.

სამეფო სახლის დომენი, როგორც ფეოდალური საკუთრება, ცხადია ემორჩილებოდა მართვის გარკვეულ რეჟიმს და მას თავისი ორგანიზაციული სტრუქტურაც გააჩნდა. სამეფო დომენში, უჭვევია გამოყოფილი იყო საკუთრივ მეფის მამული, საუფლისწულო და მომევენო ხანის ანალოგიებით თუ ვიმსჯელებთ, "სადეფოფოც".

XI-XIII საუკუნეების მასალების მიხედვით საშუალება გვაქვს ვიმსჯელოთ მეფის მამულების მმართველობის მხოდ ზოგიერთ საკითხზე.

სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის აპარატში, როგორც სათანადო ადგილას იყო აღნიშნული, სამეფო დომენის მართვას ახორციელებდა მანდატურთუხუცესის სახელო "საგანმგეო" უწყება. სამეფო კარის "საგანმგეოს მოურავნი" განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდვრის მეთაურობით და ადგილობრივი აპარატის მეშვეობით აწესრიგებდნენ სამეფო სახლის კრძო მამულებსა და მეურნეობას.

სამეფო დომენის ადგილობრივი მმართველობის პრობლემასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს ოპიზართა და მიტნაძორელთა სამამუდე დავასთან დაკავშირებული ცნობილი სიგელი. დოკუმენტში აღნიშნულია: "რათამყა ოპიზარნიცა გუღსავსე ვყვენ, საღოცვედაღ სუღისა ჩემისა, თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავიღე სამამასახლისოსისა სამსახურებღისა ჩუენისგან ბარევანი სოფელი და მივეც ოპიზართა სატრაპეზოდ". იმავე სიგელში ბაგრატი IV აღნიშნავს: "აწ ვინცა ჰნახოთ ზრძანებანი და სიგელი ესე ჩუენი: შემდგომთა ჩუენთა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოისა და კღარტეთისა ტანუტერთა და ყოველთა ჰედისუფადთა... დაუმტკიცეთ".

"სამამასახლისო სამსახურებღით" აღნიშნულია მიწის ის ნაკვეთი, რომელიც ეძღევა მეფის აღმინისტრაციის წარმომადგენელს სამსახურისათვის.

"ტაოსა და კღარტეთის ტანუტრები", რომლებიც ერისთავთერისთავების და ერისთავების შემდეგ არიან აღნიშნული სამეფო სიგელში, წარმომადგენდნენ სამეფო დომენის მოხედებს, ხოლო "სამამასახლისო", ანუ "სატანუტრო" სამსახურებელი კი ამ მოხედეთა სამსახურის სამუქყო მიწასა და სამსახურს. ამავე სახელწოდების მოხედები კათალიკოსსაც ჰყავდა და ერისთავებსაც.

ნიკოლოზ კათალიკოსის არვანზეგ საბაისძისადმი აიცემულ წყადობის დაწერიღში (1281-1282 წწ.) აღნიშნულია: "ყოველთა წელიწადთა დიდსა ხუთშაბათს ესე ოცი დღითა ცვიდი ჩუენს ტანუტერს სახლობანს მოცემოდეს და მოეთვადოდეს". ნიშანდობღივია, რომ ციტირებულ

"დაწერილი" შეეხება კლარჯეთს, სადაც ზაგრატი IV-ის ზემომოტიანი სიგელის გაცემიდან ორი საუკუნის შემდეგაც, კათალიკოსს "ტანუტერის" პყავს, რომელიც საკათალიკოსო მურნეობას უძღვება.

ერისთავთერისთავის ტანუტერი დამოწმებულია კორიღეთის სახარების ერთ მინაწერში: "...მე ზემქენ ჩემისა სძლისა ხუაშაქისა ხოვიშინთა გაუშვი კორიღეთ ხუცესთა სატანუტროო დრამაი"... "სატანუტრო დრამა" ერისთავის მოხელის, ტანუტერის სასარგებლოდ იკრიფებოდა და სწორედ ეს "გაუშვია" ზემქენს კორიღედი ხუცესებისათვის. მეფის "ტანუტერის" სარგოს ერისთავი ვერ ახდიდა კორიღელებს.

ზემქენ ერისთავთერისთავის "ტანუტერის" ზადანია გრიგოლ ქართლის ერისთავის "მამასახლისი".

"ტანუტერთან", ანუ "მამასახლისთან" დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ზაგრატი IV-ის თანამედროვის მირიან თარხუნის ძის წარწერა ატენიდან, სადაც იგი "ტანუტერად" იხსენიება. იგივე მირიან თარხუნის ძე ვერეს წარწერის მიხედვით "ერისთავია". ამ ფაქტმა ზოგიერთ მკვლევარს საშუალება მისცა ემტკიცებინა, თითქოს ტანუტერი იგივე იყო, რაც ერისთავი. ეს აზრი ძაღზე საეჭვოა სიმართლეს შეეფერებოდა. ტანუტერი სემანტიკურად დამორებულია ერისთავს. ამასთან, ერთი სატარო ხელისუფლების მოხელეა, ხოლო მეორე კი მეფის, კათალიკოსის, ერისთავთერისთავის მამულების გამგებლად ჩანს. ტანუტერი მირიან თარხუნის ძე სამეფო დომენის განმგებელი მოხელე უნდა ყოფილიყო. ერთი და იგივე პირის, ატენის წარწერაში "ტანუტერად", ხოლო ვერეს წარწერაში "ერისთავად" მოხსენიება ნათელს ხდის, რომ აქ მის ორ სხვადასხვა თანამდებობაზეა საუბარი, რომლებიც მას შეიძლება ერთდროულად ექონდა. შესაძლებელია ისიც, რომ ატენისა და ვერეს წარწერებში მირიან თარხუნის ძის მოღვაწეობის ორი სხვადასხვა პერიოდი აისახა.

ამდენად, სამეფო დომენის გამგებლად ჩანან მამასახლისები, ანუ ტანუტერები, რომლებიც გარკვეული "სამამასახლისო სამსახურებით" ნაზღაურდებიან თავისი სამოხელეო თანამდებობისათვის. ეს ტერმინი დადასტურებულია ტაო-კლარჯეთსა და ატენის ხეობაში, კორიღეთის სახარების მინაწერებში.

სამეფო დომენის მმართველი მოხელეების სახელწოდებად ჩანს დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში დასახელებული "მუხრანისა მგენი". როგორც "საგანმგეო" უწყებაზე საუბრისას იქნა გარკვეული, "მგე" ანუ "გამგე" იგივეა, რაც ეპიტროპოსი, იკონომოსი, აზარმადი. სასახლის "საგანმგეოს", განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდვარს ადგილობრივი "მგენი", "აზარმდეგი", "ტანუტერ-მამასახლისები" ემორჩილებოდნენ.

სამეფო დომენის მოხელედ, საკუთრივ "აზარმადიც" არის დადასტურებული. თამარ მეფის გელათისადმი ზოძებულ სიგელში "ატამეთის

აზარმაღებია" მოხსენიებული, რომლებიც ფუნქციების მიხედვით საგანმგებლოდგებია "მუხრანის მგებს". აზარმაღები ისევე როგორც ტანუტერები, ეკლესიასაც ჰყავდა და უჭავდებია, ერისთავებსა და წარჩინებულებსაც.

სამეფო ღმინის ადგილობრივი მოხედვები-ტანუტერები, მგებები და აზარმაღები, საფიქრებელია ერთი და იგივე ფუნქციას, სამეფო სახლის მეურნეობის მართვის ფუნქციას ახორციელებდნენ. რაც შეეხება ტერმინოლოგიურ განსხვავებას, ეს რეგიონალურ თავისებურებად მოჩანს. ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ საქართველოში "აზარმაღი" გვიანაც გვხვდება. კოტორიძეთა სასიხბო სიგელში დასახელებულია: "ქუყუნის მოურავთა და ყოველთა აზარმაღთა". იგივე თანამდებობა "აზრაამატი"-ს ფორმით დამოწმებულია გელათის საეპისკოპოსოს დაარსების შესახებ გაყმულ დოკუმენტში.

გამრიგე-განმგებები, აზარმაღები, იგივე ეპიტროპოსები, იკონომოსები მცირე მასშტაბში იმეორებდნენ სასახლის "საგანმგებოს" მოხედვების საქმიანობას, სამეურნეო ხასიათის "გასარაგებელს".

არსებული მასაღის მიხედვით, სამეფო ღმინის მართვისა და მეურნეობის ადგილობრივი სტრუქტურა სამეფო "სადგომებთან", "საზამთრო", "საზაფხულო", "სათამაშო" სასახლე-სახლებთან იყო დაკავშირებული. მეფე, თავისი კართ, სეზონის მიხედვით გადადიოდა ერთი სასახლიდან მეორეში. ბუნებრივია, მეფის კარის შენახვა იმ სასახლის მეურნეობას აწვა, სადაც მეფე იმყოფებოდა. სასახლეთა ამგვარი სტრუქტურა ჩანს მოგვიანებითაც.

თითოეული სამეფო მამული მსხვილ სამეურნეო კომპლექსს წარმოადგენდა. ასეთი მამულები მიწერილი იყვნენ ცალკეულ სასახლებსა და სამეფო ციხეებზე. მეურნეობის პროდუქტები, სამეფო მამულის შემოსავალი ციხე-სასახლებში იყრიდა თავს. მოგვიანო ხანის ტერმინოლოგია რომ ვინმართ, სამეფო მამულები "სასახლის მიმდგამი" იყვნენ, მასში "შემაჯადს" წარმოადგენდნენ.

ასეთად ჩანან, მაგალითად მუხრანისა და აჭაშეთის სამეფო მამულები.

ნ. ბერძენიშვილმა განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცია მუხრანის სამეფო მამულს, რომელსაც დავით IV აღმაშენებლის დროდან "მუხრანის მგენი" მართავდნენ. ყურადღება გამახვილდა იმ ფაქტზე, რომ დემეტრე I "აშენებს მუხრანს" და საამისოდ შიომღვიმის სოფლებისათვისაც დაუდევით "თუის თავსა ერთსა დღესა სამუშაო".

დავით IV აღმაშენებლმა ხოდაბუნი შესწირა მუხრანში შიომღვიმის დავრას. ცხადია, მას სხვა ხოდაბუნებიც გააჩნდა იმავე მუხრანში. მუხრანის ციხისთავები, საგანმგებოს მოურავები და "მეგ-

უაღრესად საყურადღებოა მონაცემები აჭამეთის სამეფო მამულის შესახებ. თამარის გელათისადმი ზოძებუდი სიგელის მიხედვით, მას "აჭამეთის აზარმაღები", ანუ იკონომოსები, "მოურნენი", "გამრიგენი" ხელმძღვანელობდნენ. ამავე მამულთან ჩანან დაკავშირებული "ტყისმცველთუხუცესნი" და "გოგნის ციხისა ციხისთავნი".

"ტყისმცველთუხუცესნი" და მისი ხელქვეითი "ტყისმცველები" როგორც ჩვენთვის საინტერესო პეროიდის მასალიდან ჩანს, ცალ-ცალკე ჰყავდა ყველა სამეფო ტყესა და ნაკრძალს. ასე ჩანს ეს თამარის გელათისადმი ზოძებუდი სიგელიდან და ასევე დავით ნარინის კუთვინისხვედვებისა და წაქვედლებისადმი ზოძებუდი სიგელიდან, რომელშიც "მის ტყისა მცველთაუხუცესი და ტყისმცველნი" იხსენიებიან.

მოხსენების თანმიმდევრობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ "აჭამეთის აზარმაღებს" ექვემდებარებოდნენ სამეფო ნაკრძალის "ტყისმცველთუხუცესნი". ეს არაა გასაოცარი, ვინაიდან აჭამეთის მამულში, უეჭველია, სანადირო საქმეს და ტყის დაცვას უპირატესი ადგილი ეჭირა მეურნეობაში.

სამეფო ნადირობას, მეფის მონადირეებს, ნადირობის რეგალიას და ნადირობის გამგებლობას სათანადო ადგილი ეჭირა. ჩვენ ეს საკითხი სამეფო დომენთან დაკავშირებით გვაინტერესებს. ნადირობის უფლება მამულის ცნების შემადგენელი ნაწილი იყო. უაღრესად საინტერესო მასალას იძლევა ამ მხრივ დასავლეთევროპული შუასაუკუნეებრივი სინამდვილე. ნადირობის რეგალია, როგორც სამეფო იმუნიტეტის ერთ-ერთი კომპონენტი, ცხადია, ძაღვ მკაცრად უნდა ყოფილიყო დაცული. სწორედ ეს შეადგენდა "ტყისმცველთაუხუცესთა" და "ტყისმცველთა" პირდაპირ მოვალეობასაც.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამეფო დომენის ტყეებში ნადირობის რეგალიის ხელყოფა უმძიმეს დანაშაულად ითვლებოდა საქართველოში და ამ უფლების გამო ხშირი უნდა ყოფილიყო სისხლისმღვრედი დავაც კი. ასეთი ეპიზოდია აღწერილი "ვეფხისტყაოსანში", კერძოდ კი ფრიდონისა და მისი ზიდაშვილების სისხლიანი შეტაკება. ამ კონფლიქტის მიზეზი ფრიდონის თქმით ყოფილბ ის, რომ "სანადიროს არ მივსცემდი" და "მომერჩოდეს" ჩემი ზიდაშვილებით. ცხადია, აქ ნადირობის სამეფო რეგალიაზეა საუბარი.

მანუელ ნიკორწმინდელის 1548 წლის "დაწერილში" აღნიშნულია ნიკორწმინდის ეპარქიის პრივილეგიები და მათ შორის შემდეგები: "თუ ვისმეს შერისხავს ღმერთი და ცილება იკადროს, ან ნადირობა, ტყის ჭრა, ან ქვს თღა, ან თევზაობა ან თიბა ნიკორწმინდის უდასტუროდ, ხელმწიფეთა ზრძანება არის და განაჩენი, კედის მოკვეთით განი-

პატივს. თუ ქედის მოკუეთას არჩიეს, ოცი ათასი თეთრი დღურ-
ვოს”.

როგორც ვხედავთ, ნიკორწმინდის პრივილეგიების, მათ შორის ნადირობის და ტყის საკუთრების დამრღვევთ “ქედის მოკუეთით განპატიუება” ემუქრებოდათ, უკეთეს შემთხვევაში დიდი ფულადი ჯარიმით მისი შეცვლა. იმავე დოკუმენტში ნიკორწმინდის საკუთრების დამრღვევთათვის “ძელს აზმაყაა” დასახელებული. ბუნებრივია, თუ ასეთი პრივილეგია ვქონდა ნიკორწმინდას ნაზოძები, სამეფო მამულის ხელშეუვალობა კიდევ უფრო მკაცრად უნდა ყოფილიყო დაყვლი და ისიც ჩვენთვის საინტერესო ხანაში.

სამეფო მამულების გამგებელი მამასახლის-ტანუტერები, აზარმად-განმგებელი თავისი ფუნქციებით შორს არ უნდა ყოფილიყვნენ იგივე სახელ-წოდების საეკლესიო მოხელეებისაგან (ცხადია, ეკლესიის თავისებუ-რებათა გათვალისწინებით). ამიტომაც, ვფიქრობთ გვაქვს უფლება, გარ-კვეული მასალები, საეკლესიო მამულების გამგებელთა შესახებ შე-მონახული, გამოვიყენოთ დომენის იგივე მოხელეების ფუნქციების წარ-მოსაჩენად.

ნიშანდობლივია, რომ ნიკოლოზ კათალიკოსის არვანბეგ საბაისძისადმი ზოძებული “დაწერილის” მიხედვით, კათალიკოსის ტანუტერი ისეთ მოხელედ ჩანს, რომელსაც ცვილის გადასახადის შეკრება და მოვლა-პატრონობა ევალებოდა. ცხადია, მასვე ეხებოდა სხვა საკათალიკოსო “გამოსავალიც”. კათალიკოსის ტანუტერი სახლობანს იჭდა, ხოლო საბაისძის მამული შეუბანში იყო, აქედან ნათელი ხდება, რომ ტანუტერის შესავალი გარკვეული ოდქი იყო.

ვფიქრობთ, გვაქვს საფუძველი აღვნიშნოთ, რომ “ტაოსა და კლარჯეთის ტანუტერები”, მეფის დომენის მოხელენი, ამგვარივე საქმიანობას ეწეოდნენ სამეფო მამულებში. კრებდნენ სამეფო ნატურადურ თუ ფულად გადასახადებს, ხელმძღვანელობას უწევდნენ შრომითი ბეგარის შესრულებას. მათივე მოვალეობას შეადგენდა შემოსავლის დაყვა და სათანადო მიზნით გამოყენება-რეალიზაცია.

გიორგი მთაწმინდის “ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი” მიხედვ-ით, მონასტრის იკონომოსის (განმგებლის, აზარმადის) განსაგებელს შეადგენდა “საქმარი”: “მოგუნი გინა თუ ჩაფლანი, გინა თუ ტყავი გინა საბღები გინა თუ სელი”. მისივე საქმიანობის ასპარეზი იყო: “საპარკ-ონომოსოა და საწანგროა და საჯორე და სამჭედლო და ხურონი და კადაფატ-ნი და მანდრინი და ვენაკნი და მენავენი”. შეიძლება ითქვას, რომ სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდა ყველა “იკონომოსი”, ვისიც არ უნდა ყოფილიყო იგი. სამეფო მამულის გამგებელთა ფუნქციები ადბათ უფრო რთულიც იყო და მრავალფეროვანიც. ნიშანდობლივია, რომ “საქმარი” - “ჩაფლა”, “ტყავი” (“მეტყავენი”), “სელი”, “ხელმწიფის კარის გარ-გებაშიც” დადასტურებულია. უეჭველია, სამეფო რეზიდენციაში “საქ-

მარს" საგანმგებო უწყება განაგებდა, რის შესახებაც გვქონდა უბარი.

ადგილებზე განდაგებული "სადგომების" მოხედთა სახელწოდებანი და თვით ფუნქციებიც ბევრად არ შეცვლიდა მოგვიანო ხანაშიც. ლაღიძვას საკათალიკოსო სასახლეში, XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში კათალიკოს მადაქია გურიელს ჰყავდა "სასახლის მოხელე და ზედამეღეგი და გამრიგე კაცები". ძნელი არაა მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ "გამრიგე" იგივეა, რაც "განმგენი", "აზარმადნი" (ეს ტერმინი XVI საუკუნეშიცაა დოკუმენტურად დადასტურებული).

XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის "საცაიშლოს გამოსავლის დავთარში" დადასტურებულია ერთი ტერმინი, რომელიც ერთიანობის ხანას უნდა უკავშირდებოდეს. დოკუმენტში აღნიშნულია: "რაცა საცაიშლო ნავი ზღვაზედა სათევზაოდ გავიდოდეს, თითოს მთელს ნედელს თევზს ზუთხსა ცაიშლის ოფსინატურსა მიაზარებდეს". "ოფსინატური" დათინურ-ბერძნული ტერმინია და მნეს, მეკუჭანავეს აღნიშნავს. ბუნებრივია, ეს ტერმინი ბევრად ადრეა შემოსული XVII საუკუნეზე. საფიქრებელია, რომ ამგვარი "ოფსინატური" - მეკუჭანავეები უცხონი არ უნდა ყოფილიყვნენ ჩვენთვის საინტერესო ხანის სამეფო "სადგომებისათვის".

სამეფო მამულების განმგებლებს ადგილებზე უჭველია ჰყავდათ მოხელე-პედოსანთა შტატი, რომელსაც გადასახადების, მოგვიანო ტერმინოლოგია რომ ვიხმაროთ, "მართებული მოსაკრებლობის" აკრება ევალებოდათ.

დავით ნარინის სიგელში ხეფინისხვევლებისა და წაქვევებისადმი ჩანს "ღვინის მკრეფენი", "ჩამომამწუვეარნი", რომლებიც საკლავსა და ქათამს "სთხოვენ". ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამავე ხანაში ფუნქციონირებდნენ "ხვარზლის მკრეფავნი", "პურისა და საკლავის მკრეზენი", რომლებიც უფრო მოგვიანო ხანის დოკუმენტებიდან ჩანან.

გადასახადის ამკრეფ მოხედთა ერთ-ერთ ზოგად სახელად "მოსაკარგავე" ჩანს. უკანასკნელ ხანს "მოსაკარგავესა" და "საკარგავს" რამდენჯერმე შეეხნენ საგანგებოდ. როგორც სავსებით დასაბუთებულად ირკვევა, საკარგავი იყო სახელო, იგი ხელმწიფესაყ შეიძლება ჰქონოდა, დიდებულსაყ, აზნაურსაყ და გლეხსაყ. ეს ტერმინი "მოურავს", "გამრიგეს" უდრის. გადასახადის ამკრეფი "მოსაკარგავე", ზოგჯერ "მოსაკარგავე მაჭირვებლად", "მაწყინრად" წოდებული, ცხადია, ერთ-ერთი უმდაბლესი რანგის "მოსაკარგავეს" წარმოადგენდა. ამგვარი გადასახადის ამკრეფი მოსაკარგავეები, როგორც აღნიშნული გვქონდა, უნდა ჰყოლოდა ერისთავსაყ და სწორედ ისინი კრეფდნენ სახელმწიფო გადასახადებს. სამეფო მამულის "მოსაკარგავეებს" კი მეფის, როგორც ფეოდალის, გადასახადების აკრეფა ევალებოდათ. მათი ეს ფუნქცია კარგად

ჩანს წყაროებიდან, საჭიროა მხოლოდ საჭარო და კერძო გადასახადების ამკრეფი "მოსაკარგავების" გამოქვეყნება.

სამეფო დომენის მართვაში აქტიურად ერეოდა ცენტრალური აპარატი, რაც კარგად ჩანს "ხელმწიფის კარის გარიგების" ცნობიდან სამეფო ზვრების და მისი "მუშაობის" შესახებ.

სამეფო კარს გადაადგილების დროს თან ახლდნენ "მეუღლეები", ჩვენი აზრით, საგანმგებო უწყების მოხელე-ქველსნები, რომლებიც "უღუფას", ანუ "როტიკს", რაციონს "წერდნენ", ხოლო ამ უღუფას შემდეგ სხვადასხვა "მკრებელი" იღებდნენ მოსახლეობისაგან, როგორც ერთდროულ გადასახადს.

სამეფო დომენი, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ამოღებული იყო ერისთავთა იურისდიქციიდან და მასზე სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა. სამწუხაროდ, არ გვაქვს ცნობები, როგორ იყო ორგანიზებული დომენში სასამართლო სისტემა, რაკი იგი არ ემორჩილებოდა ერისთავის სასამართლო იურისდიქციას. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში ნახსენები "საშტულო სამრებლო", რომელიც "რომელ საქონებელი სოფელი და აგარანი ჰქონან მღვმესა, ... არს ყოვედგან, თუთ მემღვმისა დიაკონიან მოსამართლს". ე. ი. შიომღვიმის ყველა სოფელში და აგარაში "საშტულო სამრებლო", ანუ სასამართლო დაწესებულება ყოფიდა. ცხადია, აქ საუბარია მონასტრის საიმუნიტეტო სასამართლოზე. ამასთან ნიშანდობლივია, რომ "საშტულო სამრებლოს" არსებობას შიომღვიმის სოფლებში მეფე თითქოს საგანგებოდ უსვამს ხაზს. ეს იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ ამგვარი დაწესებულება არ იყო დიდი ხნის შექმნილი.

ვფიქრობთ, "საშტულო სამრებლოები" არსებობდა სამეფო დომენის ტერიტორიაზეც და ეს სასამართლოები განიხილავდნენ საქმეებს იქ, სადაც სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა. სწორედ "საშტულო სამრებლოების" ჩამოყალიბებაზე უნდა იყოს საუბარი დავითის ისტორიკოსის ცნობაში "მართლად მცნობელი კაცების" დადგენის შესახებ. მოსამართლის ფუნქციებს სამეფო დომენის "საშტულო სამრებლოებში", საფიქრებელია ასრულებდნენ მისი გამგებლები. ამ ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ გრიგოლ ქართლის ერისთავის მამასახლისის სასამართლო ფუნქციებით იყო აღჭურვილი სურამელის კერძო მამულში, ხოლო შიომღვიმის "საშტულო სამრებლოებში" მემღვიმის დიაკონი მოსამართლეობდა. ბუნებრივია, სამეფო დომენის სასამართლო სრულებით არ იყო დამოკიდებული ერისთავის იურისდიქციაზე, მაშინ როდესაც შიომღვიმის იმუნიტეტი შეზღუდული ჩანს.

ძალზე ძნელია განისაზღვროს, რომელ უწყებაში შედიოდა "სამართალი სამპარავთმეძიებლო" და მეფის გარდა ჰყავდათ თუ არა ასეთი მოხელეები ერისთავებსაც. შემორჩენილი წყაროების მიხედვით, "მპარავთმეძიებელი" უშუალოდ მეფის ხელისუფლებასთან ჩანან დაკავშირებულნი, ერისთავთა

შუადღური რგოლის გარეშე. შესაძლოა ეს წყაროთა ნაკვრები აიხსნებოდეს. საფუძვლებია, რომ "მპარავთმძიებელთა" ფუნქციები ჰქონდა ერისთავის აპარატსავე და ისინი განსხვავებული დაქვემდებარების ტერიტორიებზე მოქმედებდნენ.

ამგვარად გვესახება სამეფო დომენის მმართველობა დღესდღეობით არსებული მასაღის მიხედვით.

3. საქალაქო მმართველობა

XI-XIII საუკუნეთა საქართველოს ქალაქების მმართველობის შესახებ, სამწუხაროდ ძალზე მწირი ცნობებია შემონახული. არსებული მასაღის საფუძველზე უაღრესად ჭირს მმართველობის სტრუქტურაზე საუბარი. ისიც კი არ ვიცით, გარდა არაბული წარმოშობის ტერმინ "ამირისა", რა ტერმინები იხმარებოდა ქალაქის მმართველის აღსანიშნავად. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს "დიდ სჯულისკანონში" მოხსენიებული "ქალაქპეტი" ("ქალაქის მამა") მაგრამ ჭერჯერობით რაიმე დასკვნის გამოტანა მასზე დაყრდნობით სახიფათოა.

შევეხოთ თბილისის მმართველობას. ჭერ კიდევ ჩვენი საუკუნის დასაწყისში ი. ჭავჭავაძის მოსაზრება გამოთქვა, რომ XI საუკუნის თბილისში "ქალაქის ბერების" სახით საქმე უნდა გვექონოდა საქალაქო თვითმმართველობასთან. ამ საკითხს შემდეგაც შეეხნენ და მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ თბილისში კომუნა თუ კომუნისმაგვარი დაწესებულება უნდა არსებუდყო. სამწუხაროდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ნაკლებად იყო გათვალისწინებული აღმოსავლური ქალაქების მასაღა, რომელიც სავსებით ხსნის ამ მოვლენის არსს და თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა დასავლეთევროპული ტიპის კომუნასთან, არამედ აღმოსავლურ ქალაქებისათვის დამახასიათებელ რაისების ინსტიტუტთან, რომელიც არც კომუნად და არც თვითმმართველობად არ შეიძლება ჩაითვალოს. უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვი, რომ თბილისი შეერთებამდე ქალაქ-სახელმწიფოს წარმოადგენდა.

როგორი მდგომარეობა შეიქმნა თბილისის, დმანისის და სხვა ქალაქების განთავისუფლების შემდეგ?!

ცხადია, თბილისსა და საამიროში შემავად სხვა ქალაქებში განთავისუფლების შემდეგაც ძალზე დიდი იყო აღმოსავლურ ურბანისტულ ტერმინთა გავლენა. ამასთან, უდავოა, რომ ხსენებულ ქალაქებს მართავენ ქართველი მეფის მოხელეები.

საქართველოს მეფის მოხელე, თბილისის მმართველი, შემორჩენილი წყაროების მიხედვით, დადასტურებულია გიორგი III-ის მეფობის

დასაწყისში. ასეთად ჩანს, მიხიარ გოშის მიერ "თბილისის სატრაპიის წოდებული იშხანი ვასაკი, ვაჰრამ არწრუნის ვაჟი. ოზბედთა ამბოხების დროისათვის თბილისის მმართველად, "ამირმთავრად" ("ამირაპეტად") მოხსენიებულია ამ ვასაკის ძმა ქურდი, რომელიც მაჰკანაბერდის იშხანი იყო.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს საქადაქო მმართველობის ნომენკლატურაში არაა დადასტურებული არც ტერმინი "სატრაპი" და არც "ამირაპეტი". ცხადია, რომ სომხური წყაროები აღნიშნული ტერმინებით ასახავენ ქართულ სამოხელეო ინსტიტუტს. ბუნებრივია, რომ ამირაპეტი ქურდს იგივე თანამდებობა ეკავა, რაც ადრე მის ძმას, "თბილისის სატრაპ" ვასაკს. "სატრაპი" იგივეა, რაც "ამირაპეტი", ანუ "ამირთა უხუცესი" "ამირმთავარი". საუბარი უნდა იყოს სამეფო ქადაქის, თბილისის "ამირთამირას" სახელობე.

სამწუხაროდ, ბევრს ვერაფერს ვიტყვით ვერც თბილისის და ვერც სხვა სამეფო ქადაქების ამირების კონკრეტულ ფუნქციებზე. ცნობილია, რომ მათ ხელი მიუწვდებოდათ ქადაქის ვაჭრობასა და ეკონომიკაზე, წესრიგის დაცვაზე. თბილისის ამირას ქადაქის სანახებზეც ჰქონდა ადმინისტრაციული უფლებები, რაც სრულიად ბუნებრივია, რადგან იგი იყო "ამირა ქართლისა და თფილისისა". ასეთივე უფლებები, ჩანს ჰქონდათ ქუთაისის "მეგერგიდეებსა და ამირებს". სავარაუდოა, გვიანდელი ანაღოგიების მიხედვით, ამირების სასამართლო პრეროგატივებიც.

ისტორიოგრაფიაში სათანადოდაა შესწავლილი გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში დასახელებული სამოხელეო გადასახალები, რომლებიც სათანადო მოხედების, ამიდის და მუჰთასიბის არსებობას გვაპარაულებინებენ.

დღესდღეობით შეუძლებელია იმის დადგენა, რა სამოხელეო აპარატი ემორჩილებოდათ საქართველოს ქადაქების მმართველებს, გარდა ზემოდასახელებული, საკუთრივ თბილისისათვის დამოწმებული თანამდებობის პირებისა. ვერაფერს ვიტყვით ქუთაისის "მეგერგიდეების" კონკრეტულ ფუნქციებზე, გარდა იმისა, რომ მათ ადმინისტრაციულ-ფისკალური მოვალეობები უნდა ეკისრებოდათ. კონკრეტულად ვერაფერს ვიტყვით კერძო მფლობელობაში გადაცემული ქადაქების ადმინისტრაციაზე.

საქადაქო ადმინისტრაციის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო "არიფი", რომელიც "ვეფხისტყაოსნის" მიხედვით გვაქვს დამოწმებული.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს ქადაქების მმართველობა, დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, მთლიანად დამოკიდებულია სახელმწიფო ადმინისტრაციაზე და რეგლამენტაციაზე. ჩვენში არ წარმოშობილა "თავისუფალი ქადაქი" და ამასთან დაკავშირებით არჩევითი მაგისტრატები, როგორც დასავლეთ ევროპაში. ეს იმით აიხსნება, რომ ქადაქის სოციალური სტრუქტურა არ მოწყვეტია აგრარულ ეკონომიკურ სტრუქტურას, არ ჰქონია ადგილი ქადაქისა და სოფლის თვისობრივ

დაპირისპირებას, რაშიც გამოვლინდა ევროპული შუა საუკუნეების მსოფლიო-ისტორიული არსი. ქადაქი არ დაპირისპირებია ფეოდალურ გარემოს ანტიფეოდალური ძაღის სახით. ამასი თავისი როღი შეასრუღა საქართვეღის წამყვანი ქაღაქეღის ეთნიკურმა სიჭრეღემაც, რაც ღიღად უარყოფით ფაქტად უნღა მივიჩნით. ყოვეღივე ამის გამო ქართუღმა შუასაუკუნეღბრღვმა ქაღაქმა ვერ მოახერხა აქტიური ზეღავღენა მოეღენა საზოგადოეღის სოციადღურ პროგრესზე.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ს ა ვ ა დ ი.....	3
პ ი რ ვ ე დ ი თ ა ვ ი. საქართველოს მეფე.....	5
მ ე ო რ ე თ ა ვ ი. სასახლე.....	16
1. სასახლე-ცენტრალური მმართველობის ორგანო. "ღარბაზის ერი".....	16
2. სასახლის დაწესებულებები.....	25
საწოდი-სადარო.....	25
საჭურჭლე.....	33
საჭინიბო-ზარადხანა.....	39
საგანმგებო.....	41
სააჭო კარი.....	45
3. უმაღლესი მოხედვები.....	51
მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი.....	52
მანდატურთუხუცესი.....	65
ამირსპასალარი. ათაბაგი.....	66
მეჭურჭლეუხუცესი.....	73
მსახურთუხუცესი.....	74
4. "წესი სახლისა სახედმწიფოსა".....	75
სახედმწიფო საბჭო.....	75
სასახლის ცერემონიარი.....	80
მ ე ს ა მ ე თ ა ვ ი. "გარეთუდნი მოხედენი".....	87
1. ერისთავი და საერისთავო.....	87
2. სამეფო მამულის ადგილობრივი მმართველობა.....	98
3. საქალაქო მმართველობა.....	106

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხ ა ნ ჯ ა ლ ა ძ ე
მხატვარი გ. დ მ ი ძ ე

გადაეცა წარმოებას 10.01.1991; ხედმოწერილია დასაბუჯდად 9.01. 1991;
ქალაქის ზომა 60 x 90 ¹/₁₆; ქალაქი ოფსეტის; ზეჭევა ოფსეტური;
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7.13; პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 7.0;

ფასი 5 მან

ტირაჟი 10 000

შეკვეთა № 53

გამომცემლობა "მეცნიერება", თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. № 19
საქ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. № 19

წიგნი გამოდის ავტორის ხარჯით

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნ. დოქტორი გ. ა. ფ. რ. ა. ს. ი. ძ. ე.
ისტორიის მეცნ. კანდიდატი მ. დ. უ. მ. ზ. ა. ძ. ე.

А н т е л а в а И л ь я П а в л о в и ч

Г О С У Д А Р С Т В О
Д А В И Д А
И
Т А М А Р

(на грузинском языке)